II 81

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

48ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
Hoogleeraar te Amsterdam.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL
LEIDEN — 1908.

BIBL.
DOOPSG. GEM.
A'DAM

II 81

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

48ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL
LEIDEN. — 1908.

BIBL.
DOOPSG. GEM.
A'DAM

Deze 48ste jaargang heet zoo om de volgorde niet te verbreken; hij moest eigenlijk de 46ste heeten, daar de DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN voor het eerst in 1860 uitgegeven, maar in 1866 en 1871 niet verschenen zijn. RED.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL — LEIDEN.

INHOUD.

† P. Sijbolts, De Doopsgezinden te Middelburg in de 16de eeuw 1

S. D. A. Wartena, Een strijd over mystiek Christendom in het begin van de 18de eeuw 65

A. van Gulik, Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitsers in 1710 85

K. Vos, De Doopsgezinden te Middelharnis—Sommelsdijk 106

Cramer, Brief van een Doopsgezinden galeislaaf . . 116

E. M. ten Cate, Het palmhouten cadavertje te Apeldoorn 131

F. Dijkema, Het ondogmatisch karakter van onze broederschap 137

F. C. Fleischer, Statistisch overzicht van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland 153

Kroniek (25 Sept. 1907—30 Sept. 1908). 199

Besturen van Sociëteiten en andere instellingen. . . 211

Naamlijsten van Emeriti enz. 223

Naamlijst van de gemeenten en leeraren. 227

DE DOOPSGEZINDEN TE MIDDELBURG IN DE XVI^de EEUW. [1])

De lotgevallen van de Doopsgezinden te Middelburg in de 16de eeuw zijn niet van wereldhistorische beteekenis en hun eigen doen en laten heeft geen naspeurlijken invloed gehad op de groote anabaptische beweging dezer eeuw.

Toch heeft het nauwkeurig onderzoeken en beschrijven van een detailpunt zijn eigenaardige bekoring voor den schrijver en tevens zijne waarde voor 't wel verstaan van 't geheel.

1) Bronnen:

a. K. R. PEKELHARING: Bijdragen voor de geschiedenis der hervorming in Zeeland. Archief Z. Gen., dl. VI, pag. 225—316. PEKELHARING geeft afschriften van of uittreksels uit officieele bescheiden (sententiën, rekeningen enz.) met vermelding van de plaats, waar ze te vinden zijn

b. Een pakket documenten in het gemeente-archief te Middelburg, getiteld Kerkelijke Zaken No. 75.

c. Acta der Provinciale Synoden, uitg. Reitsma en van Veen.

d. Notulen van den Raad van Middelburg. Gemeente-archief.

e. Notulen van de Staten van Zeeland. Rijks-archief.

f. BOOTHAMER, Gesch. v. d. Doopsg. Gem. te Middelburg. 1778. In hand schrift in het Archief dier gemeente, 2 dln. Inv. n° 108, 109. Afschrift 1887/8, n° 110, 111.

g. Consistorie-actenboek der Herv. Gem. te Middelburg, 1574—1608.

h. Dr. J. v. VLOTEN, Onderzoek omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567. Werken Hist. Gen. N. S. n° 18.
v. BRAGHT, Martelaarsspiegel (uitg. 1685).
BLAUPOT TEN CATE, Geschiedenis v. d. Doopsgezinden in Holland enz.
TE WATER, Reformatie van Zeeland.
BRANDT, Historie der Reformatie, enz.

Immers het verhaal zal een eigen kleur ontleenen aan de plaats van handeling en niettemin den ondergrond houden van den tijd, waarin het ons verplaatst. Daardoor zal het er toe kunnen bijdragen, dat de groote feiten en cijfers der algemeene geschiedenis meer voor ons beginnen te leven, wijl het ons er nog eens duidelijk aan herinnert, dat achter elk daarvan het worstelen en strijden van veler menschen denken en willen staat en dat zij de openbaringen zijn van menschelijk zieleleven, waaraan natuurlijk meer aandacht kan worden geschonken bij het onderzoek van een klein veld van waarneming dan bij het trekken van de groote lijnen, waarlangs het geheel zich heeft voortbewogen.

De felle haat van allen tegen enkelen sproot voort uit den geest des tijds en wordt hier natuurlijk teruggevonden, terwijl de groote invloed, dien de Calvinistische predikanten hier op de overheid hadden, waar 't de Doopsgezinden gold, en die voor dezen den strijd om 't bestaan al bijzonder hachelijk maakte, benevens het persoonlijk ingrijpen der Oranjevorsten aan de grondkleur der geheele historie een bijzonderen tint toevoegt.

I.

De Doopsgezinden en de Roomsche Overheid.

Het eerste spoor van de Doopsgezinden in Middelburg ontdekken wij, zoodra zij in botsing komen met de overheid. Dat is in het jaar 1534, toen Cornelis Cornelisz [1]), verwer

1) K. R. PEKELHARING: *Bijdragen voor de geschiedenis der hervorming in Zeeland*, 1524—1572, in Archief uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, VI, pag. 225—316.

PEKELHARING geeft afschriften van of uittreksels uit officieele bescheiden, telkens met vermelding van de plaats, waar zij te vinden zijn. Ik haal PEKELHARING telkens als PEK. aan; in dit geval van C. CORNELISZ. pag. 231.

binnen Middelburg de somme van zes ponden gr. vl. betaalde „over den vuytcoop van d'een helft van alle zyne goeden „boven alle schulden, die aen de Key. Mat. gedevolveert waren *„overmits dat zyne huysvrouwe Barbara hair fugityff maecte metter secte vande herdoopers*". Het is zeer onwaarschijnlijk, dat deze BARBARA de eerste herdoopster in de stad is geweest.

Voooreerst merken wij uit andere dergelijke verbeurdverklaringen, dat ook elders op Walcheren deze partij reeds bekend was. In 't zelfde jaar '34 moest FLORIS VAN DAM [1]), stadhouder van den rentmeester in Zeeland Bewesterschelde ADOLF HERDINCK, met vier dienaars gedurende twee dagen Walcheren afjagen om JAN MATHYSZ BLAUWAERT, „goudtsmit te Middelburgh" in handen te krijgen; hem en vier anderen, „overmidts dat zij alhier int landt henluyden onderhielden ende zaeyden onder 't simpel volck huerluyder leeringe melchiorite". De goederen van JAN DEN GOUDSMID, zooals hij elders heet, vervallen aan de Keizerlijke Majesteit en hijzelf vond later den dood op een Engelschen brandstapel. Dat zijne partij in dit jaar reeds eenige bekendheid en dus niet sedert kort in Zeeland was, blijkt ook uit het feit, dat MARIA VAN HONGARIJE den eersten Juni 1534 aan den rentmeester Bewesterschelde copieën toezendt van haar brieven aan den stadhouder van Holland, den graaf VAN HOOGSTRATEN, brieven, die instructiën behelzen „aangaende de anabaptisten". In 1534 wordt dan ook meer dan één plakkaat tegen de wederdoopers alhier afgekondigd [2]). Eén plakkaat van den Keizer is gedateerd 6 Mei 1534 en een ander 10 Juni van dat jaar. Is dit laatste gepromulgeerd op den 19den April 1535, een derde, gegeven te Mechelen den 3den Juli 1534, is ter puije van Middelburg afgelezen

1) PEK. 235/236.
2) PEK. 234/235.

den 27sten Juli d. a. v. Men mag dus veilig veronderstellen, dat deze landen in 1534 al vrij erg besmet waren met de „dampnabele secte".

Het is verklaarbaar, dat wij hare aanwezigheid niet kunnen constateeren vóor 1533, toen JAN DE GOUDSMID en de zijnen reeds van hier moeten gevlucht zijn blijkens het deel van hun levensgeschiedenis, dat wij kennen. De overheid en de clerus hebben in ons land langen tijd niet kunnen onderscheiden de „adherenten van Luyter" en die van „andere quade opiniën". JAN VOLKERTSZOON TRIJPMAKER in 1530 te Amsterdam is de eerste, van wien wij met zekerheid weten, dat hij een leerling van MELCHIOR HOFMAN en doopsgezind was. Toch maken enkele aanduidingen het waarschijnlijk, dat de invloed van het anabaptisme in Nederland dateert van omstreeks 1525. Eenmaal bekend, worden zij van alle kanten bestookt en sedert 1533 zwijgen zelfs grootendeels de plakkaten tegen de sacramentisten om verdrongen te worden door de veel scherpere tegen de Herdoopers.

In 1533 dan zijn zij op Walcheren en woonde JAN MATHIJSZ. BLAUWAERT waarschijnlijk als goudsmid te Middelburg en van dat jaar af maken de sententieboeken telkens melding van hen, ook in den tijd tusschen 1535 en 1566, waarin de andere hervormingspartij veel minder van zich hooren laat. Een nauwgezette lezing van de rekeningen en vonnissen uit die jaren geeft inderdaad steun aan de bewering van SCHEFFER: „Op weinig na is de geschiedenis van het Anabaptisme de geschiedenis van de hervorming in ons vaderland van 1530—1566". Vóór 1530 hadden de beide priesters CORDATUS en FRANS VAN IPEREN hier reeds de Luthersche leer verkondigd, hadden er meerdere veroordeelingen tot geeseling, bannissement, tongafsnijding, aan de kaak stelling plaats gehad; in 1530 was het zelfs tot twee

executiën [1]) „mitten zwaerde" gekomen en in 1531 werd een sacramentarier hier onthoofd.

Dat schijnt zoo afschrikwekkend gewerkt te hebben, dat wij vóór 1566 niet dan spaarzame berichten omtrent dezen vinden, terwijl zij daarentegen over Anabaptisten veel talrijker zijn. De tien doodvonnissen, volgens de sententieboeken hier tusschen '31 en '66 voltrokken, gelden alle Anabaptisten. Scheffer spreekt het vermoeden uit, dat vele sacramentisten, door de felle vervolging herderloos geworden, zich oplosten in de der kerk niet minder vijandige gezindte, nu eens aangeduid onder den naam van Anabaptisten, dan weer onder dien van Bondgenooten of Doopsgezinden. Van zulk een overgang is de huisvrouw van Wouter Heynen alhier een voorbeeld, die „mit haren zone fugityff geworden zyn mit die vander voirn. secte van de melchioriten, nyetjegenst datse eens gecomposeert waren by deken ende provisor van Walcheren van Lutherye" [2]) (1534).

Na 1566 beginnen de Calvinisten het hoofd hier op te steken en hebben er gedurig executiën plaats van beide partijen. Als met den overgang van Middelburg in 1574 de rekening was opgemaakt, zou 't zeker gebleken zijn, dat er niet minder Doopsgezind bloed voor de vrijheid heeft gevloeid dan Calvinistisch. Maar zooals wij zullen zien, hebben Calvijn's volgelingen dat al heel spoedig vergeten.

Om hun gevoelens te doen zien ga ik hier in wat breeder trekken beschrijven de confessie van den eersten Doopsgezinden bloedgetuige, Jan Everts, die den 19den April 1535 werd „gecondempneert geleyt te worden opt schavot staende voer deze stede raidthuys ende aldair gerecht te worden mitten zwaerde en van daer nyet te scheyden hij Jan en sal gecommen zijn van levenden lijfve ter doot".

1) Scheffer, Kerkhervorming, 510.
2) Per. 231/232.

Te Arnemuiden werd hij gevangen tegelijk met TANNEKEN zijne huisvrouw. Hij was uit Deventer geboortig en schoenmaker van beroep. Deze schoenmaker bleef echter niet bij zijn leest, gelijk zoovelen van zijn gild [1]), doch hield „diverssche vergaringhen met zekere zijne complicen", „gheherdoopten" wel te verstaan. Hijzelf bekende 't vorige jaar gedoopt te zijn te 's Gravenhage door een wever MEYART [2]), die onder de secte den naam van „bisscop" voerde. 't Was inderdaad een doop der bekeering geweest, want te voren had hij een losbandig leven geleid. Zijne vrouw had hij alleen met woorden, haar gevende de helft van een gebroken penning, getrouwd, zonder zich aan kerkelijke ordonnantiën te storen, wat z. i. onnoodig was. Wat het sacrament des altaars aangaat, hij gelooft niet, dat God daarin is, maar dat het alleen genuttigd wordt ter gedachtenis aan het lijden en sterven onzes Heeren. Het is niet noodig, dat een priester dat sacrament uitreike, een „gemeen man te weten die wil wandelen den wech des heeren en herdoopt is" kan het even goed doen. 't Is hem „evenveele oft men hem gave een ostie of een stuck broots, 't welck hij voor één houdt". In geen vier jaren heeft hij gebiecht of gecommuniceerd; hij is ook niet voornemens dit te doen, want hij acht geen van de geboden van de „pauselicke ofte roomsche kercke". Ook was hij van oordeel (en dat is het overheerschende gevoelen onder de Doopsgezinden destijds geweest), dat Gods Zoon geen vleesch heeft ontvangen van de maagd MARIA, want „zoe wat van vleysch is dat is sondich en de sone

---

1) SCHEFFER, a. w. 514 noot. TE WATER, *Reformatie van Zeeland*, pag. 20 vertelt, dat ALVA en de zijnen een van de eerste predikers te Middelburg van de Hervormde leer spottend Doctor Leest noemden. Ook de eerste, GELEIN JANSZ D'EENHOORNE, oefende dat ambacht uit.

2) MEINDERT VAN EMDEN of NICOLAAS MEINDERT VAN BLESDIJK, schoonzoon van DAVID JORIS. BRANDT, *Hist. der ref.* I, 133, 136.

was sonder sonde". Gevraagd of hij, ingeval hem genade geschonken werd, zijne „errueren en dwalinghe" wilde herroepen, antwoordde hij beslist ontkennend, betuigend, dat hij zich zou laten herdoopen, als het nog niet geschied was.

Zoo waren de gevoelens van JAN EVERTS. Zij mogen gelden als de juiste uitdrukking van het geloof dezer eenvoudige menschen, die in huizen plachten bij elkander te komen en van geleerde predikers niet weten wilden, die niets liever wenschten dan met rust gelaten te worden in hun vreedzame vroomheid.

Vreedzaam ...? en Munster dan? en de aanslagen op Amsterdam en 't Oldeklooster in Friesland in 1535 en op andere steden? — vraagt misschien deze of gene. Ongetwijfeld zijn dit betreurenswaardige incidenten en te Middelburg is deze revolutionnaire geest vertegenwoordigd geweest door een zekere DAMUS [1]), die, predikend ten huize van JAN PIETERS, de lijndraaier, zijne hoorders aanspoorde om mee te gaan naar Holland, waar de broeders voornemens waren eenige steden in te nemen, „te weten Amsterledam en eenige andere plecken in Waterlandt". Betreurenswaardig o. a. omdat de latere Doopsgezinden maar al te vaak hebben moeten boeten voor de zonden dezer afgedwaalde broeders, met wie zij op ééne lijn werden gesteld; maar verklaarbaar. Of is het te verwonderen, dat onder deze menschen, die in alle landen als wild gedierte werden gejaagd en bij getallen, alsof zij het uitvaagsel der maatschappij waren, op de smadelijkste wijze ter dood gebracht, sommigen hun zelfbeheersching verloren en in een toestand geraakten, waaruit visioenen, wilde profetieën, schijnbaar door uitspraken in den bijbel gedekt, en anarchistische daden opgroeiden?

---

1) S. BLAUPOT TEN CATE, t. a. p. bl. 11 gist, dat DAMUS dezelfde is als DAMUS JACOBS. van Leyden, in 1539 te Delft ter dood gebracht.

Ook te Middelburg vreesde men deze beweging, blijkens een post in de stadsrekeningen van 1535 [1]): „AREND JANSZ. VAN GENUCHTE leverde 250 ℔ fijn kruit, tegen £ 3 : 16 : 8 de 100 ℔ „in diversche poorters huysen om daer meede te wederstaen die seckte van die heerdoopers ende anderen".

Evenals overal elders in ons land hebben mannen van dezen geest hier te Middelburg weinig succes gehad. MARCUS CORNELISZ, de taschmaker van Westkapelle, mede in 1535 hier ter dood gebracht, getuigt het: „noch hij noch de anderen daer present wilden daer inne consenteren". Deze MARCUS had niet willen offeren [2]) bij de begrafenis zijner beide kinderen, omdat God zulks niet had ingesteld. De dooden hebben geen hulp of lafenis door de werken, die door de levenden onder de zonne geschieden, zeide hij. Men moest niet den priester maar Gode biechten, had zijn leermeester hem geleerd, en een vagevuur bestond er niet.

Een ander martelaar uit hetzelfde jaar, COP HEYNE, was meegesleept door 't Munstersch avontuur, doch had zijn revolutionnaire ideeën te Amsterdam vaarwel gezegd, zonder daardoor op te houden Anabaptist te zijn, wat hem hier, zooals gezegd [2]), tot een halsmisdrijf werd toegerekend.

Alles wijst er op, dat reeds in 1535 de Doopsgezinden hier zeer talrijk waren; en dat de overheid waakzaam was, blijkt uit menig vonnis. Nu eens wordt iemand veroordeeld om in de processie blootshoofds en met een brandende kaars in de hand „wegende een half pondt wasch" mee te

1) VAN KESTELOO, III, 71.

2) Wat dit beteekent blijkt uit de confessie van COP HEIJNE, 31 Mei 1535 te Middelburg terechtgesteld· „ende gelooft oic niet, dat de bedinge (gebeden) van de menschen den dooden profyteert en en begeert hy die spreeckt niet dat men nae zijn doot voor hem alsnoch bidde want te vergeefs is". PEK. 248.

gaan om die kaars straks in de kerk te offeren aan het eerwaardig sacrament, nadat hij knielende de mis heeft bijgewoond; dan om gegeeseld te worden ten bloede toe of om de grafelijkheid van Holland, Zeeland en Friesland voor 50 jaren te verlaten. De stadhouder heeft het druk met 't apprehendeeren en examineeren van Anabaptisten .... daarbij blijkbaar niet altijd kunnende rekenen op instemming van de burgerij dezer stad. Hoe dichter wij bij het jaar '66 komen, te grooter wordt het verzet. Burgemeesters en Schepenen houden het vonnis van drie Anabaptisten [1]), in Juli 1558 gevangen, wel meer dan zeven maanden op [2]) en een reis van den stadhouder naar Brussel om te klagen bij de heeren van den Geheimen Raad over de uitvluchten, die de rechters te Middelburg telkens zochten, zal eindelijk wel teweeg gebracht hebben, dat zij den 21sten Februari des volgenden jaars werden terechtgesteld. De rentmeester liet evenwel „gheconsidereert 't groote dangier vander executie deser anabaptisten" zijn stadhouder uit ZuidBeveland met vijf dienaren komen om de justitie te assisteeren.

Blijkt reeds hieruit, dat men het volk niet vertrouwde, nog duidelijker is dit bij de executie van Willeboort Cornelisz van Oostkappel in een van de kelders van 's Gravensteen [3]), tegelijk met Gillis Mathysz chirurgijn, in den nacht van den 26sten October 1564, waarover Margareta van Parma op vrij scherpe wijze haar ongenoegen te kennen geeft. Een drietal brieven van den chirurgijn zijn bij van Bracht te lezen, de laatste geschreven onmiddelijk vóór zijn dood, eindigende met de woorden: „ik worde gehaelt". In één

1) Andries van Larebeke, Jan Heyndricx van Waert, Maye uyt Waes van Ghendt.

2) Pek. 259.

3) De gevangenis van Middelburg.

dezer brieven zegt hij, dat het de 23ste maand zijner gevangenschap is en elders, dat hij en zijn „maet" wel door acht of tien dienaars bewaakt worden. Toen de bisschop van Middelburg WILLEBOORT en zijne huisvrouw zou examineeren gebeurde dat 's avonds te 10 ure. Drie dienaren brachten hen over van 's Gravensteen naar de abdij [1]). Men waagde het niet hen in 't openbaar terecht te stellen. Hadden niet sommigen het gedurfd hen bij hun eerste verschijnen voor de openbare vierschaar te troosten door hen toe te roepen, dat men overtuigd was, dat hnn onrecht geschiedde en dat zij maar geen zorg moesten hebben, want zij zouden niet sterven? Men moet er bij rillen, als men uit de rekeningen extraordinair van den rentmeester Bewesterschelt de bijzonderheden leest van deze nachtelijke doodslagen. Twee nachten was men bezig met de executie; de dienaren krijgen extra loon vanwege de „groote moeyte ende zorge indien geleden"; de stadhouder brengt eveneens in rekening „zijn groote moeyte, aerbeyt en perickelen, gehadt ende geleden twee daegen en twee nachten omme de saecke te beleyden vande executie, den scherprechter en dienaars bij nachte in de steen te gecrygen zonder suspitie, hoewel groot volck in roeren was."

Het volk werd deze dingen moede. GILLIS MATTHYSZ heeft dit gevoeld; want in één zijner brieven zegt hij, dat de Antichrist „een andere kap heeft aangetrocken, die niet naer de Roomsche gelijk is, wel wetende, dat syn spel haest daer mede uyt is...." De landvoogdes zou er toe medewerken om den beker vol te maken met haar bovengenoemden brief, waarin zij aandringt op bespoediging van het proces van nog drie gevangen Anabaptisten, „obstinate ketters gewoent voor glorie te achten en houden openbaerlick

1) PEK. 264.

te sterven en zulcx tot oorzaecke om haer venyn te sayen en verspreyen te nemene ...." [1]).

Er broeide wat en welk onweer zich had voorbereid in stilte, vertelt ons het jaar 1566. De stadhouder kreeg handen vol werk met geheime vergaderingen in de duinen, in schuren en boomgaarden uiteen te drijven, plakkaten in alle dorpen af te kondigen, spionnen uit te zenden en straks om den beeldenstorm te keeren of om, waar dit niet meer kon, de schuldigen te vatten. Ik behoef slechts de woorden hagepreek en beeldenstorm te noemen om ons al deze dingen voor den geest te roepen. Het verdient zeker opgemerkt te worden, dat ik zelfs bij TE WATER, die toch de Anabaptisten slecht gezind is en de gereformeerden uitvoerig tracht schoon te wasschen van den beeldenstorm, geen enkele beschuldiging tegen de wederdoopers vind, volgens welke zij daaraan meegedaan of daartoe aangespoord zouden hebben. Wat het hagepreeken aangaat, daaraan hebben zij blijkbaar vlijtig meegedaan [2]). Een zekere VALERIUS, vroeger schoolmeester te Middelburg, maakte het in dezen den stadhouder JAN TURCK niet weinig lastig. Uit Zuid-Beveland om zijn prediking verdreven, zette hij die op Walcheren voort. Hij wordt door JAN TURCK gevangen en na eene scherpe vermaning om 't na te laten weer op vrije voeten gesteld, wat niet belette, dat hij in 't zelfde jaar nog tweemaal werd betrapt op overtreding van dit gebod, „eerst op de Cleeuwertskerksche weye te Arnemuiden en later op den dyck tusschen Vere en Arnemuiden", waar eene disputatie

1) PEK. 269.

2) Aan den Prins van Oranje te Antwerpen wordt door den rentmeester zelfs per brief advies gevraagd, „hoe zich te reguleeren in 't stuck van predicatie van herdoopers". Het antwoord luidde, dat „men naersticheyt soude doen omme 't impedieren de predikatie van herdoopers". Anno 1566. PEK. 287.

belet werd tusschen dezen Doopsgezinden ijveraar en ADRIANUS, een predikant van de Calvinisten. Dat Calvinisten en Doopsgezinden het destijds samen niet vinden konden en elkaar telkens in 't openbaar zochten te bestrijden, blijkt uit meer dan eene disputatie [1]), waarvan wij weten, en ook uit het feit, dat de prins te Antwerpen alweer gevraagd werd om advies in zake de disputen tusschen deze twee.

Genoemde VALERIUS had in 1562 hier een school gehad, die evenwel begon te verloopen, toen het hoofd in verdenking kwam kettersche gevoelens te koesteren. Hierom en om een spaarpenning voor den mogelijk naderenden kwaden dag te hebben, begonnen zijne vrouw, met wie hij in '63 getrouwd was, en hij er een linnen-, laken- en garenhandel bij. Na de terechtstelling van GILLIS MATTHYSZ en WILLEBOORT CORNELISZ kreeg hij eene waarschuwing, dat hij zou worden gevangen genomen. Hij vluchtte nu naar Zierikzee en, toen het ook dáár onveilig werd, naar Hoorn in Holland. Hier kwam hij in kennis met „sommighe broederen, arm van tijdlijck, haer ghenerende stillekens alleen van haer simpel hantwerck," die ijverig de schrift onderzochten en onder hen was er één, die bijzonder grooten indruk op hem maakte, wijl hij uit de Schrift voorspelde, dat er groote beroeringen aanstaande waren. Een nader onderzoek van de Schrift bevestigde hem in de overtuiging, dat men den „dach Christi met dat heerlijcke Bruiloftskleet der gherechtigheyt" diende te gemoet te gaan en dat men zich „met godsalich leven ende heylige wandelinghe behoorde te vercieren."

---

1) B. v. HANS BOSSCHAERT „onder de Westerzouburgsche meulen", wiens disputatie „jegens eenen predicant calvinist", waarbij reeds „van beyde zyden groot affluentie van volcke vergadert was", door den stadhouder „metten dienders" werd gestuit. PEK. 289.

Ook over hem werd nu de geest vaardig, zoodat hij „in steden ende op merckten, ende in velden openbaer" de lieden waarschuwde tegen de wereldschgezindheid „aleer de Swingelschen in 't openbaer predicten". Het jaar '66 bracht hem weer naar Middelburg; hij vond daar den geest onder het volk zeer veranderd. De „Swinghelschen", vertelt hij, lasterden ons zeer en vroegen, waarom ook wij niet in 't openbaar predikten, wij die toch beweerden de ware gemeente Gods te zijn. Dit verwijt woog hem zwaar op de ziel; en toen de Middelburgsche gemeente, welke expresselijk bijeenkwam om dit punt te overwegen, weinig lust toonde om het openbare prediken der Calvinisten na te volgen, gaf hij aan de uitnoodiging van eene vrouw uit Goes gehoor om daar de waarheid te komen verkondigen en den volke tot boete en bekeering aan te manen, opdat zij aan het oordeel Gods zouden ontkomen. Van Arnemuiden afvarend had er in de schuit reeds een zeer levendig gesprek plaats over de gebeurtenissan van den dag en over de „Geuse Predikers". Valerius trok al dadelijk door zijne woorden zoozeer de aandacht van de passagiers, dat de vrouw hem voorspelde, hoe hij een groot gehoor zou krijgen, als hij te Goes ging prediken. Zij was dan ook zeer verheugd over zijn komst; want thuis gekomen klopte zij haar man op de schouders, zeggende: „hey, hey — hier brengh ick den Predicant zelve t'huys, secht, heb ick niet een mannelyck feyt daeraen bedreven?" Onze meester was een weinig verlegen met 't geval en liep den volgenden dag in grooten twijfel over de Goesche markt, denkende: „wil ick, derf ick, sal ick, neen ick," tot hij eindelijk moed vatte en de verzamelde menigte toesprak. Hij was daartoe op de pui van 't stadhuis geklommen en begon van daar te lezen van een papier, opdat het volk, dat gewoon was de plakkaten en bevelschriften van de hooge gerechtshoven vanaf die

plaats te hooren voorlezen, zou toeloopen in de meening, dat hij een deurwaarder was. Zoo werd te Goes de eerste openbare kettersche prediking gehouden.

Doch de Goesche overheid was daar niet van gediend. Zij nam hem in arrest en liet hem niet gaan vóór hij de belofte had afgelegd, dat hij noch binnen Goes „noch in haer heerlycheyt" zoude prediken, Dit wedervaren had evenwel ten gevolge, dat zijn vrees verdwenen was en dat hij gereedelijk toestemde, toen het volk hem uitnoodigde buiten de heerlijkheid van Goes te gaan spreken. Alzoo werd meester VALERIUS een Mennist hagepreeker. Hij geraakte in 't laatst van '66 of '67 in gevangenschap te Brouwershaven, waar hij in '68 ter dood werd gebracht. In de gevangenis [1]) schreef hij twee boekjes, het eerste over „het afnemen en 't vervallen der apostolische gemeente en het opkomen des Antichrists", het tweede getiteld: „De proeve des geloofs."

Wat voorts die doopsgezinde hagepreeken en disputen met Calvinistische predikers aangaat: JAN TURCK, stadhouder van den rentmeester van Zeelandt Bewesterschelt, verklaarde voor de beide commissarissen, door MARGARETA gezonden om een onderzoek in te stellen naar 't gebeurde te Middelburg in 1566, dat hij geadverteerd werd „van zekere predicatie van de Herdoopers, die gedaen worde ten platten lande, zoo in Walcheren als in Zuytbevelant" en dat hij die vergadering (welke wordt niet juist aangewezen) heeft gestoord en belet [2]). En tot zelfs voor de poorten van Middelburg poogde men die disputen te houden. Den 9den October 1566 zou HANS BOSSCHAERT, — wiens ontmoeting met de gerechtsdienaren, terwijl hij in een wagen zat, op

1) Zie *Martelaarsspiegel* 371—377. Proba fidei PEK 280 v.v.
2) Dr. J. v. VLOTEN: *Onderzoek enz.* pag. 53.

Menno Simons is overgedragen en het classieke voorbeeld van een Doopsgezinden leugen is geworden [1]), — in zekeren boomgaard buiten de Dampoort met den Calvinist Adriaen Jeroensz., wonende te Vere, gedisputeerd hebben, als de stadhouder en zijne dienaren er niet de lucht van hadden gekregen en de vergadering, waarin zelfs notarissen tegenwoordig waren om een officieel verslag op te maken, hadden uit een gedreven [2]). Zóo sterk voelde men zich in die dagen, dat de gemeenschappelijke vijand schier vergeten werd om met elkander te strijden over de ware leer.

Van dat krachtig zelfvertrouwen getuigt ook het feit, dat op den 23sten Augustus 1566 eene groote menigte volk de gevangenis te Middelburg dreigde open te breken, indien niet werden vrijgelaten „de gevangen van de Schrifte".

Baljuw, burgemeesters en schepenen hebben toen, wijl zij geen kans zagen de gewapende menigte, die naar schatting wel 400 personen sterk was, te weerstaan, en om te voorkomen, dat ook de andere gevangenen zouden ontkomen, „galeyeboeven, dieven ende schelmen", die op vrije voeten wel eens aan het plunderen en rooven konden slaan (er waren er wel honderd) en zoo een gevaar opleveren voor de stad en hare burgers, aan de bedreigingen der menigte toegegeven en een elftal om der geloofswille gedetineerden vrijgelaten „zoe Anabaptisten als Calvinisten" [3]).

Den volgenden dag predikte „binnen der kercke van St Meerten de predicant van Vlissinge" tot tweemaal toe. Den 25sten predikte zelfs de pastoor van de St. Pieterskerk „op het nyeuwe fatsoen, met leetwesen van zyn voors. leven, zoe hy zeyde".

---

1) Zie *Dgz. Bijdragen* 1864.
2) Dr. J. v. Vloten a. w. 53.
3) Dr. J. v. Vloten a. w. 26 en 255.

„Oick mede hebben tenselven daege gepredict binnen zekeren hoff die van den Doepe, die in cleyne gemeente waeren".

Voor dit kleine hoopje was de overheid blijkbaar niet bang; want de burgemeesters begaven zich in de vergadering om de predikatie te verstoren, wat het gewenschte gevolg terstond had. Immers „de voors. van den Doep hebben opgehouden van predicken, ende geloeft, 't zelfde nyet meer binnen de stadt te doene [1]).

Weldra zou evenwel aan al deze stoutigheden een einde komen. ALVA zag er niet tegen op de brutale ketterij met harde hand te onderdrukken. Tusschen '67 en '71 werden er alleen te Middelburg zeker 25 doodvonnissen voltrokken, waaronder aan een tiental Mennonieten. Een hunner was een „professoor en leeraar van de secte van MENNON", HENDRIK ALEWIJNS, taschmaker van beroep, geboortig uit het land van Heusden. Te Zoutelande had hij reeds in 1567 in 't geheim gepredikt in een lijnbaan en 's nachts op eene weide. In Vlissingen voor den gouverneur geleid, wordt hem dit scherpelijk verboden. Van wege den troebelen tijd durfde men hem niet gevangen te nemen. Als het verbod hem niet tot zwijgen brengt, wordt hij uit Zijner Majesteit landen gebannen. Aan dit vonnis schijnt onze prediker zich niet gestoord te hebben. Ten minste in 't volgend jaar wordt hij op 's Gravensteen gevangen gezet en na pijniging en vergeefsche pogingen om hem tot herroepen te bewegen, met twee andere herdoopers, GHEERAERT JANSSEN DUYNHERDER, geboren van Tongherloo in Brabant, en JAN MARINISSEN VAN OOSTEN, den 9den Februari 1569 „gheleydt buyten den „stadhuyse deser stadt op de merckt ende aldaer ghewurcht „ende voorts gheexecuteert metten viere zulckx datter de „doot naer volghde, eensamentelicke met heurl. boucken

1) Dr. J. v. VLOTEN a. w. 256.

„bij hen bevonden" [1]). In een zijner brieven, welke ons bewaard gebleven zijn, smeekt hij de gemeente Gods om voor zijne drie weezen zorg te dragen. Of daarmede de gemeente te Middelburg bedoeld wordt, zou ik niet durven zeggen. Van een paar andere martelaren is het wel zeker, dat zij Middelburgers waren, n. l. MAYKEN JANS Wede van FRANS LAUREYSZ., „geboren van deser stad Middelburgen", geëxecuteerd in 1569 en MATHEEUX MAURISZ. en zijne vrouw MAGDALEENE JANSDR., „prochiaen in Hoogelande, gewoont hebbende buyten de Langevyle poorte deser stede" [2]). In ieder geval blijkt uit 't bovenstaande duidelijk, dat de Doopsgezinden te Middelburg goed en bloed hebben veil gehad voor hun overtuiging en hun aandeel hebben gehad in de vrijmaking der geesten van den Roomsch-Katholieken godsdienst.

II.

De Doopsgezinden en de Hervormde predikanten.

Den 18den Februari 1574 werden Middelburg en Arnemuiden na eene heldhaftige verdediging van twee jaren aan den Prins van Oranje overgegeven. Papen en monniken mochten, voor zoover zij wilden, alleen met behoud van hun kleed vrij uitgaan. Daarmee had voor de Hervormde religie het uur der vrijheid geslagen. Terstond begonnen de openbare predikatiën, eerst waargenomen door de predikanten van Vlissingen en Vere, doch weldra door eigen leeraren. WILLEM JANSSEN D'HOORNE, de eerste predikant, was

1) PEK. 305.
2) PEK. 316.

geen vreemdeling te Middelburg; in 1559 noemde hij zich al gewoon leeraar der hervormde gemeente onder het kruis aldaar en alleen op dringend verzoek der overheid nam hij er genoegen mee in 1566 te prediken in een door de regeering daartoe aangewezen schuur buiten de Zuiddampoort, terwijl een der burgemeesteren met zijn „lijfschutten" voor de veiligheid der vergaderden zoude waken. Hij was reeds in Maart 1574 in dienst der gemeente met GASPAR VAN DER HEIDEN, die den 8sten Maart tot leeraar werd beroepen. Hebben echter de Doopsgezinden gehoopt, dat nu ook zij vrijheid erlangden om naar hartelust in hunne geestelijke behoeften te voorzien, zij verzuimden te bedenken, dat zij ketters waren „soe geabandonneert nyet alleen vande catholycke kercke maer oock van allen anderen ketteren", gelijk MARGARETA in 1564 reeds schreef in een brief [1]), waarin zij haar ongenoegen te kennen gaf over 't dralen met de executie van sommige anabaptisten.

JONA WILLEM TE WATER [2]) noemt hun bestaan en werken zelfs naast de geweldige middelen der Pausgezinden als een van de oorzaken, waardoor de reformatie van Zeeland werd belemmerd. Zij waren volgens dezen kerkhistoricus, die ondanks zijn grooten afkeer toch geen feiten weet bij te brengen om zijn aanklacht tegen hen te staven, „zeer bedreven in dubbelzinnige redenen en spitsvinnige voorwendsels en daardoor, alsmede door hun uiterlijke godsdienstigheid, hun stemmig wezen, vriendelijke woorden en uitmuntende zedigheid in gewaad trokken zij menigeen af van de gereformeerde kerken", die — TE WATER getuigt het met groote ingenomenheid — in Zeeland „tot het einde der 16de eeuw toe zonderling gezegend zijn geweest, zelfs boven die van andere

1) PEK. 268.
2) „Kort Verhaal", blz. 41 v.v.

Nederlandsche gewesten, door vasthoudinge aan het getrouwe woord, dat naar de leere is in alle zuiverheid" [1]).

Men voelt, dat de Doopsgezinden niet veel goeds te wachten hadden van den nieuwen koers, die sedert Middelburgs overgang binnen zijne wallen gevolgd werd. Het loont de moeite na te gaan, wat de Hervormde predikanten tegen hen ondernomen hebben zoo in geschrifte als door hunnen invloed op den Magistraat van stad en provincie te laten gelden.

De Hoorne, die reeds in 't volgende jaar 1575 overleed, had weinig gelegenheid zijne krachten in dezen te beproeven. Anders was dat met Heidanus, die bekend is als vurig strijder voor de ware leer en tevens als fel tegenstander van de Mennisten. Bekend is uit Brandt's „Historie der Reformatie" [2]) Heidanus' zending naar Amsterdam van wege den kerkeraad van Antwerpen, werwaarts hij in 1578 beroepen was; hij kweet zich met ijver van de opdracht om die van Amsterdam te kapittelen over de groote verdraagzaamheid jegens de „Lutterschen". Hij dreigde zelfs, zegt Brandt, met „d'excommunicatie, syn' meening met seer hevige woorden uitdrukkende en dat tot meermalen toe". Nu waren de Anabaptisten natuurlijk ongelijk veel grootere ketters dan de Lutherschen en het is geen wonder, dat hij tegen de eersten met niet minder groote kracht optrad [3]). Nauwelijks hier in dienst werd hij afgevaardigd naar de synode van de kerken van Holland en Zeeland, welke in 1574 te Dordrecht werd gehouden en waarvan hij tot voor-

1) T. a. p. 322.

2) I, bl. 387 en 388.

3) Heidanus was tegenwoordig geweest bij de onderhandelingen van de Gereformeerden en Wederdoopers te Frankenthal, waarvan hij 't protokol in 't Nederlandsch vertaalde.

zitter werd verkozen [1]). Daar werden o. a. ook besluiten tegen de Doopsgezinden genomen, die, hoewel niet door de Staten van Holland en Zeeland overgenomen, toch bij Middelburgs overheid geopende ooren vonden. Ik kom daarop straks terug.

In 't volgende jaar, 1575, werd VAN DER HEIDE wederom naar Dordrecht gezonden om met den Waalschen predikant TAFFIN van Rotterdam te confereeren over gewichtige zaken de kerken belangende. Bij die gelegenheid werd hem ook opgedragen een twistgesprek met de Wederdoopers te Middelburg te houden [2]). Van dat gesprek is mij echter niets nader bekend.

HEIDANUS behoorde ook tot de predikanten, die door tusschenkomst van MARNIX pressie op den Prins van Oranje zochten te oefenen, om van hem strengere maatregelen tegen de Doopsgezinden te verkrijgen bij gelegenheid van de dagvaart van de Staten van Holland en Zeeland, te Dordrecht in 1577 gehouden. MARNIX zag zich evenwel genoodzaakt aan HEIDANUS te schrijven [3]), dat de prins er niet van wilde weten en dat hij het zeggen van een monnik prees, die hier onlangs geweest was en geantwoord had op 't geen men hem toen tegenwierp: „dat onse pot niet soo lang te vier hadt gegaen, als der geenen, die wij soo seer bescholden; en hoe hij 't klaerlijk sagh komen, dat eer de tijdt van een paer hondert jaeren soude verloopen, de kerkelijke heerschappije ter wedersijden op gelijken voet sou staen". Ook is ons nog de titel van een boekje bekend van HEIDAMUS, welks inhoud wij wel ongeveer kunnen raden uit 't voorafgaande, maar dat ik nergens heb kunnen vinden. Het heet „Van den Heiligen Doop en Wederlegging van een boexken, te Antwerpen in 8° in 1582 gedrukt". In dit

---

1) Hij was in 1571 ook praeses van de synode te Emden geweest.
2) TE WATER, 403.
3) BRANDT I, 588 v.v.

opzicht zijn wij gelukkiger ten aanzien van een der opvolgers van HEIDAMUS, JOHANNUS SEU, die hier slechts korten tijd in 1576 predikant was, maar wiens overgebleven geschriften meer dan duidelijk van zijne gezindheid tegenover de Doopsgezinden blijk geven en ons ook niet in twijfel laten, welk gebruik hij van zijn invloed op de overheid zal hebben gemaakt om de maatregelen te verkrijgen, waarop ik boven reeds zinspeelde en die ik straks breeder zal meedeelen.

JOHANNES SEU was een goed kind van zijn tijd en kon het dus slecht verdragen, dat niet iedereen gereformeerd was. Hoewel hij in de voorrede van zijn „Corte beschrijvinge van het ampt der overheit" zegt, dat hij „UE. niet wil opwekken om over de conscientiën der menschen te domineeren en den ondersaeten met gewelt te dwingen tot het aennemen van den godtsdienst en dat d'overheit alleen moest besorgen, dat d'uiterlijke godtsdienst gepleeght wierde", voegt hij er toch aan toe „dat sulks niet geschieden kon tenzij dat eerst en voor al alle uiterlijke oeffeningen van valsche ketterijen en rotten geweert en belet wierden" [1]). Ik kan niet nalaten iets mee te deelen uit twee andere boekjes van dezen SEU, die in mijne handen zijn geweest [2]), om daardoor den geest te kenschetsen, waarin tegen de Doopsgezinden werd geageerd. 't Eerste werd te Leiden in 1601 gedrukt en handelt over de „Waerachtige grondige bewijsinge uit onbeweeglijke beginselen .... van den kinderdoop, door JOHANNES SEU,

1) BRANDT II, 4/5.

2) TE WATER weet nog van andere geschriften van SEU:

Schriftmatige artykelen tegen de ongeschikte en valsche dwaelingen der wederdooperen (1599), en

Corte beschrijvinge van het ampt der Overheit, ende wederlegginge van een boucxken dat eenen Wederdooper met verzwijginge zijns naems heeft laten uitgaen jegens de Dienaeren des woorts deezes eilants, tegen het recht gebruyk des crychs (1600). T. a. p. 181/182.

dienaar des goddelijken woords te Middelburg". Voorin staat een versje, dat den toon aangeeft van 't geheele geschrift en waaruit ik alleen deze woorden aanhaal:

Het Pausgezinde rot....
De Doopsgezinde slecht in schijn, maar trots van moede
Twee ong'lijk int gelaet, gelyck nochtans int crencken.

Uit de opdracht aan de Gecommitteerde Raden van Zeeland en de Heeren van de Rekenkamer blijkt, dat het boekje een tweeledig doel heeft: den kinderdoop te verdedigen tegenover de Wederdoopers en de leer van den vrijen wil der Papisten te bestrijden.

De dienaren van bijzondere (d. i. niet-gereformeerde) kerken, zegt Seu, zijn deels zuiver, deels onzuiver, als met een gevaarlijke ziekte bevangen — die soms zoo erg is, „dat er van de hoofden tot de voeten in haer niets gheheels over en is". Onder die nu bekleeden „de vermaenders en leijders of veeleer verleiders des volks onder de Doopers een principale plaats". En dat, omdat zij veelvuldig dwalen in de leer: zij ontkennen de drieëenheid, de menschelijkheid en tegelijk de goddelijkheid van Christus; zij verwerpen het overheidsambt (en leveren dus alle goede menschen aan schelmen over); zij herdoopen, zelfs overkomende van andere wederdoopersche secten en verdoemen dus elkaar, alsof iemand tweemaal kan worden wedergeboren; zij zijn alzoo ketteren, scheurmakers en „bont (= verbond)brekers", onreiner in de leer dan de joden; zij zamelen zich dan ook een schat des toorns; *de overheid, geroepen om ook de eerste tafel der wet uittevoeren tegen afgoderij enz., moest hun samenkomsten verbieden en hun dienaars afzetten.* Men moet niet met hen te maken willen hebben, want er kan geen gemeenschap zijn tusschen licht en duisternis; men moet vlieden wat uit den duivel zijn oorsprong heeft; hun onderling bannen is

een bewijs, dat zij niet door den geest Gods, maar door „den gheest der vervoeringhe" gedreven zijn. De kinderdoop is noodig, want anders krijgen de kinderen geen vergiffenis van zonden. Door den doop toch worden de kinderen ingelijfd in de H. Kerk en buiten de Kerk is geen zaligheid. In den doop worden de kinderen door het bloed van Christus rein gewasschen — want wie het uitwendig teeken (de doop) ontvangt, ontvangt ook de beteekende zaak (vergeving van zonden). De Doopers eischen met groot geraas een bevel van de kinderen te doopen in de Heilige Schrift. Dat was niet noodig, zegt Seu, want doop en besnijdenis zijn in wezen gelijk en de besnijdenis was wel voorgeschreven op den achtsten dag en 't is een teeken van de vergiffenis van zonde. Zeggen ze, dat dit alleen de jongens zou gelden — neen: God nam de meisjes in de mannen aan. 't Strekt haar tot besnijdenis uit een besnedene geboren te zijn.

Een tweede tegenwerping van de wederdoopers, dat n. l. de kinderen „de verholentheyt van den H. Doop" niet verstaan en dat zij nog veel minder de redenen weten, waarom zij behooren gedoopt te worden, beantwoordt Seu: „de wetenschap van de beteekende saecke en is niet altijts vereyscht van dien die het utwendige teecken ontvangt. Christus legde den kinderkens ook handen op en bad voor hen. Christus heeft Petrus de voeten gewasschen (Joh. 12 : 7). De kinderen van het O. T. wisten ook niet de verholenheid der besnijdenis. Bovendien zulke teekenen zijn niet alleen getuigenissen van ons geloof bij de menschen, maar zijn ook gegeven, omdat het zouden zijn getuigenissen van de wille Gods jegens ons. De Doopers, die aan de kinderen den doop onthouden om hunner onwetendheid wille, zullen eens de straf hunner lichtvaardigheid dragen.

Dezelfde Seu heeft nog een werkje het licht doen zien, in 1608 te Middelburg bij Simon Moulert gedrukt: „Ant-

woorde op een boecxken gemaeckt door eenen wederdooper, CORNELIS DE CUYPER, genaemt: eenvuldighe verantwoordinghe, met corte verclaringe onses gheloofs van den eenigen Godt, Vader, Sone ende H. G. als oock van de menschwerdinge ons Saligmakers I. Ch." etc.

Zoowel in de opdracht aan de Overheid van Middelburg als in een voorwoord „aan den eenvoudigen en waerheytlievenden lezer" betoont SEU zich een zeer hartstochtelijk man. Terwijl het boekje 362 bladzijden telt, begint hij, hoewel een oud man reeds, in deze twee stukken zijn tegenstander al op zeer ergerlijke manier te beschimpen. Hierin zijn enkele merkwaardige dingen te noteeren. Niet onduidelijk vergelijkt hij zijn tegenstanders met Satan, die ook verschijnt in de gestalte van een engel des lichts. Zij bestrijden ook de waarheid „onder een schijn ende dekmantel van heiligheid". Zijn boekje zal dat van CUYPER verslaan „want leugens vermogen niets tegen de waarheid." Hij vergelijkt CUYPER's boekje, dat met vele mooie woorden prijkt met eene oneerbare vrouw, die wel van buiten schoon is, maar van binnen vuil en onrein. CUYPER's boekje, zegt hij in het voorwoord aan den lezer, kwam hem eenige jaren geleden in handen. De schrijver was leeraar of vermaner van de secte der wederdoopers. Hij misbruikt daarin en verdraait de getuigenissen van de Schrift en vervalscht ze meer dan SEU ooit of ergens las — en hij is oud! — meer dan de Roomschen zelf. Daarvan geeft hij een paar voorbeelden:

Matthaeus zegt duidelijk I : 1, dat Jezus Christus een Zoon Davids is. Daaruit volgt, zegt SEU, dat de *moeder* van Jezus moet zijn uit Davids geslacht. Als CUYPER daaraan twijfelt, dan kan hij ook wel twijfelen of de zon op den vollen middag schijnt. Want de woorden van Matthaeus zijn de klaarheid zelve. Maar CUYPER vraagt, of hier geen geestelijke David kan bedoeld zijn? Wie heeft dat nu ooit gehoord?! CUYPER wijst dan

op 't feit, dat *Jacob* bij Matthaeus Jozefs vader is en *Eli* bij Lucas Het antwoord van Seu is, dat Jacob is geweest de natuurlijke vader van Jozef en Eli de vader van Maria en dus schoonvader van Jozef. Doch wat doet dit ter zake? Het geslachtsregister van Matthaeus is er om te betoogen, dat Jacob, Eli, Jozef en Maria en dus ook Jezus Christus zijn uit 't geslacht Davids. De wederdoopers waren dus volgens Seu erger dan het pausdom. Dit harde oordeel grondt zich vooral op hunne leer over de menschwording van Christus. Wijl deze telkens weer ter sprake komt, hier een enkel woord over dit leerstuk.

De oude Doopsgezinden dan waren meerendeels van oordeel, dat Christus niet geboren was uit het zondig vleesch van Adam en dat hij dus zijn vleesch niet van Maria had aangenomen. Hoe zou hij onze verlosser kunnen zijn, indien hijzelf door de geboorte uit een zondig schepsel onder dezelfde wet der zonde had gelegen als alle zaad van Adam? Menno noemt het ergens „moetwillich den Heyligen Geest verstooten" om niet in te zien, dat volgens de gangbare leer der Gereformeerden de Heere Christus een „onreyn, sondelijk, vervloeckt ende dootschuldich Christus" zijn moet. Het Woord was vleesch geworden — en zij leggen allen nadruk op dat *geworden,* wel te verstaan: het Goddelijk Woord was in Maria vleesch geworden door een wonder Gods, zonder dat er iets van Maria's zondig vleesch bij was.

Natuurlijk liggen deze kwesties ver achter ons en achten wij beide meeningen nu even zonderling. Dat was destijds evenwel anders. Cuyper had ook beweerd, dat Jezus Christus niet het vleesch van David had. „De vrucht, daer Maria mee bevrucht was, was niet van haren eigenen lichaem. De Sone Gods was in een punt des tijds, 't zij in den hemel, 't zij in 't lichaam van Maria *veranderd* in een mensch".

Daarom nu noemt Seu de Doopers erger dan 't pausdom. Maar, antwoordt Cuyper, „wij en zijn geen afgoden-dienaers,

ghelijck die van het Pausdom zijn". Antwoord: „Gij zijt wél, want ghij bidt een schepsel aen voor den Schepper [1]): want ghij leert, dat de Sone Godts *verandert* is in een mensche alsoo dan hij heeft, te weten de Sone Godts, verlaten dat hij was en *is gheworden* dat hij niet en was: te weten een mensche ghelijck Adam door Gods macht verandert is in een mensch .... enz. Verder zijt gij thritheyten, want gij dicht 3 verscheiden goden in 't wezen enz."

Onder de andere Hervormde predikanten van Middelburg in de 16de eeuw noem ik nog JACOBUS KIMEDONCIUS, predikant te Middelburg in 1585. In 1589 schreef hij een boekje, hier gedrukt, dat tot titel voerde: „Van der Doope onses Heeren Jesu Christi, bekentenisse door DIERICK PHILIPS mitsgaders een beantwoordinghe derselver bekentenisse". Daarin volgt hij de belijdenis van DIERICK PHILIPS op den voet; het komt mij voor minder ongenietbaar te zijn dan dat van SEU. Hier zijn minder scheld- en smaadwoorden, meer argumenten — al zijn 't dan ook 16de-eeuwsche. Uit de voorrede „aan den Godvreesenden Leser" haal ik een paar zinsneden aan, mede omdat ook hier alweer van de schijnheiligheid der Doopsgezinden sprake is: „Satan benijdt het, dat het heilige,

---

1) Ik werd levendig aan deze discussie herinnerd bij een voorval van zeer recenten datum.

Eene jonge dame van Middelburg, behoorende tot de N. H. K., gaf haar verlangen te kennen lid van onze Doopsgezinde gemeente te worden. Bij een der predikanten zich vervoegende om hare attestatie of een bewijs van lidmaatschap te verkrijgen, werd zij ernstig vermaand dezen voor haar ziel zoo verderfelijken stap niet te doen.

Waarom niet?

O. a. omdat wij beelden- en afgodendienaars waren, nog erger dan de Roomschen; want wij maakten eerst onzen Christus en aanbaden hem dan. — (Anno 1903!)

Zou dit zonderlinge verwijt soms voortkomen uit dezelfde dogmatische overwegingen, die JOHANNES SEU zoo fel deden te keer gaan tegen den Doopsgezinden CUYPER?

reine woord Gods zoo klaar en rijkelijk aan veel plaetsen wordt verkondigd. Hij wendt alle listen daartegen aan. Sommigen zond hij in de blindheid van het pausdom; als dit niet lukt doet hij zijn best dezelve door secten en allerlei ergernissen in te nemen — vooral door de secte der wederdoopers. Dezen zijn zeer schadelijk om veel eenvoudige herten te verleyden, soo door haeren schijn des wandels, als oock door hare soete woorden ende schijnbare reden, die soo van eenen yeghelicken niet connen ghetoetzet ende onderscheyden werden".

Ten slotte heeft nog HERMANUS FAUKELIUS, die in 1599 hier predikant werd, zich duchtig tegen de Doopsgezinden geweerd [1]). Als ik eindelijk nog mededeel, dat de groote strijder voor het Calvinisme PETRUS DATHENUS hier meermalen in hoogst eigen persoon gepredikt heeft, een man van wien C. VAN GREVINKHOVEN, die later zelf Anabaptist is geworden, getuigt, dat hij de Wederdooperen niet „met sweert en vyere of diergelijke overwonnen hebbe, maar hij overwon se met gronden en reedenen uit den woorde Gods", dan heb ik zeker genoegzaam aangetoond, wat van de zijde der Hervormde Overheid de Doopsgezinden te wachten stond, als zij eens gehoor gaf aan al de eischen, die de machtige predikers der ware leer aan haar stelden ten opzichte van dit „duyvelsghebroetsel", zooals MODET ze noemt. Gelijk wij zullen zien, riepen deze geestelijke heeren het wereldlijk zwaard gaarne te hulp.

Tot de particuliere vragen (vraag 42) van de Nationale Synode te Middelburg van 1581 behoorde reeds deze: „Oft niet goet en ware om secten ende ketterijen te weeren bij der Hoogen Overheyt consent een gesprek tegen de papisten,

1) VAN DOUWEN: *Socinianen en Doopsgezinden*, bl. 63/64.

wederdooperen en andere dwaalgeesten te houden?" Geantwoord werd, dat men zich zoude houden aan 't geen „geresolveert is op de 25ste vrage in de synode te Dort anno 1578".

Daar nu was destijds (particuliere vragen n° 25) [1]) alleen besloten, dat men de wederdoopers met geestelijke middelen te lijf zoude gaan: de predikanten moesten maar het fundament des geloofs, mitsgaders de artikelen, over welke wij met de herdoopers in verschil zijn, „neerstiglijk en klaer hare gemeente uitleggen; zij moesten de gemeente neerstiglijk vermanen tot godzaligheid en liefde en daarin met haar exempel voorgaan en tevens trouw huisbezoek doen". Voorts zouden „verscheiden korte en klare tractaatjes van de hoofdstukken der herdoopersche dwalingen" goed werk kunnen doen. Ook konden soms „zamensprekingen en disputatiën niet onprofijtelijk zijn", maar men moest er aan denken deze twistgesprekken alleen te doen houden door de zoodanigen, „die daartoe van haar classis bekwaam zullen geoordeelt worden".

In Middelburg ging men al een schrede verder, gelijk wij zagen. De Hooge Overheid zou erin gemengd worden. Als zij toestemming wilde verleenen, zouden er meer twistgesprekken gehouden worden ook tegen de Papisten. Vooral werd er ook hier op aangedrongen — de vijand werd niet licht geteld! — dat alleen bekwame mannen in het veld zouden worden gebracht. Tevens werd er op de Middelburgsche synode nog eens op aangedrongen, dat een „ygelijk gave hebbende sal een ofte meer boecxkens d'eenen tegen dese ende d'andere tegen geene ketterije schrijven: ofte boecxkens daertegen geschreven oversetten".

Deze „disputatiën en boecxkens" schijnen intusschen niet

---

1) Welke de gevoegelijkste middelen zijn om den aanwas der herdoopers in tijd te stuiten?

voldoende geholpen te hebben; want dra volgt het eene beroep na het andere op de „overheyt" om paal en perk te stellen aan het stout optreden der Wederdoopers en aan de verbreiding van hun gevaarlijke leer, die vele eenvoudige schaapkens der kudde blijkt aan te trekken. Zij houden schier openlijk godsdienstoefeningen! „Dit moge U, mijne Heeren", zoo lezen wij in een ongedateerd stuk uit dien tijd, „bewegen het gemeen schandaal ende groote schade tegen de ware christelijke religie .... te beletten, die voortkomen uit de conventiculen van de wederdoopers", welke conventiculen in een ander stuk genoemd worden „winckelen van verleydinghe van vele eenvoudige menschen".

In Mei '74 waarschuwt de kerkeraad den magistraat van Middelburg, dat er nog meer van dat gespuis op Walcheren dreigt te komen. Van het consistorie der Duitsche kerken te Londen was n. l. bij den kerkeraad bericht gekomen, dat de wederdoopers, door den Koninklijke Majesteit verbannen, gezegd hadden voornemens te zijn naar Walcheren te gaan. Een schipper had zijn vaartuig, werd erbij gemeld, al vol wederdooperen en 't zou toch schande wezen, meende de kerkeraad, hier „alle dat gespuis dier secten in onze eilant" te ontvangen. Hij maakt tevens van deze gelegenheid gebruik om de overheid te verzoeken om toch de secte te bedwingen „metten eedt als met ander middelen".

Gelukkig, dat wij uit een stuk van 19 Juni 1591 weten wat dan toch wel de booze stukken waren der wederdooperen, die de wachters op Zion's muren zoozeer ontrustten. Op dien datum toch wendden de Hervormde predikanten van Zeeland zich uit naam van de laatstgehouden Synode [1]) met de volgende klachten, verwijten en beden tot de Staten van Zeeland:

---

1) De Synode te Middelburg, die 1 Febr. 1591 bijeenkwam.

a. Zichtbaar neemt dagelijks toe de „schadelijcke ende grouwelijcke secte der wederdooperen", zeer tot schade van de christelijke religie; immers de menschen zijn van wege hunne verdorvenheid eer geneigd dwalingen dan waarheid aan te nemen.

b. Zij houden openbare samenkomsten en gij, Overheid, verhindert het niet.

c. De secte der wederdooperen is een „monstrum van vele verderffelijcke ketterijen, want zij verloochenen het mysterium van de Heilige Dryvuldicheyt, denken verkeerd over de menschwording van den Eeuwigen Zoon Gods; zij doopen geen kinderen, die nu in alle woesticheyt opwassen, en stellen daardoor de kinderen van Christenen op één lijn met die van Joden en Turken. Hun bisschoppen herdoopen wie eens gedoopt zijn. Zij weigeren den behoorlijken formeelen eed en beschimpen wie 't wèl doen — roemende, dat men hen zonder eed meer gelooft dan anderen met eed".

d. Zij smaden het overheidsambt, zeggende, dat de mensch, die zijn zaligheid liefheeft, het niet bedienen mag.

e. Zij trouwen clandestien „zonder eenige kerckelijcke ende burgerlijcke proclamatiën; ze scheiden, door hunner bisschoppen authoriteit, onder 't praetext van de echtmijding". Te Vlissingen en Goes is 't onlangs gebeurd, dat degene, die aan de broederschap bleef, terwijl de ander gebannen werd, hertrouwde.

f. Zij weigeren om gewapend de wacht te betrekken, waardoor anderen onwillig worden.

Wilt, Mijne Heeren, hierin door eene ordonnantie voorzien [1]).

De billijkheid gebiedt mij hier stil te staan en eene poging te doen om de predikanten in hun drijven en ijveren te begrijpen. Zij waren als kinderen van hun tijd er hartelijk

1) Archief van Middelburg, kerkelijke zaken n° 75.

van overtuigd, dat er toch maar eene kerk kon zijn. Het ambt van overheid bracht zelfs mede ook de hand te houden aan de heilige kerkendienst en om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst [1]). Het stond bij de predikanten van de gereformeerde kerken even vast, dat hunne kerk die ééne was, als dat de Doopsgezinden behoorden onder die afgoderijen en valsche godsdiensten. In gemoede zullen velen hunner het al heel mild gevonden hebben, dat er gewetensvrijheid werd toegestaan; vrijheid van godsdienstoefening was ongerijmd. Daar komt bij, dat de Doopsgezinden in den regel niet vrij te pleiten waren van een zekere hooggevoeligheid tegenover andersdenkenden. De geloofsgenooten waren, ook volgens MENNO, godzalig; anderen veroordeelt hij scherp. Ook bij hen gold verschil van denkwijze al spoedig voor boosheid des harten. Zij woonden in hun eigen schatting wèl in een heilig huisje [2]). Inzonderheid was hun oordeel, getuige menige uitspraak van MENNO, over de geestelijken van de gevestigde kerk alles behalve zacht. In 't laatst van de 16de eeuw was één van hunne kenmerken zeker anti-kerkelijkheid, afkeer van een gevestigde kerk met een dogmatiek en reglementen. Iedere broeder moest predikant kunnen worden; van geordende predikanten, opzettelijk voor hun ambt opgeleid, wilden zij niet weten. Ook zij hielden zich voor de eenig ware gemeente, al streefden zij niet, als hunne tegenstanders, naar de heerschappij over anderen. Hunne gemeente was de arke Noachs, waarin alleen behoud was. Na eeuwen van verduistering was onder hen Gods kerk hersteld. Dat zij bij deze zienswijze nooit anderen verdoemden of veroordeelden, alleen vroegen met rust te worden gelaten, mag waarlijk wel in hun voordeel geboekt worden.

1) Art. 36 van de Belijdenis des geloofs.
2) Zie HOEKSTRA, *Doopsgezinden* bl. 184.

Het spreekt evenwel van zelf, dat botsingen in *dien* tijd moeilijk uit konden blijven en dat de machtigste van de twee partijen, inzonderheid hare natuurlijke leiders en woordvoerders, de gereformeerde predikanten, hun best deden om dat kleine, halstarrige hoopje ketters met hulp der overheid het bestaan moeilijk of liever onmogelijk te maken. Hier *onze* maatstaf aan te leggen zou de onbillijkheid zelve zijn.

III.

De Doopsgezinden en de Hervormde Overheid.

Het is geenszins vreemd, dat de overheid niet steeds doof bleef voor zoo veelvuldige klachten van personen, die weliswaar in Zeeland nooit den boventoon hebben gevoerd, maar toch mannen van grooten invloed waren, de predikanten. Daar komt bij, dat de Doopsgezinden eigenaardigheden hadden, die aanstoot moesten geven in dien tijd en die ook voor de lankmoedigste overheid moeilijk te verdragen waren. Hun weerloosheid, mede een gevolg van hun verlangen om niet voor Munsterschen door te gaan, bracht hen in verdenking, dat zij slechte vaderlanders waren, gelijk den Katholieken heulen met Spanje werd verweten. Van den staat wilden zij inderdaad ook liefst vrij blijven: „de gemeente was hun staat, de oudsten hunne overheden en twistbeslechters, de ban hun straf" (D. S. Gorter). Over het bekleeden van overheidsambten spraken zij in den regel weinig vleiend. Welk een last was uit een burgerlijk oogpunt niet de echtmijding! Dat zij geen eed wilden zweren maakte op de overgroote meerderheid van dien tijd den indruk, dat zij „de burgerlijke orde en den band der

maatschappij" verbraken [1]). HANS DE RIES achtte wel den eed volgens zijne in 1578 hier te Middelburg bij zijn proces overlegde belijdenis niet ongeoorloofd, maar hierin stond hij bijna alleen, Er moesten eenige tientallen van jaren verloopen voor de magistraatspersonen inzagen, dat de Doopsgezinden ondanks al deze eigenaardigheden goede burgers waren.

Hun neiging om zich van de wereld af te scheiden en in eigen kring zich op te sluiten was ook weinig geschikt de genegenheid hunner medeburgers te wekken, terwijl hun voorspoed daarenboven straks veler afgunst gaande maakte. Dat alles rechtvaardigt nu wel niet de minachting, die spreekt uit het bevel van de Staten van Zeeland van den 3den September 1588 om „beschrijving te doen op de ongeregeltheden van de Wederdoperen, van gelycken op die van de vagebonden", maar verzacht toch ons oordeel over de houding der overheid en over de maatregelen, welke de regeering van provincie en stad namen om hen in 't gewone gareel te doen loopen.

Boven [2]) heb ik reeds medegedeeld, dat er ter Synode van Dordrecht in 1574 reeds besluiten genomen werden tegen de Doopsgezinden. De overheid zou worden vermaand om o. a. den eed te vorderen van alle inwoners [3]). Al wilden de Staten van Holland en die van Zeeland niet terstond aan deze vermaning gehoor geven, de overheid van Middelburg, dat HEIDANUS, den voorzitter van genoemde Synode, als veel geliefd en invloedrijk prediker binnen zijne muren had, kon er niet geheel doof voor blijven, vooral toen het verzoek ondersteund werd door JOHANNES SEU.

In 1576 vaardigt zij dan ook het bevel uit, dat de

---

1) HEIDANUS bij TE WATER, 404.

2) Blz. 19 vlg.

3) Reeds 31 Maart 1574 had de kerkeraad van Middelburg zich met een rekwest van die strekking tot den Magistraat gewend. Consistoriaal actenboek der Herv. Gem. te Middelburg, 1574—1608. Zie DYSERINCK, Eed, blz. 37.

Doopsgezinden den gewonen poorter- of burgereed in hare handen moeten komen afleggen op straffe van niet als burgers te zullen worden erkend en van derzelver vrijheden en voorrechten te zullen worden uitgesloten.

Op een request aan den magistraat, waarin zij te verstaan geven, dat zij zich in hunne conscientie ten hoogste bezwaard vinden door dit bevel, wijl zij het doen van eeden voor een Christen ongeoorloofd achten, krijgen zij slechts ten antwoord, dat zij zich moeten „reguleeren naar de politie en ordonnantien van de stad" [1]). Als zij nu blijven weigeren, volgt de straf terstond: al hun winkels moeten gesloten worden en de voortzetting van alle nering wordt hun verboden. Maar in 't begin van 1577 komt de Prins van Oranje in de stad en met gunstig gevolg doen de Doopsgezinden een beroep op zijn tusschenkomst. Bij acte van 26 Januari 1577 wordt hun door den Prins, gehoord de adviezen van den „Gouverneur ende Raede van Zeeland", toegestaan in 't vervolg bij den Magistraat te volstaan met „haerlieder ja in plaetse van eede bij henl. gepresenteert". Uitdrukkelijk wordt den Middelburgschen Magistraat gelast de Doopsgezinden voortaan hierover niet meer lastig te vallen. Deze burgers, zegt genoemde acte, begeeren niet anders dan volgens hunne conscientie te leven en hoe zou men dat mogen weigeren, waar immers de tegenwoordige oorlog met Spanje enkel dáárom wordt gevoerd? Deelen zij niet in alle lasten? Wat zou het te

---

1) Boothamer, I bl. 20. Boothamer, die een geschiedenis schreef van de Doopsgezinde Gemeente te Middelburg van 't begin tot 1778, in handschrift aanwezig in 't archief van die gemeente, noemt hier zijn bron niet; maar dat het vóór 1577 gebeurde, volgt uit archiefstuk n° 429, der Amsterdamsche Doopsgezinde Bibliotheek, waarin een overzicht wordt gegeven van wat er alzoo met de Doopsgezinden is voorgevallen over eed en wacht. Van dat stuk is ook in 't vervolg gebruik gemaakt. 't Oorspronkelijke is in 't archief van Middelburg, Kerkelijke Zaken, n° 75, waarvan 't boven vermelde archiefstuk n° 429 een afschrift is.

bejammeren wezen, als zij genoopt werden uit het land te vertrekken! Het zijn nijvere menschen, wier vertrek op groote schade voor het land zou uitloopen. Daarenboven hun Ja zou voor een eed gelden en het breken van dat Ja-woord zou gestraft mogen worden als meineed [1]). Bij de predikanten evenwel wogen deze wereldsche gronden niet zwaar. Zij hielden aan in hun pogen om den Prins ten opzichte van de Doopsgezinden minder gunstig te stemmen. MARNIX zou in hun naam te Dordrecht met hem spreken, als hij hem in Maart 1577 ter dagvaart van de Staten van Holland en Zeeland zou ontmoeten. Het resultaat van deze poging deelt MARNIX mede in een brief aan CASPAR VAN DER HEIDEN, gedateerd 31 Maart 1577 [2]). De Prins was van oordeel, dat men „de kerken op nieu zou beroeren", als men in deze materie ging ingrijpen. De Staten zullen het zeker den Consistoriën zeer kwalijk nemen, als deze hierop blijven aandringen, want het is tegen het belang van 't gemeenebest. MARNIX vertelt dan verder in dezen brief, dat hij den Prins had voorgehouden, hoe men door zulk een besluit tegen de Doopsgezinden „onder deksel van burgerlijke orde degeenen verwerpen kon, die den bant van alle menschelijke societeit verbraeken"; maar deze was boos geworden en had gezegd, dat men er niet verder op moest aandringen, „tensij wij met eenen wilde bekennen, billik te sijn, dat ons de Papisten tot een godsdienst dwongen, die tegen ons geweten streedt". De Prins had geprotesteerd tegen de aanmatiging der kerkelijken, die wilden heerschen over de gewetens.

Van hem was dus in dezen voor de predikanten niets te hopen.

---

1) De oorspronkelijke acte is nog in 't archief der Doopsgezinde Gemeente te Middelburg. O. a. afgedrukt bij BRANDT I, 525. In facsimile aangeboden aan H. M. de Koningin bij haar bezoek aan Middelburg in 1894.

2) In extenso bij BRANDT, I, 588/589.

De Doopsgezinden konden dus gerust wezen?

Toch niet!

Den 14den April 1578 werd van de pui van 't stadhuis een publicatie afgekondigd, welke inhield, dat ieder, die den eed als burger en poorter nog niet gedaan had, zijn winkel moest sluiten op boete van 10 guldens; bij weigering werd de boete verhoogd tot 20 en meer guldens. 't Had ten gevolge, dat een 40-tal winkels gesloten werden. Wederom wendden de Doopsgezinden zich met verzoekschriften zoowel tot den Prins, die destijds te Antwerpen vertoefde, als tot den Raad van Middelburg. Den 3den Juni 1578 [1]) krijgen eindelijk de 32 of 33 Anabaptisten, die aan Burgemeesteren, Schepenen en Raad verzocht hebben poorters te mogen worden en nering te mogen doen zonder gedwongen te worden den eed te zweren, tot antwoord, dat hun verzoek bij provisie is toegestaan, mits zij met hun Ja-woord bevestigen alles te zullen nakomen, wat in den burgerlijken eed staat. Anders zal geprocedeerd worden volgens de publicatie van 14 April j.l. Op 't punt van de wacht werd nog geen geheel gunstige beschikking verkregen, maar het plagen om den eed scheen dan toch te zullen ophouden. Ook schijnt er volgens het laatste deel van het formulier van belofte, dat hier volgt, zelfs een voorloopige gunstige beslissing te zijn genomen op het verzoekschrift van den 7den, „om ons niet in onze conscientie te willen onderzoeken, vervolgen noch verjagen". Immers den 8sten van dezelfde maand leveren de Doopsgezinden een formulier van belofte in, om daarop tot het poorterschap te worden toegelaten, aldus luidende [2]):

„Dat belove ick met mijn ja: poorter te wesen deser

1) Archief Middelburg, kerkelijke zaken n° 75. Copie: Archief, Amsterdam n° 426.

2) Archief Middelburg, kerkelijke zaken n° 75. Copie: Archief, Amsterdam n° 427.

stede van Middelburg, ende dat ick Syne C°. Mat. van Spaengiën als grave van Zeelant onder de gouvernement van mijn Heere den Prince van Oraignen gehou en getrou wesen zal. Ende oock zijne princelycke excü. bij te staen ende behulp doen in zulcken gevallen met schattinge, waecken voor brant voor ongeval met aerbeijden graven en wallen tot' staetsbescherminge neffens andere [naar] mijn vermogen sonder feyetelyck met wapenen den Spaigniards ofte andere vyanden wederstand te doen."

De Magistraat van Middelburg evenwel was ten opzichte van zijne houding tegenover de Doopsgezinden veranderlijk en onbestendig als het weer in Maart.

„Wij zijn", zoo schrijven zij in hun klaagschrift aan den Prins, „gedaagd en in de vierschaer gevonden en wij meenden met het van U gekregen patent in de handen geen schuld te hebben en dachten de winkels weer te mogen openen. Het is ons evenwel geweigerd. Zoo kan het intusschen niet langer blijven. Als 't zoo voortduurt zullen wij moeten heengaan. Wij bidden U Etie. hierin te voorzien en te maken, dat wij niet meer in onze gewetens worden getroubleerd en gemolesteerd".

Den 23sten Juni komt er antwoord van den prins, gericht aan den „Gouverneur, Raede en Staten van Zeeland", waarin hij zegt, dat hem een request is gezonden van 42 à 43 huisgezinnen [1]). Hij verzoekt deze overheidspersonen, dat zij den Magistraat van Middelburg zullen ontbieden en onder 't oog brengen, „hoe dat de gelegentheyt des jegenwoordigen tijts nyet wel toe en laet alsulcke procedueren t'attenteeren ende te wercken te leggen als de supplianten ons te kennen gegeven hebben tegen henlieden geattenteert

1) Het zullen wel dezelfde 32 of 33 requestranten zijn hierboven onder 3 Juni genoemd. Een schrijffout, wat het cijfer aangaat, komt mij zeer waarschijnlijk voor.

ende te werck gelegt geweest te hebben". Wilt nu den Magistraat van Middelburg, aan wien ik eveneens in dezen geest schrijf, „induceeren en van onzentwege ordonneeren ten eijnde dat zij de voorschr. supplianten laeten paysivelycken ende rustelyck neffens andere borgeren haer woonstede aldaer behouden haere nering doen ende voor wyff ende kinderen in alle eerbaerheyt de coste winnen zoo zij best sullen connen sonder dezelve eenigsins te stooren ofte daerinne te perturbeeren". Voorts herinnert de Prins aan de acte, die hij den 26sten Januari 1577 te Middelburg heeft uitgevaardigd, na ingewonnen advies van de Staten zelven „ten minste bij provisie ende totter tijt toe dat generalycken daerin anders voorsien zoude mogen worden". Wilt daarom er voor zorg dragen, dat de Doopsgezinden „'t effect van die acte genieten". Aan deze opdracht van den Prins is door de Staten gevolg gegeven [1]). De Middelburgsche overheid was intusschen over een en ander alles behalve gesticht. Zij besluit toch den 28sten Juni, dat eenige personen naar den Prins zullen gaan en zeggen „dat men persisteren zal bij de goede kueren deser stad ende publicatie gedaen den 14den April j. l." Deze personen zullen bij den Prins dit besluit verantwoorden en aanwijzen, hoeveel last de Anabaptisten veroorzaken door hunne afwijkende gevoelens en wenschen.

Ten overvloede besloot het college van „Wet ende Raet" den 5den Juli 1578 „op het breeder versouck van de anabaptisten, dat zij zich zullen hebben te reguleeren volgens de voorgaande apostille op hunne requeste verleden", terwijl er tevens aan 't adres van den Prins wordt bijgevoegd, dat, als Zijne Excellentie soms het eedsformulier wil veranderen, hij dan zulk een formulier gelieve te maken, dat voor alle burgers gelijkelijk geldig is [2]).

1) Staten-notulen d.d. 2 en 5 Juli 1578.

2) Reg. ten Raede v. d. stad Middelburg. fo. 333 recto.

Maar toen heeft de Prins het geduld verloren: den 26sten Juli komt er een zoo pertinent en kras schrijven uit Antwerpen, dat den veel geplaagden eindelijk rust gegund wordt en zij hunne nering weer kunnen beginnen. Aan de „edele, vrome, eersame, wijse, discrete, lieve, besondere" magistraat wordt in dit decreet geschreven, dat den Prins reeds eenige malen verzoekschriften zijn toegezonden van „zekere huysluyden, wesende zoomen secht Doopsgesint", die zich beklagen, „hoe dat ghijlieden hen dagelicx zijt molesteerende ende de middelen benemende van in ruste ende stilheyt den cost voor hun familie te winnen, doende den zelven interdictie van hunnen wynckelen te openen, onder 't pretext, dat sijlieden souden weygeren den eedt te doene in zulcker vorme als andere Borgeren". Aangezien deze menschen overigens bereid zijn alle lasten hun opgelegd in redelijkheid te dragen „soo dunct ons, dat ghijlieden zeer groot ongelijck hebt de zelven niet te laten in vreden ende stilheyt leven naer tgemoet haerder conscientie". Nogmaals wijst de Prins dan op zijne acte van 26 Jan. 1577 en op andere brieven, die hij daarna gezonden heeft, om dan aldus voort te gaan: ik schrijf U nu voor 't laatst en verklaar bij dezen openlijk, dat het U niet toekomt „int particulier U te becommeren met yemants conscientie". „Ende derhalven zoo bevelen ende ordonneren wij Ulieden wel expresselicken te desisteren voorders den voorsz. Luyden Doopersgesint wesende te molesteren ofte beletten haren coophandel ende hantwerk te doen .... ten minste totter tijt toe dat bij de generaliteijt anderssins geordonneert sal worden. Ende daeromme wacht Ulieden van hiertegens ende d'acten henlieden verleent yet te attenteren oft eenige boeten den zelven ter cause als boven aff te nemen enz."

Dat schijnt te hebben geholpen. Althans bij het leven van Prins Willem vernemen wij niet meer van moeilijkheden in dit opzicht den Doopsgezinden aangedaan.

Eerst in 1593 werden zij nog eenmaal verontrust. De nijd van de Calvinisten, zegt VAN BRAGT in den Martelaarsspiegel [1]), werd toen zoo groot, vooral omdat hun getal merkbaar aangroeide door vluchtelingen uit Roomsche streken; wederom werd aan de Doopsgezinden de eisch gesteld den gewonen eed af te leggen, onder bedreiging van anders hun nering te moeten staken.

Uit naam van de „weereloose schaepkens Christi" richtten zich MAILLIAERT de poorter en JOOS LOYSEN, „sagers en houtvercoopers", tot Prins MAURITS met 't verzoek om hen bij te staan in den nood. Den 4den Maart komt reeds antwoord uit den Haag, gericht aan „Burchmeesteren, Schepenen ende Regierders" van Middelburg, waarin MAURITS uitdrukkelijk beveelt den Doopsgezinden niet te verkorten in de voorrechten, welke zij van zijnen vader ontvingen. Daarmede was deze storm gestild.

De vraag rijst onwillekeurig, wat den magistraat van Middelburg mag hebben bewogen zich zóó hardnekkig te verzetten tegen de gemoedsbezwaren van sommige zijner onderdanen.

Dr. JOH. DYSERINCK noemt in zijn geschrift: „De vrijstelling van den eed voor de Doopsgezinden" twee redenen: het drijven van de Calvinistische predikanten en de houding van den leeraar der Doopsgezinden, HANS DE RIES, die in April 1578 te Middelburg gevangen genomen, in zijn toen ingeleverde belijdenis den eed niet volstrekt afkeurde. De eerste reden in zeker van invloed geweest; de tweede dunkt mij niet zoo gewichtig, daar toch ook vóór de gevangenneming van HANS DE RIES de eedkwestie aan de orde was en de inlevering van zijn belijdenis waarschijnlijk niet voor 14 April, het datum van de strenge publicatie, heeft plaats

1) II, f. 789.

gehad. In ieder geval komt mij een derde reden niet onwaarschijnlijk voor, t. w. broodnijd. v. BRAGHT spreekt wel terecht van de afgunst der Calvinisten. Blijkbaar behoorden de Mennisten te Middelburg voor een deel tot den winkel- en handelsstand en evenals elders zullen zij bij weinig behoeften en sober leven door hun goede trouw en eerlijkheid veel klandisie getrokken hebben en niet onbemiddeld zijn geworden. Het zegt toch niet weinig, dat er in dien tijd 40 Menniste winkels waren en uit de sommen, die zij, gelijk wij zullen zien, gaven om daarvoor van den persoonlijken wachtdienst vrij te komen, blijkt, dat zij niet tot de armen behoorden.

In ieder geval is het gelukkig, dat zij zoo standvastig zijn geweest in het weigeren van den eed. Zij bepleitten die weigering op andere gronden dan wij nu doen. De zedelijke motieven voor de eedsweigering hebben intusschen steeds meerderen overtuigd, zoodat het verwacht en gehoopt mag worden, dat eerlang het verplichte zweren zal verdwijnen uit ons rechtswezen. Immers, met den eed blijft de lang niet onschuldige dwaling bestendigd, dat er tweeërlei waarheid is, dat een leugen zonder voorafgaande zelfvervloeking (want dat is iedere eed) niet zoo onzedelijk is als eene, waarbij Gods naam wordt aangeroepen.

Iets anders was het en is het m. i. met hun verlangen om vrijgesteld te worden van de verplichting voor iederen burger om zelf de wacht te betrekken. Het beginsel der weerloosheid kon licht tot dekmantel dienen voor egoïsme; het schiep een feitelijke ongelijkheid tusschen de burgers van éénzelfde stad of land en is ook minder steekhoudend, wanneer het niet verhinderde aan wallen en schansen te graven. Vooral, wanneer sommigen hunner er den spot mede dreven, zooals wij zullen zien, kon het den tegen-

standers weinig eerbied inboezemen. Dat belet natuurlijk niet, dat de meesten het in hun tijd eerlijk en oprecht hebben gemeend. Ik stel mij voor hier geregeld mee te deelen, wat er op 't punt van de wacht tusschen de regeering van Middelburg en de Doopsgezinden is voorgevallen.

In 't zelfde jaar 1578, waarin zooveel voorviel betreffende den eed, wendden de onvermoeide strijders Heidanus en Seu zich tot den Magistraat met verzoek de Doopsgezinden niet te verschoonen van den plicht om gewapend ter wacht te trekken. Daartegen brachten nu deze laatsten in, dat de Prins van Oranje in 1577 er terecht op had gewezen, hoe zij reeds jaren achtereen nooit in gebreke waren gebleven de hun opgelegde „burgerlycke lasten, contributiën ende schattinge" gewillig te dragen, en had geboden „de supplianten aengaenne den eedt *ende anderssins* teghens haerl. conscientie voorder nyet te beswaeren". Het mocht niet baten. De winkels moesten gesloten worden. In hun benarden toestand wendden de Doopsgezinden zich wederom tot den Prins, die in den reeds boven aangehaalden brief van 26 Juli 1578 [1]) uit Antwerpen verbood hen verder lastig te vallen „ook in 't feit van wapenen". Zij waren immers bereid voor hun vrijstelling in dezen in redelijkheid te betalen. Gelijk wij boven zagen, brak dit prinselijk bevel het verzet tegen de vrijstelling van den eed. In zake de wacht werd evenwel zoo spoedig niet toegegeven. Den 1sten Augustus 1578 [2]) werd besloten commissarissen naar den Prins af te vaardigen om met hem over de Mennisten te spreken. Deze vonden hem evenwel ook op dit punt onverzettelijk. De uitslag was, dat nadat de winkels twee maanden gesloten waren geweest, de vergunning kwam om ze weder te openen.

1) Blz. 39.
2) Notulen der stad Middelburg, 1 Aug. 1578.

Twee jaren bleven de Doopsgezinden nu ongemoeid. Toen evenwel den 22sten Augustus 1580 de ordonnantie op de wacht werd vernieuwd, kwam er weder een clausule in, dat ieder in eigen persoon ter wacht moest compareeren „met zoodanige wapenen als bij den capitein geordonneerd zou worden". Deze laatste toevoeging brengt ons waarschijnlijk op 't spoor van de drijfveer tot dezen hernieuwden aanval op de eens geschonken voorrechten. De gildebroeders van de vier confrerieën hadden zich namelijk ernstig beklaagd, dat sommige burgers zich onttrokken aan den plicht, dien zij sedert de reductie trouw hadden vervuld. Onder allerlei voorwendsels zochten zij, die nog wel „in neeringhe boven anderen floreeren", eraan te ontkomen [1]). Hun getal nam dagelijks toe. Wat was er niet van hen te wachten, als de vijand eens kwam? Men mocht zich Munster wel eens herinneren. En dezen waren niets beter dan Jan van Leiden en zijn bent. Hunne heiligheid was niets dan huichelarij. Waren er onlangs niet enkelen van hen „met elle of besemstokken" ter wacht verschenen, met verachting van de Overheid en van hare bevelen? Was het niet billijk, dat allen, die gelijkelijk de protectie der overheid genoten, evenzeer gelijk op deelden in de lasten, die gedragen moesten worden? In elk geval, de gildebroeders wilden het niet langer geduldig aanzien. Als die bevoorrechting van sommige burgers niet ophield, zouden ook zij de wapenen nederleggen. En veel geduld zouden zij niet meer hebben [2]).

Het was niet te verwonderen, dat de overheid, nu haar zóó het mes op de keel gezet werd, in 1580 de ordonnantie vernieuwde en beval, dat ieder in eigen persoon de wacht

---

1) Eene versterking van mijne gissing, boven pag. 41 geuit, dat ook broodnijd de vijandschap tegen de Doopsgezinden voedde.

2) Archief Amsterdam, n° 441.

moest betrekken „met zoodanige wapenen als bij den capitein geordonneerd zou worden".

Daar de Doopsgezinden aan dezen eisch niet voldeden, werden hun zware geldboeten opgelegd [1]), die zelfs werden ingevorderd door hunne goederen uit hunne huizen te halen en in 't openbaar te verkoopen. Protesten noch verzoekschriften hielpen: „de Heeren van de regeering verstonden niet, hoe de personeele wacht tegen de conscientie kon strijden".

Onder het verzoekschrift van 27 Augustus [2]) staan 83 namen, alle van mannelijke ingezetenen, met opgave van woonplaats en ambacht: schoenmaker, timmerman, chirurgijn, kleerkooper, appelman, enz. Eerste onderteekenaar is Matijs Amelinck, bij de Vlissingsche poort. Toen hierop het antwoord kwam, dat het volgens de heeren hier geen conscientiezaak gold, wendden zich wederom „in allen ootmoed en reverentie Arend Pietersz., Jan van Son, Matthys Hermansz. en Aert Coninck met hare geselschap, die men noemt Doopsgezinden" tot de „Ed. Heeren Burgemeesteren, Schepenen en Raedt" met een betoog, volgens 't welk het niet aan de Heeren staat hierover te oordeelen, maar aan God alleen hierover het oordeel toekomt. De requestranten voegen aan hun verzoek de mededeeling toe, dat ettelijke gezinnen zich genoodzaakt zullen zien de stad te verlaten, als de overheid, luisterende naar de booze inblazingen van hunne vijanden, voortgaat hunne conscientiën te bezwaren.

Onverbiddelijk luidt nogmaals den 3den September 1580 het antwoord, dat „de supplianten hen zullen reguleeren naevolgende d'ordonnantie op de wacht gemaekt, beneffens andere goede burgers en ingesetenen alzoo nyemant van 't selve

1) 30 stuivers voor ieder verzuim. Boothamer, bl. 41.
2) Archief te Middelburg, Kerkelijke Zaken, n° 75.

geexempteert wordt, 't zij magistraat oft andere dan om gewichtige redenen" [1]).

Wederom wenden de Doopsgezinden zich nu tot hun beschermer, den Prins van Oranje, en tegelijk tot den Gouverneur [2]) en de Staten van Zeeland. Zij wijzen er met nadruk op, dat zij gaarne met geld hun vrijdom willen betalen en voor ieder, die de wacht zou moeten betrekken, tien stuivers willen geven, de som vastgesteld voor andere ingezetenen, die door ziekte of afwezigheid verhinderd zijn hun burgerplicht waar te nemen. Als hun verzoek niet wordt ingewilligd, zullen zij moeten heengaan en hun aller leven moeten eindigen „in grooter miserie en benauwdheid".

De tijden waren hun niet gunstig. De Prins was niet in de buurt en met werkzaamheden overladen, terwijl de Nationale Synode, die in 1581 te Middelburg vergaderde, en die aan de Doopsgezinden vijandig gezind was [3]), de de stadsregeering ongetwijfeld zal hebben gesterkt in haar houding. Werkelijk vertrokken dan ook eenige gezinnen uit de stad. De overblijvenden houden niet op te requestreeren, zeker gedachtig aan den raad uit heiligen mond, die in de gelijkenis van den onrechtvaardigen rechter (Lucas 18) ligt opgesloten.

De redding, die het geheele jaar 1581 uitbleef, kwam eindelijk in het volgende, toen de Prins van begin Januari tot 17 Februari te Middelburg vertoefde om er de komst van Anjou uit Engeland af te wachten. Natuurlijk maakten de verdrukten van deze gunstige gelegenheid gebruik om zijn hulp in te roepen. Hun breed gemotiveerd request werd door den Prins in handen gesteld van de Gecommitteerde

1) Reg. ten Rade v. d. stad Middelburg, fo. 433.

2) Dit ambt bekleedde de Prins van Oranje zelf.

3) Zie pag. 27 vlg. Getuige ook het verbod om conventiculen te houden, dat 18 Juni 1581 nog eens vernieuwd werd. Stadsarchief in dato.

Raden met opdracht om zoo mogelijk een vergelijk tusschen de twistende partijen tot stand te brengen of, als dit mocht mislukken, zulke maatregelen te treffen als dienstig waren voor de rust en welvaart van de stad.

Alsnu kwam inderdaad eene regeling tot stand, volgens welke ieder Doopsgezinde een zeker bedrag als belasting zou betalen naar „elks staat en conditie", maar daarvoor dan ook de verlangde vrijheid genieten zou.

Den 17den Maart hechtte de Prins daaraan zijn goedkeuring en werd aan de vier kolonels der stad opgedragen „alle de doopers te stellen op zekeren Taux, na ieders qualiteit, conditie en rijkdom om daarmede te vervullen de onkosten en gagiën van den wachtmeester, provoost, trommelslagers en andere diergelijke".

Of misschien de naamlijst, bij de archiefstukken te Amsterdam berustend onder N°. 442, uit dezen tijd kan zijn? In den catalogus staat als datum van deze lijst 10 Febr. 1581, maar ik begrijp niet, waarop die dateering berust. In 't stuk komt geen datum voor. Onwaarschijnlijk is het zeker niet, dat de kolonels zulk een lijst van dienstplichtigen hebben opgevraagd. Zij bevat 130 namen, weer evenals die op blz. 44 genoemd, louter namen van mannen, met vermelding van hun beroep. Van de 83 daar genoemden staan op deze lijst een vijftigtal. Of men misschien op 27 Aug. 1580 alleen hoofden van gezinnen heeft laten teekenen, terwijl nu, in 1582, alle dienstplichtigen worden opgegeven, is eene gissing, die ik niet met bewijzen kan staven.

Van 1582 tot 1588 werd de belasting door ieder voor zijn persoon opgebracht. In het laatstgenoemde jaar kwam een contract tot stand met de gemeente. De burgemeesters Jan Vaillant en Adriaan van der Hooge en de schepen Gelein Jolijt kwamen met de hoofden der gemeente Jan Huissen, Mr. Adriaan Pieters en Mathijs Hermanssen, de laatste

lakenverkooper van beroep, overeen [1]), dat door de Doopsgezinden per jaar zou worden betaald voor vrijdom van de wacht aan wie Burgemeesters, Schepenen en Raden daartoe zouden aanwijzen de som van *twee honderd ponden vlaamsch* [2]). Genoemde personen moesten zich hoofdelijk en persoonlijk borg stellen voor dese som. Deze zeer hooge contributie (de „rolle", opgemaakt van de mannelijke, waarschijnlijk dienstplichtige leden der gemeente, bevatte dit jaar 85 namen) is in vervolg van tijd telkens verlaagd, 't zij omdat de gemeente in ledental afnam, 't zij omdat men de onbillijkheid van deze som inzag, naarmate de tijden veranderden. In 1618 werd som bepaald op *f* 1000.—, in 1626 op *f* 800.—, in 1658 op *f* 600.—. In 1679 had men in drie jaar niet betaald en wordt uit de kerkekas voor een half jaar £ 50 = *f* 300 betaald. In 1682 wordt het bedrag nog eens verminderd, omdat er vermogende leden der gemeente gestorven waren, tot *f* 420.—, in 1705 op *f* 350.—. Deze laatste som is betaald tot 1778 toe [3]). Zoo was dan eindelijk na veel moeite ook dit tweede geschil tusschen de regeering van Middelburg en de Doopsgezinden bijgelegd.

Ik heb dit hoofdstuk genoemd: „De Doopsgezinden en de Hervormde overheid". Hoe meer ik evenwel de ware toedracht der zaken leer kennen, te meer word ik ervan overtuigd, dat een betere titel zou zijn geweest: „De Hervormde Overheid onder den druk der predikanten". De boven beschreven geschillen zouden niet zoo hoog geloopen zijn en niet zoo lang hebben geduurd en die ik verder ga beschrijven zouden denkelijk nauwelijks aan de orde zijn

---

1) 9 Oct. 1588.
2) *f* 1200.
3) Booihamer, II, pag. 178 v.v.

gekomen, waren de predikanten niet telkens daar geweest om het vuur aan te blazen. De regeering zat inderdaad als tusschen twee vuren. Aan den eenen kant wilde zij gaarne alle rustige en nijvere burgers te vriend houden; doch aan de andere zijde kon zij niet ontkomen aan den machtigen arm der geestelijke heeren, die naast de bedreiging met den goddelijken toorn ook niet ophielden te wijzen op het wereldlijk gevaar, dat door de gehate ketters stad en staat te wachten stond. In een tijd, toen de invloed der kerk en van hare ambtsdragers toch reeds ontegenzeggelijk veel grooter was op de menschen dan thans het geval is, werd het voor den magistraat te moeilijker zich aan hun invloed te onttrekken, wanneer er, zooals in 1574 gebeurde, besloten werd het niet alleen bij officiëele vertoogen te laten, maar ook persoonlijk de leden van de stadsregeering te gaan bewerken. Wat moet een raadslid toen in een moeilijk parket zijn geraakt, wanneer hij, alvorens de raadszitting te gaan bijwonen, een bezoek had ontvangen van zijn wijkpredikant, die hem op 't hart had gedrukt de ware religie te helpen beschermen, waartoe hij toch ook zich èn door plicht èn zeer waarschijnlijk door neiging geroepen voelde. Dit besluit om „met zijn particuliere kennissen in de overheid erover te spreken" viel in den kerkeraad van 24 Maart 1574 [1]). Men had opgemerkt, dat er meer kinderen geboren werden dan bij de predikanten werden gebracht om gedoopt te worden. 't Was dus te denken, dat er nog Papistendoop was of dat men de vroedvrouwen liet doopen of dat er Wederdoopers waren, die de kinderen ongedoopt lieten. Men zou daarom „aen die van der Wet" verzoeken de vroedvrouwen op nieuw onder eede te verplichten de namen van de kinderen, bij wier geboorte zij hare hulp verleenden, bij

1) Consistorie-acten-boek der Herv. Gem. te Middelburg, 1574—1608.

den minister aan te geven met de woning der ouders erbij.

Ook waren er schoolmeesters, die aan de kinderen uit verkeerde boeken allerlei leerden over „papisterie, wederdoop ende ander dwalinge"; men zou er de overheid opmerkzaam op maken. 't Zou wel niet helpen, wordt er mistroostig bijgevoegd, maar men zou toch, zooals gezegd, zijn persoonlijken invloed aanwenden.

Ware het niet om de predikanten geweest, de magistraat zou vrij zeker al die onvruchtbare publicatiën achterwege hebben gelaten, waarbij aan de Doopsgezinden verboden werd godsdienstige samenkomsten te houden: immers lang nadat de overheid met hen gecontracteerd had over eed en wacht en zij dus, zij het officieus en oogluikend, burgerrechten hadden gekregen, kwamen deze ordonnantiën nog haast periodiek terug. Zoo b.v. 18 Juni 1580 [1]). 't Is misschien geen onjuiste veronderstelling van Boothamer, dat de Doopsgezinden hunne vergaderplaatsen geheim hielden om te voorkomen, dat de gereformeerde predikanten onverwacht binnenkwamen of dat het volk, tegen hen opgestookt, plotseling daden van vijandschap ging plegen.

Den 9 Mei 1587 wordt in den kerkeraad geklaagd, dat de wederdoopers al stouter worden en nu zelfs beweren, dat geen van de predikanten met hen durft disputeeren [2]). Men zal er de Burgemeesters en eenige andere heeren over aanspreken. 12 Oct. 1592 zal men weer mondeling en schriftelijk „aan de Heeren van der stadt" vragen te voorzien in 't vergaderen van de wederdoopers en de Martinisten. [3]) Den 31 December 1594 — men wil het jaar blijkbaar niet sluiten zonder nog ééne goede daad te hebben verricht — wordt

1) Notulen van Middelburg in dato.

2) Consistorie-acten-boek, als voren. Hieruit putte ik ook de volgende mededeelingen.

3) De Lutherschen.

aan de overheid eene bede verzonden om toch „ordre te stellen op het zich dagelijks verbreijden en den onwetenden verleyden van de wederdoopers ende de Martinisten".

Eindelijk zal er 11 Januari 1597 nog eens aangedrongen worden bij de Heeren Burgemeesteren „opdat er eens ordre soude mogen gestelt worden op de argerlicke vergaderinhe der wederdoopers ende der Martinisten".

Zelfs de Staten worden erin gemoeid, zooals wij aanstonds zullen zien. Al deze aansporingen hadden ten slotte toch geen ander gevolg dan dat Burgemeesters van tijd tot tijd het zwaard van Damocles lieten zien, 't welk, gelukkig aan een vrij stevig touw, boven de hoofden der Doopsgezinden bleef hangen. Zij werden er af en toe aan herinnerd, dat zij maar vreemdelingen en bijwoners waren. Het feit, dat zij geregeld samenkomsten hielden — en dat blijkt toch uit de herhaalde protesten van de Hervormde predikanten — bewijst echter genoegzaam, dat zij langzamerhand gewoon raakten aan deze dreigementen en er zich niet veel meer aan stoorden. Hunne waardige vermaners zullen er ook niet minder stichtelijk om gepreekt hebben, dat zij door de Hervormde collega's niet voor vol werden aangezien. Deze toch zullen wel het getuigenis van Henri van Hensberghe, eerst van Hervormd Doopsgezind geworden, maar in 1578 weer tot „het ware geloof" bekeerd, hebben toegejuicht en onderschreven: „dat de doopsgezinde predikers van niemand beroepen waren, maar henzelf hebben opgeworpen en loopen eer ze gezonden zijn, gelijk valsche profeten". Zooals bekend is, bezwaarde zulks ook Obbe Philips, wiens „Bekentenisse" tot titel heeft o.a., dat hij „zijn predichampt zonder wettelicke beroepinghe gebruyckt" heeft. Hij „beclaecht hem dies en waarschuwd eenen yeder".

Een gevoelig punt bleef ook de kwestie betreffende het

sluiten van huwelijken [1]) en de ontbinding daarvan. „Zij trouwen clandestien en zij scheiden door hunner bisschoppen authoriteit onder 't praetext van de echtmijding", werd hun verweten.

Gedurende de vervolgingen was er natuurlijk geen denken aan zich tot den parochiepriester of tot den magistraat te wenden om getrouwd te worden. Voor zoover hunne gemeenten reeds eenige organisatie hadden met eigen leeraren, zullen trouwlustigen zich zeker vaak tot deze gericht hebben om in 't midden der gemeente door hen in den echt te worden vereenigd.

Enkele bewijzen zijn daarvan voorhanden. Te Franeker wordt een Duitsche broeder tot vermaner gekozen en als zijne vrouw sterft, heeft men hem „eene andere huisvrouw in de gemeente laaten trouwen" [2]). Dit geschiedde vóór 1555. Hans de Vette, die te Gent in 1559 werd terechtgesteld, wilde den inquisiteur niet zeggen, waar hij getrouwd was. Hij zou dat ongetwijfeld niet geweigerd hebben, als hij eene Roomsche kerk had kunnen noemen [3]).

Anna Hendriks de vlaster, in 1571 te Amsterdam veroordeeld, werd in haar sententie beschuldigd, dat zij „haar met haaren tegenwoordigen man op der Mennoniten maniere" heeft laten trouwen „bij nacht in een landhuis" [4]).

Jan Wouterszoon van Kuik, in 1572 te Dordrecht gevangen, belijdt voor schout en raad, dat hij zijn huisvrouw getrouwd heeft „niet in het heimelijk, dat het niemand zien zoude, maar voor Gods gemeente" [5]).

---

1) Ik heb bij wat er hier volgt over 't huwelijk, verplichting aan de stukken van Prof. Knappert in 't Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis 1903, afl. 3 en 4.

2) *Het beginsel der scheuringen onder de Doopsgezinden*, p. 14.

3) v. Braght, II, 247.

4) T. a. p., II, 538.

5) T. a. p., II, 599.

Van de Doopsgezinden te Breda wordt verhaald, dat zij op 5 Augustus 1572 's avonds „omtrent negen, of tien uuren vergaderden, om Predikatie te houden, en een paar te Trouwen, in een huis staande aan de Voorstraat" [1]).

Clandestiene huwelijken werden in den Roomschen tijd reeds meermalen gesloten om de bepalingen omtrent de verboden graden te ontduiken. Zij werden dan naar oud-Germaansch recht gesloten alleen door het bijslapen met kennis van de magen wederzijds of ook ter versterking der gelofte door handreiking van een godspenning [2]).

Op 1 April 1580 [3]) hebben de Staten van Holland en Westfriesland eene ordonnantie op het huwelijk uitgevaardigd, „omme te voorzien op de ongeregeltheden, die daagelijks „zoo langer zoo meer gepleegt werden in de verzamelinge „van verscheide perzoonen". In art. III wordt bepaald: „de geene die hen na de Publicatie van deezen ten huwelijke „of in echten staat zullen willen begeven, zullen gehouden „zijn te compareeren voor de Magistraat of Kerken Dienaaren „van de Steden en Plaatzen haarder residentie, en aldaar „verzoeken dat hun gegunt zullen werden drie Sonnen-„daagsche of Marktdaagsche gebooden, te doen in de kerken, „van het Raadhuis of andere plaatzen daar het Regt gehouden „werd, op drie Sondaagen of Marktdaagen den anderen „volgende: welke gebooden gegunt en gedaan zullen werden „ten einde een iegelijken die eenige letzelen of hindernissen, „het zij van Bloede, Zwaagerschap of voorgaande beloften, „waar door het huwelijk geen voortgang zoude behooren te „hebben wil voorwenden hetzelve mag doen". Er worden verder strenge straffen bepaald voor wie zonder deze wet in acht te nemen als man en vrouw gaan samenwonen.

1) T. a. p., II, 604.
2) Zie uitvoeriger KNAPPERT a. w. 229/230.
3) *Ordonnantien van Policien in Holland*, pag 4.

Voor Zeeland volgde den 8sten Februari 1583 eene ordonnantie van zijne Prinselijke Excellentie van gelijke strekking [1]) en de Zeeuwsche kerk dringt er telkens op aan [2]), dat deze ordonnantie jaarlijks zal worden afgekondigd. Alleen de de overheid en de Hervormde predikant sluiten dus het wettig huwelijk.

Dat de Doopsgezinden zich daar noode in schikten, is geenszins te verwonderen en dat zij er wel tegen zondigden, blijkt wel uit het verwijt, dat zij „clandestien" trouwden.

De Doopsgezinden van Kennemerland requestreeren er tegen in 1587, evenwel zonder resultaat. Eveneens die van Krommenie en Westzaan in 1599, met hetzelfde gevolg.

Na 1600 wordt, althans in Holland en West-Friesland, aan de bezwaren van de Doopsgezinden meermalen tegemoet gekomen. Op vele plaatsen werd hun toegestaan in hun eigen kerken te trouwen, mits zij dan maar hun trouw aan den magistraat bekend maakten.

In 1663 wordt te Dordrecht ditzelfde voorrecht aan de Mennonieten gegund.

In Zeeland werd althans na 1600 het huwelijk, in de Doopsgezinde gemeente gesloten, door de overheid als wettig erkend. Dat blijkt wel uit de huwelijkscertificaten, die zij op verzoek afgaf [3]) en dat op getuigenis van den kerkeraad, dat N. N. en N. N. in hunne gemeente op de gewone wijze waren in het huwelijk vereenigd [4]).

Er was in deze materie nog lang, nadat de Hervormde

---

1) Groot Plakk. boek I, 350 v.v. III, 508 v.v.

2) Acta V, 103.

3) Boothamer II.

4) Niettemin wisten de Hervormde predikanten nog te weeg te brengen, dat Adriaan van Eeghen, leeraar der gemeente van 1655 tot 1709, voor de Staten van Zeeland werd ontboden om rekenschap af te leggen van de wijze, waarop de Doopsgezinden aan het recht van trouwen waren gekomen.

kerk de heerschende was geworden, veel onzekers. De kerk erkende in 't algemeen het burgerlijk karakter des huwelijks, maar verlangde ook voor zich het recht om huwelijken te sluiten en wilde haar invloed bij de overheid gaarne laten gelden om maatregelen van haar te verkrijgen, welke zij voor een ordelijk en wettelijk huwelijk in 't algemeen wenschelijk en eerbaar achtte. Doch de overheid was traag in het geven van afdoende voorschriften tegen de toenemende „abusen". Overal gaan klaagstemmen op. Ook te Middelburg in 1593 [1]). Doch de kerk kon niet meer dan beleefd vragen, vooral de Zeeuwsche, die van hare regeering „als sijnde voesterheeren der kercken Gods" [2]), bijzonder afhankelijk was.

Daar er in huwelijkszaken, heet het ootmoedig ter synode van Vlissingen in 1581, zooveel zwarigheden zijn, zou het wel goed wezen, dat men bij den Raad van Zeeland vroeg, tot welke personen de broeders zich in moelijke gevallen zouden kunnen richten [3]). Doch het bleek telkens, dat de overheid „sich in gheener manieren metten saecken den Huwelicken state aengaende bemoeijen wil [4]).

Onder die zwarigheden kwamen er gewis niet weinige van Doopsgezinden kant. Zij hadden ongaarne met de publieke kerk te doen. En de kerk van hare zijde kon 't niet goedvinden, dat zij wel — zooals van tijd tot tijd gebeurde — de drie geboden lieten gaan op 't stadhuis of ter plaatse, „waar men gewoon is publice te handelen", maar daarna onder elkander heimelijk trouwden [5]).

---

1) Acta V, 39.
2) Acta V, 86.
3) Acta V, 7,
4) Acta van de Ned. Synoden der zestiende eeuw, uitg. door RUTGERS, (Utrecht 1889) bl. 201.
5) KNAPPERT, 233.

Natuurlijk ontstonden er ook moeilijkheden met de Doopsgezinden op het punt van echtscheiding. De ban bracht zoo al niet altijd volledige dan toch tijdelijke echtscheiding mede. En bekend is, hoe inderdaad soms de mijding het geheele leven duurde en hertrouw niet voor echtbreuk gold. Deze echtmijding voerde daarenboven tot allerlei misdadige praktijken. KNAPPERT [1]) vertelt, hoe er voor de synode der Hervormde kerk te Schiedam in 1588 een zekere DIONIES VAN WALLE verscheen, die zich beklaagde, dat de Wederdcopers zijne vrouw hadden ontvoerd en haar nu al 14 maanden bij zich hadden gehouden. Om namelijk de echtmijding krachtig te bevordereu werden soms getrouwde vrouwen heimelijk, buiten wil en weten van hare mannen verborgen of weggevoerd, zoodat sommige langen tijd, ja soms hun leven lang niet konden te weten komen, waar hunne echtgenooten gebleven waren. Een treurig bewijs, hoe onze vaderen door hun ijver soms tot zeer verkeerde praktijken kwamen. Niet ten onrechte vertoornde de publieke kerk zich over deze „menschen-diverie" en zocht zij hulp bij de overheid.

Het is mij niet gebleken, dat de Hervormde predikanten in Zeeland zich op zulke excessen konden beroepen. Wel blijkt uit BOOTHAMER [2]), dat soms bruid en bruidegom vóór het huwelijk afzonderlijk voor de dienaren geroepen werden, die dan een onderzoek instelden naar beider geloof, in 't bijzonder of zij wel eenstemmig met de gemeente dachten over ban en echtmijding. Bij de huwelijksplechtigheid zelve moesten zij wederom in de volle gemeentevergadering hunne belijdenissen herhalen en beloven, dat zij, in geval een van beiden mocht worden gebannen, elkander zouden „mijden".

Geheel zonder uitwerking bleef het protest van de

---

1) a. w. 379, Acta II, 315
2) T. a p., II.

predikanten dan ook niet. De Staten van Zeeland hebben zich namelijk in de 16de eeuw zeer ernstig bezig gehouden met de vraag, hoe men toch „den voertganck ende aanwas van de Doopsgezinden binnen den lande van Zeelandt" kon „stremmen"; er zijn wel een vier of vijftal ontwerpen, die dat doel beoogden, aan de stemhebbende leden der Staten gezonden, opdat die aan hunne lasthebbers instructien daaromtrent konden geven. Ik kom daar aanstonds nog op terug, maar merk hier reeds op, dat in die ontwerpen, welke wij nog bezitten, telkens bepalingen voorkomen over huwelijk en echtmijding. In het eerste wordt geëischt, dat wie van de Doopsgezinden willen huwen, voortaan daarvan kennis hebben te geven aan den Hervormden kerkeraad of den Magistraat, opdat er notitie van gehouden worde en de drie proclamatiën gedaan worden. Als zij dan in hun eigen gemeente getrouwd zijn, moeten zij daarna met twee getuigen zich wederom vertoonen bij Magistraat of kerkeraad om te laten constateeren, dat zij nu werkelijk getrouwd zijn. Van de geboorte hunner kinderen hebben zij ook aan een van beide corporatiën kennis te geven. Echtmijding, tenzij om hoererij, is verboden. Willen zij om deze reden scheiden, dan zullen zij voor den Magistraat hebben te verschijnen, opdat alles naar recht en wet en dus niet naar de gewoonten der Doopsgezinde gemeente geschiedde. Tot zoolang moeten zij in één huis blijven wonen.

Het is in dezen bij ontwerpen gebleven, maar er spreekt toch voldoende uit, hoe men over het Doopsgezinde huwelijk en over hunne echtmijding dacht.

Uit dat alles blijkt, dat niet alleen de stadsoverheid, maar ook de Staten van Zeeland zich onledig gehouden hebben met de vraag, wat men toch met die Mennisten moest doen, die zich zoo moeilijk in het gareel konden voegen. Zij hadden daartoe volkomen het recht. In de Unie, die

Holland en Zeeland in April 1576 sloten, was bepaald, dat de Prins, aan wien zij 't gezag opdroegen, de oefening van de Gereformeerde Evangelische Religie zou handhaven, „doende ophouden de uitvoeringe van alle andere religie". Nu bedoelde men zeker in de eerste plaats daarmede de Roomschen te treffen; maar het was tevens een geschikt wapen tegen de Doopsgezinden, over wie allen toch eigenlijk dachten, zooals de Romeinen over de eerste Christenen: non licet esse vos [1]). In art. 13 van de Unie van Utrecht was aan Holland en Zeeland uitdrukkelijk het recht voorbehouden om zich op 't punt van de religie naar hun eigen goeddunken te gedragen. Vandaar allerlei maatregelen van de Zeeuwsche Staten. Zoo besloten zij te waken tegen het drukken van doopsgezinde boeken [2]) en wilden zij „ter generaliteit insteeren, dat voorzien mocht worden tegen de Doopsgezinden, dewelken zich onttrekken den eed van getrouwigheid aan den Lande te doen" [3]). Zoo komen zij er ook toe plakkaten te ontwerpen, waarbij de zaken der Doopsgezinden eens voor goed geregeld zullen worden. Zij hadden zelfs hoop, dat de Staten Generaal hun taak zouden overnemen. Den 12den December 1589 gaat er een brief naar de Gedeputeerden ter Staten Generaal, waarin hun o. a. gevraagd wordt te berichten, wat er omtrent de Wederdoopers is besloten „op 't voorgaand concept", opdat men hier, al naarmate het antwoord luiden mag, maatregelen kunne treffen.

Van deze concept-plakkaten wordt in de Staten-notulen tusschen 1588 en 1591 meer dan eens gesproken. Telkens wordt de zaak weer uitgesteld en aan „die van den Raedt" (Gecommitteerde Raden) opgedragen „te concipieeren

---

1) Gij hebt geen recht van bestaan.
2) Not. v. Zeeland, 26 April 1581.
3) Not. v. Zeeland, 18 Juni 1582.

zekere artikelen, waaraan de wederdoopers gehouden zullen zijn, niet rakende de religie, maer politycq zijnde .... om bij zulcken middel deselve eenichsins te refreneeren in den loop ende vogue van heure dwalingen en verleydingen". Gecommitteerde Raden voldoen trouw aan deze opdrachten en op de beschrijvingsbrieven komt in dien tijd ook telkens een punt voor, dat b.v. aldus luidt [1]): „Wij hebben UwEd. over lange toegezonden zeker concept van ordonnantie tegen die Wederdoopers".

Het leidt evenwel telkens tot niets: „is gediffereert ende geresolveert andermael een Placaet te concipieeren in politicque poincten, zonder van eenige Religie te vermanen ende 't zelve metter eerster beschrijving den Staten toetezenden, om daer op finalick te delibereeren ende resolveeren". Maar van dit „finalick resolveeren" is nooit iets gekomen [2]) evenmin als van het „promptelick remedieeren van de abuysen van de Wederdoopers" en van het „order stellen jegens hunne ongeregelde vergaderingen" op verzoek van „de Ministers ende predikanten des Goddelicken Woorts binnen de provincie van Zeeland". Niettemin loont het de moeite er een enkelen blik in te slaan, wijl zij luide getuigen van den afkeer, dien men in de 16de eeuw tegen de Wederdoopers koesterde.

Wat er over hunne huwelijken en echtmijding in voorkomt, deelde ik reeds mede.

Het oudste concept huldigt, zou men kunnen zeggen, het

---

1) Beschrijvingsbrief voor de vergadering van 27 Mei 1590.

2) Ook de stukken n° 436 en 437 van den inventaris der archiefstukken berustende in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam zijn geen besluiten, zooals daar vermeld staat, maar concepten. De origineelen op 't archief te Middelburg, kerkelijke zaken n° 75, wijzen dat duidelijk uit. Er zijn kantteekeningen op gemaakt, die blijkbaar amendementen zijn en aan de achterzijde staat uitdrukkelijk: „concept enz."

uitstervingssysteem [1]). Alle Doopsgezinden, die in Zeeland wonen, moeten zich laten inschrijven bij de Overheid, opdat men beter 't oog op hen kan houden. Nieuwe Doopsgezinden mogen zich in Zeeland niet vestigen. Wie eenmaal heen gaat, mag niet terugkomen. Aan 't preeken van bisschoppen en vermaners worden vele moeilijkheden in den weg gelegd; zij moeten zich, voordat zij het woord gaan voeren, in persoon presenteeren bij den Magistraat en „op heurlieder jaewoort" de belofte afleggen van gehoorzaamheid aan de Staten van Zeeland in 't algemeen en aan den stedelijken Magistraat in 't bijzonder; zij moeten antwoorden op alle vragen, die men zal willen stellen over hun herkomst enz. In hunne vergaderingen moeten zij ontvangen wie van de Overheid daarbinnen wil komen en wie de Overheid zal willen meebrengen. Zij moeten dezen aanhooren, als zij na den dienst het woord believen te voeren, en hun beleefd antwoorden.

Het tweede ontwerp, dat wij hebben is gematigder: de Doopsgezinden moeten wel den eed van getrouwheid afleggen, maar kunnen met hun „jawoord" volstaan. Van de wacht mogen zij vrijgesteld worden tegen betaling. — Aan den kant staat een amendement, dat veel krasser is: „vel sic, ende voor 't beste: ze moeten komen, zooals alle anderen. Te Gent en in 't land van Cleef heeft men ook geen bezwaar daartegen gemaakt". — Godsdienstoefeningen zullen zij mogen houden op door de Overheid te bepalen plaats en uur, om te voorkomen, dat zij 't in stilte doen en op verboden plaatsen. Er zullen

1) Alle drie concepten in 't archief te Middelburg zijn zonder datum. Het feit evenwel, dat zij staan tusschen stukken uit dezen tijd en dat in de Staten-notulen telkens van zulke concepten gesproken wordt, maakt mijne voorstelling hierboven in den tekst gegeven tot eene zeer waarschijnlijke gissing, dat wij hier namelijk te doen hebben met de in de Staten-notulen aangeduide stukken.

uren aangewezen worden verschillend van die, waarop de Gereformeerden samenkomen, opdat de Magistraat en wie hij mee wil brengen ze kan bezoeken.

Het derde ontwerp is la mort sans phrase. Alle vergaderingen der Doopsgezinden zijn verboden. Het huis, waarin samenkomsten mochten gehouden worden, wordt verbeurd verklaard. De leeraar, predikant, vermaner, lezer of bidder krijgt 300 gulden boete, welke som in drieën verdeeld zal worden onder den aanbrenger, de armen en den officier, die de executie zal doen. De toehoorders eindelijk verbeuren hun bovenkleed en zullen daarenboven nog „arbitrairlyck gemulcteert werden zulcx die juge van de plaetse naer yeder qualiteyt ende gestaetheyt zal decreteren", te verdeelen als voren. Als de aanbrenger zelf tot de vergadering behoorde, zal hij geen boete krijgen en wel zijn deel van het loon. Zich „onder 't deksel van houwelyck begeven" zonder den magistraat of de kerk daarin te kennen is natuurlijk verboden. De kinderen uit zulk een huwelijk gesproten zullen voor onecht gehouden worden en mogen niet erven. In zake eed en wacht worden geen voorrechten toegestaan, tenzij, wat het laatste aangaat, bij uitzondering „met consent van de overicheyt".

Het is wel gelukkig, dat geen dezer concepten ooit tot besluit verheven is. De Doopsgezinden zullen evenwel deze ontwerpen wel beschouwd hebben als zoovele waarschuwingen om zich rustig en stil te gedragen en zich nergens op den voorgrond te plaatsen, wat trouwens geheel met hun aard en hunne gevoelens over „de wereld" overeenkwam.

Er zouden weldra betere tijden komen.

IV.

Besluit.

Tot dusverre hebben wij al onze aandacht gevestigd op de *uitwendige* lotgevallen van de Doopsgezinde gemeente te Middelburg. Wat zouden wij ook gaarne veel weten van haar innerlijke geschiedenis, van haar stemming onder den druk van de haar omringende vijandige machten, van de inrichting harer godsdienstoefeningen, van het godsdienstig leven harer leden en van de particuliere omstandigheden harer gezinnen. Het spreekt evenwel vanzelf, dat ons van al deze dingen schier niets bekend is. Al hun doen en laten moest zooveel mogelijk verborgen blijven. Toch moet hier reeds betrekkelijk vroeg een soort gemeenteverband hebben bestaan. 't Is waar, wanneer in den oudsten tijd van de „gemeente" en van „de gemeente Gods" wordt gesproken, dan zal daar in den regel de geheele broederschap mede bedoeld zijn, de ware gemeente van Jezus Christus.

Dat Middelburg op de dooplijst [1]) van Leenert Bouwens met 20 personen voorkomt, bewijst niet, het betrekkelijk groot getal martelaren, die hier gevallen zijn, wèl, dat het aantal Doopsgezinden hier al spoedig niet onbeteekenend kan zijn geweest. Dat zij eene gemeente hadden gevormd, blijkt echter daaruit nog niet.

Wanneer evenwel Gillis Matthijsz in 1564 uit de gevangenis een brief schrijft [2]) aan zijne „weerde lieve schapen", die in „'t huis Gods" behooren te wandelen „het welke is de gemeente Gods" en als hij in een anderen brief aan zijn huisvrouw zegt, dat hij haar „voor God en zijne gemeente getrouwt" heeft, als hij daarenboven dien eersten brief aldus besluit: „Deylt dit onder malkanderen

1) De lijst begint met 1551 en loopt tot 1578 (of vroeger).
2) v. Braght, 308, 309, 312.

voort en beveelt het God, erkauwt het neerstelijk, verstaet het wijselijk. Och als gij dit doet soo sal 't blijken, dat gij te samen de saligheijd soekt en mijn schrijven in weerden houd" — dan maakt dat op ons den indruk, alsof hij spreekt tot een aaneengesloten kring van geloofsgenooten, wier leeraar hij was.

VALERIUS spreekt nog duidelijker van de gemeente, die, toen de Hervormden in 't open veld begonnen te prediken, „vergaderde om raed te slaen, oft wy oock int openbaer trecken souden" [1]).

HENDRIK ALEWIJNSZ [2]), den 9 Februari 1569 te Middelburg ter dood gebracht, wordt genoemd „een seer yverig naevolger Christi" en „van de Broederen daartoe gestemt en verkoren om de gemeente Gods met het woord des heyligen Euangeliums te bedienen in 't welk hij seer neerstig geweest is, hoewel jong in den dienst". Hij vraagt zelfs aan de gemeente zorg te willen dragen voor zijn „arme lieve drie weeskens, sonder ouders, sonder goed ofte erf".

CORNELIS JANSZ., een varensgezel, den 12 Maart 1567 te Amsterdam verbrand, „heeft hem", volgens de sententie [3]), „tot meermalen gevonden in de vergaderinge van de gereprobeerde en vermaledijde secte van de Mennonisten, soo binnen deser stede, als *onlanks in de stad van Middelburg in Zeeland*..."

Wanneer wij daarenboven weten, dat er in 1561 en 1562 geklaagd werd over vele kooplieden, onder wie ook buitenlanders, die de Doopsgezinde gevoelens waren toegedaan [4]), dan mogen wij zeker uit een en ander wel opmaken, dat er hier omstreeks 1560, misschien eerder, eene gemeente heeft bestaan, die door eigen vermaners werd bediend.

---

1) PEKELHARING, 284.
2) v. BRAGHT, 389, 396.
3) T. a. p., 492.
4) BLAUPOT TEN CATE, 40.

Zij hebben in den beginne hunne samenkomsten waarschijnlijk gehouden in de huizen der broeders. JAN PIETERSZ [1]) zal wel niet de eenige geweest zijn, die met gevaar voor eigen lijf en goed aan de gemeente gastvrijheid verleende. Een vaste vergaderplaats hebben zij in de 16de eeuw waarschijnlijk niet gehad. Hunne conventiculen, waartegen de Hervormde predikanten zoo menigmaal protesteerden, werden denkelijk nu hier dan daar gehouden, al is het bijna onmogelijk, dat zij in 't laatst van de 16de eeuw, toen de gemeente tamelijk talrijk was, volkomen geheim bleven. Toevallig weten wij, dat hun vergaderplaats in Januari 1578 nog niet algemeen bekend was. Toen toch kwam HANS DE WEVER [2]) in Middelburg en berichtten de Doopsgezinden aan de Hervormden, dat zij bereid waren het twistgesprek te houden, dat al lang tusschen hen hangende was. „Ende", zoo zegt nu het aangehaalde stuk, „hoewel wij niet wisten de plaetse noch tot wat eijnde sulcx geschieden soude enz." Iets verder: „by 't huys gekomen" enz.

Eerst in 1616 [3]) wagen zij het aan Middelburgs Magistraat een pakhuis te vragen om hunne vergaderingen te houden. Of zij toen gekregen hebben het pakhuis in den Schotschen Hoek, achter de St. Pieterskerk? Dit pand bestaat nog; het is thans een kolenpakhuis op het Hofplein. In 1629 zijn zij verhuisd naar een perceel in de Hoogstraat, thans bij het Leger des Heils in gebruik.

Vaste gegevens over het aantal leden der gemeente in de 16de eeuw hebben wij niet; maar uit enkele cijfers kunnen wij toch veilig opmaken, dat er in 't laatst van die eeuw

1) PEK. 257.

2) Cons. actenboek, 1574—1608, zaak CRIJNTGEN JANSD. VAN ESSEN, die neiging toonde om zich bij de Doopers aan te sluiten, maar door den kerkeraad van de Hervormde Gemeente daarvoor werd bewaard.

3) Not. v. Middelburg, 28 Jan. 1616.

een 300 à 400 Mennisten zullen geweest zijn. Boven [1]) hebben wij gezien, dat er eene lijst bij de overheid werd ingediend, waarop 130 mansnamen voorkomen. Ten gevolge van de publicatie van 14 April 1578 werden 40 winkels gesloten.[2]) Dat wijst er toch op, dat het getal Doopsgezinden niet zoo klein was: 't geen toch al onwaarschijnlijk is, als wij bedenken, hoe aanhoudend de Hervormde predikanten hunne aandacht aan hen schonken.

Velen zijn waarschijnlijk uit Vlaanderen hier gekomen [3]). Zij worden dan ook wel eens Vlamingen genoemd en behoorden tot de strengere partijen in de broederschap, bij wie ban en mijding nog al veelvuldig werden toegepast.

Ook uit Engeland kwamen in 1580 en daarna Doopsgezinden naar Middelburg. Onder hen bevond zich Robert Browne, de bekende Independent. Reeds Blaupot ten Cate [4]) wist, dat diens aanhangers met de Doopsgezinden in nauwe betrekking stonden: eene betrekking, die, later te Amsterdam voortgezet, zulk eene groote rol heeft gespeeld in de geschiedenis der „Pelgrimvaders" en bij het ontstaan van de Baptisten.

Maar dat te behandelen, ligt geheel buiten mijn bestek. Ik heb mij bepaald tot de geschiedenis onzer Middelburgsche geloofsgenooten in de 16de eeuw. Wat daarover tot dusver aan het licht is gekomen, volledig samenbrengen; daardoor de aandacht vestigen op velerlei, waaromtrent nieuw onderzoek onze kennis ook van aangelegenheden van meer belang verrijken kan: niets anders heb ik nagestreefd. Moge mijn arbeid eenige belangstelling vinden bij hen, die door geestverwantschap of liefde voor historische onderzoekingen zich tot onze vaderen uit deze stad getrokken gevoelen.

Middelburg. P. Sijbolts.

1) Blz. 46. 2) Boven blz. 36.
3) O. a. de familie De Wind. Blaupot ten Cate, 61. 4) Blz. 64, 65.

EEN STRIJD OVER MYSTIEK CHRISTENDOM IN HET BEGIN VAN DE 18DE EEUW. [1])

I.

Een strijd, tusschen wie? De eene strijder is HERMANUS SCHIJN, leeraar bij de Doopsgezinden te Amsterdam, nml. bij hen die hunne samenkomsten houden in de „Zon." In de voorrede van zijn in 1721 verschenen boek: „De mensch in Christus," had hij zich afkeurend uitgelaten over mystieken. Te hunner verdediging verscheen in 1724 een geschrift van de hand van zekeren D. B.; een boek, langdradiger dan er misschien ooit een in de 18de eeuw verschenen is, en dat wil wat zeggen! De auteur heeft niet minder dan 700 pagina's noodig om te schrijven wat gemakkelijk op 70 bladzijden kan staan. Dat schijnt zijn aard te zijn geweest; SCHIJN verzekert dan ook in zijn repliek uit 's mans brieven reeds te hebben bespeurd, dat hij de kunst van uitbreiden en herhalen meesterlijk verstaat. Zoo doende is 't doorlezen van zijn boek als het trekken door een woestijn, niet zonder oasen. Een enkel voorbeeld. SCHIJN heeft het een fout der

1) Oorspronkelijk eene lezing. Wie de vergadering, waarin ze gehouden werd, bijwoonden, zullen zien dat ik van hunne opmerkingen een dankbaar gebruik maakte.

mystieken genoemd dat zij de prediking van het zuivere Evangelie verwaarloozen. Zijn tegenstander beroept zich op den brief aan de Efeziërs en voert dan de Efeziërs sprekende in. Eerst laat hij hen verwonderd vragen: „wel Paulus, wel grooten Apostel der Heidenen, hoe komt gij hier zoo met de Mystieken te doolen?" waardeerd gij dan niet hoog genoeg de Predicatie des Heiligen Evangeliums." [1]) Straks doet hij hen een vermanenden toon aanslaan: „Neen Paulus nu zijt gij op den doolweg der Mystiken." [2])

Wie die D. B. was? Woudt gij, dat ik u zal mededeelen, tot welk kerkgenootschap hij heeft behoord, vanwaar hij afkomstig is en dergelijke uitwendigheden meer, dan moet ik u teleurstellen. Met zekerheid is hiervan slechts heel weinig te zeggen. Beter kan ik echter aan uw verlangen voldoen indien gij begeert iets van 's mans denkbeelden en inzichten, i.e.w. iets van zijn innerlijk bestaan te weten. Dat ik het kan dank ik aan een toeval. De bibliotheek der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam bezit wel Schijns werk; ook diens repliek, eveneens 't boek van Alethophilus, „Die wahre Theologia Mystica von den falschen Concepten des Herrn Dr. Hermann Scheins gesaübert", ook eene Nederlandsche vertaling van laatstgenoemd werk; evenmin ontbreekt er een kritiek van Alethophilus op Schijns „Zedige en rechtmatige Verdeediging tegens den E. David Bramen." Maar diens werk is er niet; ook niet in andere bibliotheken, voor zoover ik heb kunnen nagaan. Het scheen in het lot te hebben gedeeld van zoovele, wel niet over-belangrijke, maar toch ook niet heelemaal onbelangrijke geschriften der 18de eeuw en spoorloos te zijn verdwenen. Zoo scheen het, maar zoo was het niet. Een zoon van het oude

1) Bl. 182. 2) Bl. 183.

volk kreeg een exemplaar in handen, legde het op zijn boekenstalletje en stond het mij af voor weinige centen.

Ik heb reeds den naam genoemd zooals SCHIJN dien opgeeft: DAVID BRAMEN. De schrijver zelf geeft alleen de initialen D. B. Vermoedelijk zal de naam zijn geweest DAVID BRAMER [1]). In 1721 woonde hij te Warmond; zijn naam is echter niet te vinden in de kerkelijke registers voorzoover ze daar ten gemeentehuize zijn. In 1721 is hij reeds een oud man, al een veertig jaren een „liefhebber der mystieken". Is hij misschien een nakomeling, en daardoor naamgenoot, van den in het Protestantsche Duitschland niet geheel onbekenden DAVID BRAMER? [2]) Voor Duitsche afkomst pleit o. a. zijne mededeeling, dat hij wel heeft gezien en heeft hooren spreken eenige der zoogenaamde piëtisten, die: „toentertijd zoo groote beweging in Duitschland maakten" [3]).

Wellicht is hij hier gekomen wijl men het hem wegens heterodoxe gevoelens in Duitschland te lastig maakte; en roemt hij, hiervoor dankbaar gestemd, „de wijsheid van onze bescheiden Hooge en Souvereyne Overigheid" [4]).

Welke afwijkende gevoelens hem dan hebben bewogen hierheen te komen, is niet geheel zeker. Misschien heeft hij behoord tot de theosofisch-mystieke immigranten, die hier in gezelschap van GICHTEL verkeerden, en is het daaraan toe te schrijven dat wij hem te Warmond vinden, waar GICHTEL omstreeks 1670 een broederkring had gesticht, geestverwanten, als hij, en vereerders van JACOB BOEHME. Daartegen pleit echter o. a., dat BRAMER in zijn boek geheel van JACOB BOEHME zwijgt, en in zijne correspondentie met

1) JOH. v. ABCOUDE vermeldt in 1754 het werk als van DAVID BRAMER; geeft abusief 't jaartal 1734 in plaats van 1724.

2) Deze DAVID BRAMER was in 1580 superintendent te Saalfeld en gaf in 1595 een 35 tal preeken uit.

3) bl. 505. 4) bl. 638.

Schijn met weinig waardeering van dezen gewaagt [1]). Van een Gichteliaan is dit niet te verwachten.

Indien hij deel heeft uitgemaakt van GICHTELS in 1684 uiteengespatten broederkring, dan heeft hij in zijne jonge jaren behoord tot de mannen van het godsdienstig reveil (van circa 1650 tot 1685), door HYLKEMA „Reformateurs" genoemd. En 't kan niet worden ontkend, nog in 1724 heeft hij enkele kenmerken van deze. Zoo heeft BRAMER al heel weinig op met de predikanten en is hij van oordeel dat de kerken het christendom hebben bedorven. Hij is slecht te spreken over de gezochte, willekeurige uitlegging, die de predikers dikwijls aan den tekst geven. Ofschoon men er „na de letter niet wel konde uitkomen . . . men wist er altijd raad toe om de zelve in een goeden zin uit te leggen" [2]). Met blijkbaar welgevallen doet hij eenige aanhalingen uit een boekje, waarin wordt betoogd, dat het vooral de predikanten zijn die 't verval der kerken hebben veroorzaakt; dat dit „quaat is van de leeraars voortgekoomen" [3]). Dit doet ons denken aan een paar verzen van den reformateur JAN ZOET, door HYLKEMA geciteerd [4]):

„Wat hailzaam middel zouw het Kristendom best wekken?
En vreedig wederom in eenen schaapskooi trekken?"

Antw.: „Het beste, dat ik weet, is 't preeken eerst te laaten enz.

En aan dat andere waarin wordt gesproken van het laatste der dagen als MICHAEL, de aartsengel, Satan in den afgrond zal sluiten:

„Dan zal het Haarekleed, de Priesterlikke benden,
„Nòg nut, nòg voordeel doen: Want elk zal hun bedrog
„Zoo klaar zien als de dag, hen om hun leugenen schenden,
„En roepen: Dit geslacht is d' oorzaak van ons ogh".

1) SCHIJN: Verdeediging bl. 49. 2) bl. 115. 3) bl. 566.
4) Reformateurs I, bl. 123 en 122.

Gelijk de Reformateurs is BRAMER tegen „Babel" d.w.z. de kerk zooals zij is geworden. Maar al heeft hij het tegen de kerk en de dominees, tegen het „Beest" d.i. den staat, de overheid, heeft hij het toch niet. We hoorden hem reeds den lof van Neerlands overheid verkondigen.

Ook tot welke gezindte hij heeft behoord, is onzeker.

De vriend der mystieken, die in 1725 onder den pseudoniem Alethophilus in het Duitsch tegen SCHIJN schreef, zegt [1]): „Es ist ihm auch schon in Holländischer sprach von einem seiner eigenen Partey geantwortet". In de, in 1726 verschenen, Nederlandsche vertaling van dit geschrift heet BRAMER »Van sijne eigene gezindheid" [2]). BRAMER zou dus, kerkelijk, tot de Mennisten behooren? Maar in zijne jonge jaren is hij „angehaucht" door den geest der Reformateurs die met minachting op alle secteverdeeldheid neerzagen. Een Doopsgezinde, die eigen broeders de waarheid zegt. Hoort hem spotten met SCHIJN, leeraar onder eene gezindheid, die men weerlooze Doopsgezinden noemt. En deze weerlooze trekt, geheel onnoodig wijl hij niet werd aangevallen, het harnas aan om strijd te voeren tegen degenen die men mystieken of verborgen Godgeleerden noemt! [3])

Deze man nu, geestelijk aan de Reformateurs verwant en misschien van afkomst een Duitscher, die niet onwaarschijnlijk kerkelijk is in te deelen bij de Doopsgezinden, heeft een pennestrijd gevoerd met Dr. HERMANUS SCHIJN; in welken strijd als derde zich de mij geheel onbekende Alethophilus heeft gemengd.

---

1) Alethophilus — Die wahre Theologia Mystica — Vorbericht, bl. 5.
2) bl. 3 van 't voorbericht. 3) bl. 591.

In dezen strijd zijn van weerszijden scherpe wapens gebruikt. Geen wonder, waar SCHIJN was begonnen met te verklaren: „dat de beginselen dezer fanatieken (d. z. de mystieken) met die der zondaren zeer wel overeenkomen" [1]).

't Is waar, deze woorden zijn niet van hemzelf doch worden door hem geciteerd, maar dat verandert aan de zaak niet veel; dergelijke uitlatingen moeten zijne tegenstanders wel geprikkeld hebben. De mystieken moeten door SCHIJN wel veroordeeld worden omdat hij onder mystieke schrijvers verstaat: „alle dezulke die van de klare en duidelijke spreekwijzen des H. Geests, vervat in Godts H. woordt, tot duistere verhandelingen en spreekwijzen overgaan, en tot deze dwalingen en misverstanden aanleiding geven" [2]). 't Geen hij laat volgen, dat hij onderscheid maakt tusschen mystieken en mystieke schrijvers zegt niets; is onbegrijpelijk; lijkt veel op een jammerlijke uitvlucht en 't maakt een komischen indruk SCHIJN zelf te hooren verzekeren van boven genoemde verklaring dat ze duidelijk aanwijst welke mystieke schrijvers hij bedoelt! Alsof bij zulk eene definitie van mystieke schrijvers ook maar een hunner vrij zou kunnen uitgaan!

Dat de geheele strijd iets verwards en verwarrends heeft moet ongetwijfeld grootendeels, zoo niet geheel, worden toegeschreven aan SCHIJNS verzuim klaar en duidelijk te definieeren en te formuleeren. In zijn voorrede worden: „eenige leerstukken der hedendaagsche mystieken onderzocht" [3]). Hij had nu moeten aangeven wie volgens hem tot de mystieken gerekend moeten worden en daarna wie hij met de „hedendaagsche" bedoelde; waarin de laatsten, ofschoon mystieken, zich van de vroegere onderscheiden.

Zoo deed in onze dagen Dr. H. M. VAN NES, in zijn voortreffelijk boek „De nieuwe mystiek". Een der hoofddeugden

1) Voorrede bl. 20. 2) Verdediging bl. 64.
3) SCHIJN: De mensch in Christus. Titelblad.

van dat werk is zeker wel de duidelijke wijze waarop schrijver aantoont waarin de nieuwe mystiek overeenkomt met de richting, die in de geschiedenis onder den naam mystiek voorkomt; en waarin ze van de oude verschilt. SCHIJN heeft dit verzuimd en de gevolgen zijn niet uitgebleven.

Een der gevolgen is dat SCHIJN in zijn voorrede iets anders heeft gedaan dan hijzelf aanvankelijk bedoelde. De vraag moet gesteld wat hij oorspronkelijk van plan is geweest. Een aanval op de mystiek in 't algemeen of een op tijdgenooten? M. i. het laatste. Niet alleen wijst daarop de verklaring op het titelblad, maar meer dan eens verzekert hij later dat hij zich alleen tot de hedendaagsche bepaalt; dat hij zich: „duidelijk en ompaalt aan de hedendaagsche verbonden heeft" [1]). Zoo moge 's mans bedoeling zijn geweest, in werkelijkheid heeft hij zoo niet gedaan. In zijne voorrede beroept hij zich o. a. op een oordeel dat KAMPHUIZEN uitspreekt o. a. over THOMAS à KEMPIS, *de Duitsche theologie* en TAULER. Ge zult me toestemmen dat men al een heel eigenaardig begrip van „hedendaagsch" moet hebben om in 1721 deze schrijvers uit de 14de en 15de eeuw zoo te noemen!

Er pleit nog iets voor de veronderstelling dat SCHIJN het tegen tijdgenooten had en eigenlijk niet van plan was de mystieken te bestrijden. DE HOOP SCHEFFER [2]) verzekert dat SCHIJN: „öfters in die krankhafte Mystik einiger Voetianer verfiel, wiewohl er in einigen Geschriften von 1721 und 1724 gegen den mysticismus eiferte".

Dat „wiewohl" wekt wel eenige bevreemding. Hoe moeten wij dat ijveren verklaren van den man die zelf in zijne preeken tot „krankhafte Mystik" verviel? De blinde die den blinde wil leiden op betere wegen!

---

1) Verdediging. bl. 62.

2) In Herzogs Real. Encyclop. 2de dr. 1881, XIII, bl. 786.

Er is in dit alles iets raadselachtigs. Toch meen ik dat, nu BRAMERS boek teruggevonden is, 't raadsel kan worden opgelost. Ik heb er reeds op gewezen dat BRAMER verwantschap vertoont met de „Reformateurs"; de mannen van het godsdienstig, grootendeels antikerkelijk reveil in de tweede helft van de 17de eeuw. 't Is u bekend dat deze beweging ook de Doopsgezinde gemeenten in beroering bracht; aanleiding gaf tot den Lammerenkrijg. 't Gevolg is bekend; in 1664 scheidden zich de wegen. De, in 1706 gestorven GALENUS ABRAHAMSZ. vergaderde met de zijnen in het Lam; de Zon was de plaats waar hunne tegenstanders bijeenkwamen. BRAMER zoowel als SCHIJN hebben in hunne jonge jaren wel gemerkt van den strijd die na 1664 nog vele jaren gevoerd werd. 't Is zeker niet zonder beteekenis dat SCHIJN zich, in 1690, door de Zonnisten liet overhalen Rotterdam te verlaten en zich te Amsterdam te vestigen als geneesheer en leeraar bij de Doopsgezinden die in de Zon hunne godsdienstoefeningen hielden. Terecht merkt DE HOOP SCHEFFER op: „Sein Anschluss an die Sonnisten .... zeigt uns, wesz Geistes Kind er war." [1]) Wesz Geistes Kind BRAMER was hebben we reeds opgemerkt. De strijd tusschen deze twee is nog eene voortzetting van den strijd in de periode van 1650 tot 1685 gevoerd tusschen de Reformateurs en hunne meer kerkelijke tegenstanders. Geen kamp meer tusschen twee legers; een duel tusschen twee grijsgeworden veteranen in wie op hun ouden dag nog eenmaal de oude strijdlust oplaait, gedachtig nog eenmaal aan de oude verdeeldheid.

Als we de zaak zoo beschouwen wordt veel duidelijk. SCHIJN, hiertoe gedwongen, noemt in zijne Verdediging met name JACOB BOEHME, ANTOINETTE DE BOURIGNON, MOLINOS, POIRET. [2]) Onvriendelijk laat hij zich uit over Quietisten en

1) Zie noot 2 bl. 71.

2) Verdediging bl. 103 v.

Piëtisten.[1]) 't Is niet om hen te prijzen als hij verzekert dat zich onder de Bevers, of Kwakers, te Amsterdam vele mystiek gezinden gemengd hebben.[2]) Van alle deze, Quietisten, Piëtisten, Kwakers zegt hij dat ze: in vele omstandigheden en ijdele voorwendselen van geestdrijverije elkander zeer gelijk zijn.[3])

Het laat zich niet ontkennen, van geestdrijverij zijn vele „Reformateurs" niet vrij te pleiten; velen hunner hebben inderdaad aanleiding gegeven tot groote wanorde.[4]) Hoevele malen hebben de Kwakers de openbare godsdienstoefening verstoord; zooals WILLIAM KATON en JOHN STUBS te Vlissingen en te Middelburg, en CORNELIS ROELOFS te Harlingen.[5]) Bij hen, denkt aan GICHTEL en ROTHE, is het roemen op onmiddelijke openbaringen.[5]) Van hen, in het bizonder van SPINOZA en de kwakers geldt dat zij: „alle hope en inzicht van beloning uit den volmaakten godsdienst willen uitgebannen hebben, als noemende dat het werk van huurlingen".[6]) Zij „leiden af van de gezette en statelijke godsdienstplichten, overdenkingen van Godts woort, Gebeden, Dankzeggingen en wat 'er meer behoort tot den openbaren Godsdienst".[7]) Bij velen hunner bestond inderdaad groote afkeer van de openbare godsdienstoefeningen; vele collegianten duidden het GALENUS ABRAHAMSZ euvel dat hij den kerkdienst bleef waarnemen.[8])

Wat SCHIJN bewogen heeft in 1721 nog eens weer den ouden strijd te hernieuwen? Ik weet het niet, durf niet meer dan eene veronderstelling wagen. In 1723 werd GICHTELS

---

1) bl. 103 en 108. 2) bl. 98. 3) bl. 99. 4) Voorrede bl. 22.
5) HYLKEMA Reformateurs I, bl. 48 vv en 63 vv.
6) Schijn Voorrede bl. 21; vergl. HYLKEMA, Reformateurs II. bl. 370.
7) Schijn Voorrede bl. 83. 8) Reformateurs I bl. 130.

handschrift in druk uitgegeven; de onverzwakte belangstelling in 's mans beschouwingen vroeg er om, noopte ertoe. Heeft SCHIJN misschien in 1721 van die belangstelling gemerkt en is daarin te zoeken zoo niet de oorzaak, dan toch de aanleiding van zijn aanval op de „hedendaagsche mystieken"? Zijne definitie van mystieke schrijvers weerspreekt deze veronderstelling niet, integendeel.

Had SCHIJN nu maar den naam Reformateurs bedacht, dan zou veel verwarring voorkomen zijn, die nu gekomen is als gevolg van den naam door hem gekozen. Hij is zelf uit den koers geraakt; in zijn voorrede spreekt hij steeds van mystieken zonder het adjectief dat alleen op het titelblad en eenmaal, in een citaat, voorkomt. BRAMER en ALETHOPHILUS hebben dan ook gemakkelijk gewonnen spel, als zij uit de door hen vereerde mystieken de onjuistheid en ongegrondheid van de meeste door SCHIJN ingebrachte beschuldigingen aantoonen.

Doch al is de benaming „hedendaagsche mystieken" niet gelukkig gekozen, dat SCHIJN er toe kwam zijne tegenstanders zoo te noemen is wel te begrijpen. Bij vele Reformateurs openbaarde zich inderdaad eene geestesrichting die met den naam „mystiek" moet worden bestempeld. Bij hen is, gelijk HYLKEMA zegt, godsdienst des gevoels. Ik wil dit zoo verstaan dat de mystiek bij hen allermeest gevoelsmystiek is geweest, 't geen niet altijd het geval is. „Alsof er geen speculatieve mystiek ware! Ik zou u stalen van mystiek kunnen voorleggen, waarin gij maar amper of in het geheel niet de directe sprake van gevoel en gemoed zoudt vernemen".[1])

't Is ook aan wat ik „verstandsmytiek" zou willen noemen dat VAN NES denkt, als hij verklaart, dat de mystiek bij sommige tijdgenooten verbonden is met occultisch streven.[2])

1) DR. J. v. DIJK: Het wezen des Christendoms bl. 68 v.
2) De Nieuwe Mystiek 63.

Maar er is ook mystiek niet met occultisch streven verbonden, en niet speculatief. Al mag ook deze, evenzoo goed als hare speculatieve zuster, pogen dicht bij de dingen te komen als zoekt ook zij te midden van het veranderlijke, het blijvende te vinden; al begeert ook zij uit het peripherische door te dringen tot het middelpunt: zij heeft haar eigen karakter. Want het is geene weetgierigheid of nieuwsgierigheid die haar drijft van den buitenkant te gaan naar den binnenkant. Zij vindt den buitenkant zoo koud, zij smacht naar meer warmte, die zij aan den binnenkant hoopt te vinden. *Deze* mystiek is „eene godsdienstigheid die geheel opgaat in diep golvende, hoog boven de elementaire vroomheid uitgaande zielsbewogenheid". Aldus duidt HYLKEMA de mystiek zijner Reformateurs aan. [1]) Terecht. Hun mystiek is allermeest gevoelsmystiek.

't Is duidelijk, dat deze mystiek groot gevaar loopt te vervallen tot geestdrijverij, tot het roemen in ijdele gezichten, tot allerlei buitensporigheden.

't Mag tegen deze excessen zijner oudere en jongere mystiekgezinde tijdgenooten geweest zijn, dat SCHIJN heeft willen waarschuwen. Daarom verzekert hij dat hij alleen heeft willen waarschuwen tegen wie leeren wat met de ware mystieke godgeleerdheid in strijd is. [2])

II.

Hij noemt echter tevens bezwaren tegen de mystieken in 't algemeen. Bij een dier bezwaren staan we een oogenblik stil. SCHIJN zegt dat de weg, door de mystieken aanbevolen, den mensch vervreemdt van Jezus Christus, den weg, de waarheid en het leven, buiten welke er geene

1) Reformateurs II bl. 352. 2) vergelijk: Verdediging bl. 103 v.

zaligheid is. [1]) SCHIJN legt den mystieken ten laste dat zij weinig gewag maken van Jezus Christus en het groote werk zijner verlossing [2]) en Hij beweert dat hun weg afleidt van „Christus ware Godheit en menschheit", van zijn Hogepriestelijk Ampt, offerhande, doot en bloedstortinge" en voert tot een „zedig Heidendom [2])

Is dit in den grond der zaak niet hetzelfde wat PROF. VAN DIJK bedoelt als hij, zachter en milder oordeelende, van de mystiek der „Theologia Deutsch" verzekert: „De algemeene grondslag is Christelijk, maar die grondslag is er als stil fundament". [3])

Of elders — in zijne lezing over de Imitatio van THOMAS à KEMPIS — dat hij daarin opmerkt, een in de schaduw laten van wat z.i. de kern van 't Evangelie is. [4]) Wat hij daarmede bedoelt, duidt hij nader aan door te vragen of 't niet zeldzaam is, dat in de Imitatio nergens 't begrip „vergeving van zonden" voorkomt. [5])

Dat is wat al te sterk uitgedrukt, en wordt dan ook bijna terstond teruggenomen. 't Heet dan, m. i. juister, dat het er wel is, maar niet in het blijde middelpunt staat. [6]) Nergens worden de zonden eigenlijk en ten volle vergeven....; nergens klinkt met niet meer ingehouden jubel, de volle, vrije toon der volle, vrije schuldvergeving. [6])

Het schijnt mij toe dat VAN DIJK eene juiste opmerking maakt; dit is het zwakke punt der middeleeuwsche mystiek, van een TAULER en een RUYSBROEK, de Duitsche Theologie, en de Imitatio. De kern van het Evangelie is de terugkeer tot het Vaderhuis, de een moge dit dogmatisch anders formuleeren dan de ander, het Evangelie is zeer zeker verzoening, verlossing, en deze kern wordt inderdaad door de

1) Voorrede bl. 82. 2) Voorrede bl. 85.
3) Het wezen des Christendom bl. 81.
4) Bl. 58. 5) Bl. 59. 6) Bl. 60.

genoemde mystieke schrijvers te veel in de schaduw gelaten, soms bijna geheel vergeten.

Hoe is dit bij BRAMER en ALETHOPHILUS? Zij verdedigen de door hen geliefde mystieke schrijvers tegen SCHIJNS beschuldiging. Zijnde, zoo lezen wij bij DAVID BRAMER, „zijnde het niet genoeg, dat dien eenig geboren zoone Gods, door zijn onwaardeerlijk bloed en smartelijke kruysdood, ons met God zijn Vader verzoend, en een eeuwige verlossing heeft te weege gebragt, maar nog daar en boven medelijden heeft met onze zwakheden, en als een eeuwige Hoogenpriester gestadig voor ons bid, ons wil geven den geest der waarheyd, om ons in alle waarheyd te leyden, ons in alles wil bijstaan, en met zijn alvermogende kragt helpen en vertroosten. [1])

Elders [2]) heet het: Niet dat zij haar zelven eenige genoegdoeninge voor haar schuld, aan hun eigen zelven willen toeschrijven, tot kleinagtinge van de genoegdoeninge Christi, van zijn verzoeninge en verlossinge, maar uit hoogagtinge en erkentenis voor die ongemene weldaad .... Zij konnen de waarde van het lijden Christi, door de liefde niet hoog nog dierbaar genoeg schatten, en daarom dragen zij deze livry en dit veld-teeken voor haaren gekruisten zaligmaaker". En hoort ook ALETHOPHILUS, SCHIJNS tweeden, ook Protestantschen bestrijder. [3]) „Sie nehmen also den ganzen Christum an, so wohl Christum ausser und für uns, als Christum in uns; welche beyde nicht getrennet werden können noch müssen, auch von ihnen nie getrennet werden, ob sie schon von Christi ausser uns nicht ex professo oder eigentlich handeln, sondern die Wissenschafft desselben aus der gemeinen Theologia voraus setzen." De mystieken handelen [4]) „nicht sosehr von Christi ausser uns, als welcher in allen schulen

1) Bl. 2. 2) Bl. 393 v.
3) Bl. 61. 4) Bl. 62.

und auf allen Canzeln ohne das genug gepredigt wird, als wohl vornehmlich von Christi in uns". En ten slotte nog dit allerbelangrijkste, [1]) „Nachdem Gott wieder versöhnet ist, kommt das ewige Wort, als das Leben und Licht der Menschen, wieder in sein Eigenthum, scheinet in der Finsternisz, in gewiszer Maasz, überzeuget das Hertz von dem was gut und was böse ist, giebt auch Krafft und Trieb jenes zu ergreifen und dieses zu verwerffen .... Also nun erleuchtet das wahrhaffte Licht (Christus) alle Menschen die in diese Welt kommen". Met recht moge V. Dijk [2]) van de middeleeuwsche mystieken verklaren dat hun een paradox verborgen bleef, deze n. m. l.: „men is er en men komt er": het komt mij voor, dat dit niet van Bramer en Alethophilus geldt. Zij zijn er, ze willen er komen. Zij vergeten den kern van 't Evangelie niet, al spreken ze er niet van met niet meer ingehouden jubel. 't Staat er zoo rustig en kalm: „nadat God weder verzoend is". Zoo kan 't alleen gezegd worden door een man die er *is*. Hier is het fundament, sterk, krachtig. En nu moge het waar zijn, dat Alethophilus en Bramer te goed van de door hen gewaardeerde mystieken denken, hun meening is van belang. Gelijk zoo dikwijls leert ons ook hier het oordeel minder den beoordeelde dan den beoordeelaar kennen. Zóó hebben zij 't verstaan, zoo is het voor hen geweest. Een in de schaduw laten van dat fundament, omdat het niet noodig is het licht nog eens weer opzettelijk te laten vallen op die immers zoo heel zekere, reeds verkregen verlossing.

III.

Wat mag het geweest zijn dat den Lutheraan of Mennist

---

1) Bl. 70. 2) Imitatio bl. 62.

Bramer tot de mystieken getrokken heeft? Wat is het meest opmerkelijke verschil tusschen hem en Schijn?

De laatste heeft vooral bezwaar tegen het lijdelijke der mystieken. Als echte Mennist dringt hij aan op werken des geloofs. „Daar doet zich", zoo lezen we in zijne voorrede, [1]) „in de leere van Jezus Christus en zijne kruisgezanten niets gemeender op, dan het Gode leven onder zulke spreekwijzen voor te stellen, die meer zien op eene gedurige werkzaamheit, dan lijdinge; 't is strijden, jagen, lopen, alle neerstigheid toebrengen en wat dies meer is, om ons een levendig denkbeelt in te boezemen van die groote werkzaamheit, waartoe een gelovige, en door Godts woord en geest wedergeborene ziel, verplicht is". Maar dat weet Bramer ook wel, dàt wordt door hem volstrekt niet ontkend. Hij echter gaat verder; doch laat ik hemzelf het woord geven. [2]) „Brengt nu die geestelijke geboorte eenige *werkzaamheid* in den mensche voort, gelijk het zekerlijk doen zal; wien is nu de werkzaamheid toe te schrijven, en wien de leidelijkheid? Het spreekt immers van zelfs dat *Gods geest* de *werkzaamheid* is toe te eigenen, en *de mensch* de *leidelijkheid*". Een paar bladzijden verder heet het: [3]) „Het geestelijke leven hebben wij getoond dat uit Gods Geest moet gebooren zijn".

Ten slotte citeer ik nog: [4]) Zijn Ed. (d. i. Schijn) schijnd in deze geheele Voorreeden niet anders te pogen, als de werkzaamheid van Gods Geest in de menschen ten eenenmaal uit te bannen, en de werkzaamheid des natuurlijken verstands, dat een vermoogen der ziel is, in de plaats te willen stellen". In dezen laatsten zin heeft Bramer, juister en duidelijker dan hijzelf 't misschien heeft vermoed en oneindig veel korter en kernachtiger dan hij gewoon is de dingen te zeggen, aangegeven, waarin het verschil bestaat

1) Bl. 30. 2) Bl. 326. 3) Bl. 329. 4) Bl. 353.

tusschen hem en SCHIJN. BRAMER gevoelt zeer diep wat juist bij de mystieken veelal sterk op den voorgrond treedt: het niet kunnen grijpen de dingen Gods, ten zij men eerst zelf gegrepen is. Hij verstaat, beter dan SCHIJN, de woorden van Paulus „Ik heb overvloediger gearbeid dan zij allen, doch niet ik, maar de genade Gods die met mij is".[1]) en:[2]) „Hij heeft tot mij gezegd: Mijne genade is u genoeg, want mijne kracht wordt in zwakheid volbracht. Zoo zal ik dan veel liever roemen in mijne zwakheden, opdat de kracht van Christus in mij wone". Een BRAMER voelt dit en daarom kan hij vooral in dit opzicht de mystieken verstaan; door SCHIJN wordt dit niet levendig beseft. Deze heeft eenigszins wat HOEKSTRA eens „eene oppervlakkige volksbewustheid" noemde.[3])

Evenmin als SCHIJN onze afhankelijkheid in 't zedelijk kunnen en willen diep beseft, evenmin beseft hij die waar 't het hoogere religieuze zieleleven geldt. Het is verre van mij te beweren, dat SCHIJN geene uren heeft gekend, waarin hij was als ziende den Onzienlijke; waarin ook over hem is gekomen het zalige gevoel van Gods nabijheid; uren, waarin hij als boven zichzelven uitging. Hij heeft dat zeker wel; anders zou hij in zijne voorrede niet ook dit hebben geschreven:[4]) „Ja 't kan zomtijts gebeuren, dat een gelovige ziel zo verre tot Godt is opgetrokken, dat ze van alle aardsche voorwerpen afgezondert, en daar van als geheel ontledigt is, ja dat ze tot zulk een volmaaktheid opklimt, met alle de vermogens harer ziele zo tot Godt werkzaam is, dat ze, als buiten haar zelven verrukt, niets denkt, niets begeert dan 't gene Goddelijk is, en tot Godt behoort".

---

1) 1 Cor. 15 vers 10*b*. 2) 2 Cor. 12 vers 9.
3) S. HOEKSTRA BZN. Beginselen en leer der oude Doopsgezinden, bl. 72.
4) Bl. 32.

Wie zal ontkennen dat ook hier is een hoog boven de elementaire vroomheid uitgaande zielsbewogenheid? Maar SCHIJN heeft, ook al spreekt hij terloops van Gods genade in deze dingen, toch niet diep en levendig beseft, dat dit alles gegeven en geenszins uit eigen kracht gegrepen goed is. Hij heeft zich werkelijk verbeeld, dat zulk eene zaligheid als gevolg — en belooning — van eigen inspanning mocht worden beschouwd. Dat blijkt wel heel duidelijk uit hetgeen hij over het gebed en in dat verband over STEFANUS zegt. Het gebed verklaart hij voor:[1]) „een godsdienstige daat, die Godt tot haar voorwerp heeft .... Hiervandaan zien wij den eersten bloetgetuigen STEPHANUS, wanneer hij in den gebeden tot Godt nadert, alle de krachten en vermogens zijner ziele inspannen, zijn oogen ten Hemel verheffen, die op Christus slaan, en mondt en tong in deze zielroerende woorden losbreken: ziet, ik zie de Hemelen geopend en den zoon des menschen staan ter rechterhand Godts. Act. 7 vers 36". Terecht komt BRAMER tegen deze voorstelling op.[2]) „Waar staat dat nu dat den Heiligen STEPHANUS in den gebede tot God naderende, alle de kragten en vermoogens zijner ziele ingespannen heeft? ik kan het in het geheele 7de Capittel van de handelingen der Apostelen niet vinden; zoo zal zijn Ed. het er zoo maar bijgedaan hebben, omdat zijn Ed. dagte dat het zoo behoorde".

BRAMER heeft volkomen gelijk, het staat er niet; SCHIJN heeft het er werkelijk zoo maar bijgedaan. En zoo iets waagt SCHIJN te doen; hij, de man van het gezag des Bijbels, van haar letter, hare leer? *Hij* fantaseert dat gebed van STEFANUS erbij en doet alsof dat werkelijk in den Bijbel staat. Waarom? Omdat hij — BRAMER slaat den spijker hier juist op den

1) Voorrede bl. 36 en 37. 2) Bl. 357 v.

kop — dacht dat het zoo behoorde. SCHIJN kan zich zoo iets alleen voorstellen als gevolg van eigen, ingespannen bidden. Omdat dit voor hem zoo van zelf spreekt, heeft hij, ongetwijfeld te goeder trouw, zich verbeeld dat het er zoo wel zou staan! Is het niet teekenend?

Maar is wel minder teekenend wat BRAMER nu opmerkt?:[1]) „Konnen deze uitdrukkinge nu wel duidelijker en klaarder weezen van den Heiligen LUCAS, daar hij aan dezen eersten Martelaar toeschrijft, dat hij vol zijnde des Heiligen Geestes, ende[2]) *door diens beweeginge* de oogen houdende na den Hemel, zag de Heerlijkheid Gods, ende Jesum, staande ter regterhand Gods,[2]) *zonder dat 'er zelfs niet eenige blijk, van alle kragten en vermogens zijner zielen ingespannen, in is te vinden*, veel min de woorden".

BRAMER denkt er niet aan te beweren dat een mensch niet zelf zou moeten jagen, zoeken, kloppen. Maar hij vraagt plaats, meer plaats, voor de erkenning van onze afhankelijkheid. Waarmede twee dingen gezegd zijn. In de eerste plaats, gelijk ik reeds opmerkte, dat wij niet jagen of wij grijpen mochten, tenzij wijzelf eerst gegrepen zijn. In de tweede plaats dat wij biddende niet zelve grijpen, zoekende niet zelve veroveren, kloppende niet zelve de deur openen; maar dat het is, zooals in het Evangelie staat: bidt en u zal gegeven worden; zoekt en gij zult vinden; klopt en u zal opengedaan worden. 't Is dit besef dat een BRAMER ook van de geestelijke wedergeboorte deed schrijven: „maar de maniere hoe dat geschied, is de onmiddelbaare werkinge Gods".[3]) en van de liefde: „dat die ons word ingestort van den Heiligen Geest".[4])

In dit alles nu is iets, dat ook nog tot ons spreekt. Die

---

1) Bl. 358—359. 2) Ik cursiveer. 3) Bl. 270. 4) Bl. 424.

strijd, vóór 2 eeuwen gestreden, heeft ook voor ons nog niet alle belang verloren. Hoe groote schade lijdt 's menschen godsdienstig leven als hij niet wil weten van die afhankelijkheid. Hoeveel rijker en voller wordt het, als de mensch er van doordrongen is: Nader ik tot God, het is doordat God mij trekt. Zie ik den Onzienlijke, het is doordat God mij ziende heeft gemaakt. Stijg ik in zedelijk kunnen en willen als boven mijzelf, 't is doordat God mij heeft gegrepen; doordat Gods kracht mij sterkt; doordat Zijn kracht in mijn zwakheid wordt volbracht.

Van de Doopsgezinden wordt gezegd dat zij niet de leer, maar het leven op den voorgrond stellen; dat zij zijn, althans willen zijn, menschen van practische vroomheid. Dat het zoo ten minste is geweest.

Maar heeft niet juist dit misschien onder ons verzwakt het mystieke element dat in niemands godsvrucht mag ontbreken, zonder 't welk eene godsdienstige strooming gedoemd is in 't zand te verloopen? Weet ge, nog éénmaal laat ik hem spreken, weet ge wat BRAMER er van zegt? Hij zegt, dat er wel mystieken onder de Doopsgezinden geweest zijn, o. a. HANS DENCK en SEBASTIAAN FRANCK; maar ook dat [1]) „de Mennoniten of Doopsgezinden .... door het meerder zien op een uyterlijke gedaante, als op het inwendige werk der wedergeboorte, niet weinig de kracht van haar eygen belijdenis verlooren hebben."

Broeders, het eene moeten we doen en het andere niet nalaten. Wee ons als wij, de hand aan den ploeg slaande, zelve zoekende of wij vinden mochten, toch niet meer kunnen voelen wat een SHELLEY in beeld bracht toen hij zong, dat wij zijn als toevende in een dom van gekleurd glas.

Daarbuiten is het licht, het eeuwige, heerlijke, zalige

1) Bl. 65.

licht. En wij daarbinnen? We zien er wel iets van; er vallen wel lichtstralen naar binnen maar toch, — de volle heerlijkheid van het licht zien wij niet. Het, vaak donker, gekleurde glas kleurt het licht dat binnenstroomt. Toch zien wij genoeg om te verlangen dat licht zelf in volle heerlijkheid te aanschouwen. Soms gebeurt het, dat de beletselen door God worden weggenomen. Niet lang echter. Eén oogenblik, dan zijn ze er weer. Niet lang. Dat is, hierin heeft Schijn gelijk, de fout van vele mystieken, en dàt kunnen noch Bramer, noch Alethophilus wegredeneeren, dat zij het doen voorkomen alsof de verstgevorderden, de ware mystieken, reeds in dit leven *altijd* de volle heerlijkheid zien; *altijd* hooren, de goddelijke stem hoog uitklinkende boven alle aardsche gedruisch. Ten minste zoo goed als altijd. [1])

Maar soms wordt het den mensch toch wonderbaarlijk gegeven. Zulke oogenblikken van (gevoels)mystiek, van mystieke extase, mogen zeldzaam zijn: wie ze kent in zijn leven weet dat ze zijn als goudglanzingen, door wier schittering het vaak zoo donkere leven verlicht wordt uren, dagen, weken lang!

S. D. A. Wartena.

Zutphen, 26 Juli 1907.

---

1) Dit geldt niet van allen; b.v. niet van Plotinus: zie v. Dijk, *Het wezen des Christendoms*, bl. 75.

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE OVERKOMST DER VERVOLGDE ZWITSERS IN 1710 EN 1711.

I.

Een vluchtige wanklank in een schoone harmonie.

In mijne „verklaring van het mislukken der Wageningsche kolonisatie" [1]) heb ik het betreurd, dat de officiëele verslaggevers van vergaderingen in de Broederschap gewoon waren zulk eene uiterste beknoptheid in acht te nemen, enkel Resolutie op Resolutie stapelende, zonder van de gehouden beraadslagingen of het vóór en tegen van eenig voorstel ook maar met een woord te reppen. Dat inderdaad de vergaderingen niet zoo snel en ook niet immer zoo effen verliepen, ja dat de gevoelens der Gecommitteerden van de verschillende gemeenten zich daar somtijds scherp tegenover elkaar uitspraken, is mij gebleken uit eenige aanteekeningen, bij een nog vroeger hulpbetoon aan buitenlandsche broeders door den Rotterdamschen Gecommitteerde Hendrik Toren te boek gesteld. Zoowel op de onderlinge verhouding der Broeders bij hunne gemeenschappelijke liefdewerken als op de algemeene toenadering in dien tijd tusschen de onder-

1) D. Bijdr. 1906, blz. 113.

scheidene Doopsgezinden werpt het hier volgende verhaal, hoofdzakelijk aan bedoeld geschrift ontleend, een schoon en verrassend licht.

Op Maandag 24 Februari van het jaar 1710 was „de kerkekamer bij de Toorn" te Amsterdam getuige van een tooneel, dat, hoe eenvoudig ook, merkwaardig en verkwikkelijk heeten mocht. Van 19 Nederlandsche Doopsgezinde gemeenten waren daar 37 Afgevaardigden bijeengekomen. Thans niet om eenig partijgeschil te bespreken. Niet om te handelen over leer of tucht, ban of mijding, noch om een onderlinge belijdenis vast te stellen. In tegenstelling juist met die vergaderingen, waarin voorheen zulke zaken plachten te worden geregeld en waaraan derhalve alleen partijgenooten deelnamen, werden hier gezien Gecommitteerden van gemeenten van zeer uiteenloopende kleur en richting. Want wat hen samenbracht had met kleur, partij of richting niet het allerminste uit te staan.

De Amsterdamsche gemeente van „Lam en Toren" en die van „de Zon", gewoon in zulke zaken voor te gaan, hadden „alle de Doopsgesinde gemeijntens in Nederland, Hamburg, Emden, etc. circulairebrieven" gezonden met de dringende uitnoodiging, om met elkander te komen overleggen, hoe aan de Zwitsersche geloofsgenooten, die wegens eed- en krijgsdienstweigering door de Regeering van het kanton Bern uit het land gebannen en gruwelijk verdrukt werden, [1]) zoo mogelijk afdoenden bijstand te verleenen.

---

1) De geschiedenis van de overkomst dezer Zwitsers en hunne plaatsing hier te lande is uitvoerig beschreven door J. Huizinga in het *Stamboek of Geslachtsregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen)* alsmede door Ernst Muller in zijn *Geschichte der Bernischen Täufer.*

Met dit doel dan kwam op den genoemden dag, de „Algemeene Vergadering" bijeen. Algemeen. Weliswaar niet in den volstrekten zin van het woord. De verder afgelegen gemeenten ontbraken meerendeels, de buitenlandsche zelfs alle. Ook waren niet „alle soorten" van Doopsgezinden vertegenwoordigd. Maar de uitnoodiging was aan alle gericht geweest en het blijkt niet, dat ééne van haar uit gemis van sympathie afwezig bleef. Wél werden naast een schrijven van Gouda en Hoorn, brieven overgelegd van de Sociëteit van Noord-Hollandsche Friezen en van de Friesche Sociëteit, inhoudende bericht, dat zij den tijd te kort hadden bevonden, om door hare gemeenten Gecommitteerden te doen benoemen, gepaard met de uitdrukkelijke verzekering, dat zij „de zaak ter harte" namen. Waarom de Groninger Oude-Vlamingen werden gemist, heb ik niet gevonden; maar denkelijk zal dit aan dezelfde reden moeten toegeschreven worden. Korten tijd later toch hebben juist dezen van het gezamenlijk aanvaarde werk het meest wichtige deel (namelijk de plaatsing der bannelingen) voor hunne rekening genomen en met schitterende uitkomst volbracht. En zoo mag dan, meen ik, deze samenkomst van 24 Februari 1710 met recht de *eerste Algemeene Vergadering* van Doopsgezinde gemeenten in Nederland worden genoemd.

Merkwaardig teeken des tijds! Nog golden de oude partijnamen, maar de meeste daarvan hadden hunne beteekenis verloren. Nog waren de kloven, die er tusschen Waterlanders, Friezen, Vlamingen en zoovele meer éénmaal gaapten, geenszins gevuld, maar zij hadden de breedte en diepte van voorheen lang niet meer. Hier, „op de kamer bij de Toorn" was het, voor 't oogenblik althans, als hadden zij opgehouden te bestaan. Zachten en gestrengen, Lamisten en Zonisten, Collegiantgezinden en hunne tegenvoeters voegden zich te dezer plaatse eendrachtig en minzaam bijeen.

Ei ziet, hoe goed, hoe lieflijk is 't, dat zonen
Van 't zelfde huis als broeders samenwonen. [1])

Indien al niet met deze, met dergelijke woorden mag de Voorzitter, onder luide toejuiching of met stille instemming der ontroerde aanwezigen, de vergadering hebben geopend. En, heeft zoo iets als ik mij hier voorstel ook niet plaats gehad, er moet — dunkt mij — in ieder geval een warm en hoog gevoel de harten der zeven en dertig vergaderden hebben doorstroomd. Zonen van hetzelfde huis, dat waren zij immers, ondanks al wat nog voortging in het kerkelijke leven hen te scheiden. Zouden zij dit niet dieper dan ooit te voren gevoeld hebben, terwijl zij daar aan ééne plaats naast elkander waren gezeten, allen het oog op één gemeenschappelijk doel gericht, allen van éénzelfde verlangen bezield, de hartelijke begeerte om aan ongelukkigen, die hun aller geloofsgenooten waren en die voor het eigen beginsel dat ook het hunne was moesten lijden, samen de helpende hand te reiken? — O, zij wisten niet en konden nog niet bevroeden, welk een gezegenden invloed de arbeid, dien zij hier gezamenlijk ondernamen, op hunne gemeenschap zou oefenen! Het mag toch waar zijn, dat reeds de instelling van eene „Commissie voor de Buitenlandsche Nooden" op zich zelf het bewijs levert van merkbare toenadering der verschillende partijen, — het schijnt mij evenmin twijfelachtig, of de van toen af gestadig elkaar opvolgende algemeene vergaderingen, waarin de Broeders, tot heden grootendeels elkander vreemd, door eenzelfde streven gedragen, de één den ander van nabij leerden kennen, waardeeren en

1) Of misschien: Aij siet, hoe goed en lieflijk zig vertonen,
De vreed' en rust, daar Broed'ren t'samenwonen.
zooals een toen veel gebruikte Psalmberijming luidde, getiteld *Davids Psalmen*, uitgeg. 1685, te Amsterdam bij J. Rieuwertsz en P. Arentsz.

hoogschatten, moeten den voortgang der algemeene verbroedering niet weinig hebben bevorderd. Aldus keerde de zegen, dien onze Doopsgezinde vaderen aan anderen uitdeelden, verdubbeld tot hen zelven terug.

Wat er nu in de vergadering van 24 Februari gesproken, overlegd, beraadslaagd is, vermelden de gehouden *notulen*, als naar gewoonte, niet. De genomen besluiten alleen worden ons meegedeeld. Deze waren: 1°, dat de Amsterdamsche Gecommitteerden, bijgestaan door die van Rotterdam, Haarlem, Gouda, Leiden, Hoorn, Alkmaar, Dordrecht en Monnikendam een request zouden indienen bij de Staten van Holland en West-Friesland, [1]) met het verzoek om „favorabele voorschrijving te bewerken" ten behoeve van de vervolgde Broeders, d.w.z. dat zij langs den weg der diplomatie hiertoe hun invloed mochten aanwenden; en 2°. dat de Amsterdamsche gemeenten „de geheele saek ten principale sodanig sullen handelen en haer so rigten als sij tot berijking van het oogmerk der Vergadering best sullen oordeelen en te dien eijnde correspondentie onderhouden daer en waer het van nutte sijn kan."

Zoo luidt woordelijk het *officieele* verslag der vergadering. Diensvolgens was het mandaat der Amsterdamsche Gecommitteerden tamelijk vaag. De Vergadering schijnt er niet aan gedacht te hebben het duidelijker te omschrijven of meer te preciseeren. Denkelijk mondeling, slechts in algemeene termen voorgedragen, liet het bij de uitvoering meer dan ééne uitlegging toe. En, jammer genoeg, bleek ook dra, dat niet allen het in even ruimen zin verstonden, maar de één meer dan de ander aan Amsterdam bedoelde over te laten.

1) Het verzoekschrift werd later, op raad van de Amsterdamsche Burgemeesters, tot bespoediging der zaak niet bij de Staten van Holland, maar bij de Staten-Generaal ingediend.

Toen na enkele maanden de meest ernstige bemoeiingen niet alleen van Gecommitteerden, maar ook van de Staten-Generaal alle uitwerking bij de Bernsche Regeering misten en deze niet genegen bleek hare harde maatregelen tegen hare Doopsgezinde burgers in te trekken of zelfs eenigermate te verzachten, kwam men te Amsterdam tot het besluit, dat er voor de ongelukkige vervolgden niet anders overschoot dan het land, waar zij God niet naar Schrift en geweten mochten dienen, ten spoedigste te verlaten. Misschien, ja waarschijnlijk zou het zelfs noodig blijken, hen herwaarts te doen overkomen. Maar hiervoor moest geld, ja niet weinig geld wezen en de kas van het vroeger [1]) bijeengebrachte fonds was nagenoeg uitgeput. Het werd daarom te Amsterdam onvermijdelijk geacht, een algemeene kollekte te doen houden, terwijl het, dus oordeelde men daar verder, tot de taak der Commissie behoorde, deze uit te schrijven. Zoo geschiedde dan ook per brief van den 11den Augustus. Alle gemeenten, die bij vroegere gelegenheden nu en dan ten behoeve van buitenlandsche noodlijdende broeders gelden hadden bijeengebracht, werden 8 Aug. 1710 per brief „gants vriendelijk versogt de versamelinge van penningen" in haar midden te willen bevorderen.

Uit het hoofdkwartier was het sein gegeven en weinige weken later zag men reeds alle gemeenten, op enkele na, „in bewerkinge" om gelden in te zamelen. Op enkele na. Daar werden er toch ook gevonden [2]) — en wel van de meest aanzienlijke — wie deze wijze van handelen der Amsterdamsche vrienden niet aanstond. Vooral Rotterdam had er gewichtige bedenkingen tegen. Zelfs verwekte de

1) In 1694. De kollekte had toen ƒ 20.000 bedragen.

2) Wat hier volgt, is bijna uitsluitend aan de aanteekeningen van H. Toren ontleend. De officieele notulen doen te nauwernood vermoeden, dat er eenige (veel minder een ernstige) onaangenaamheid is voorgevallen.

ontvangen kollektebrief daar geen geringe opschudding en ergernis. Al aanstonds kwam de kerkeraad samen, om hem te behandelen en er werden de volgende „aenmerkingen" op gemaakt:

1°. dat in de vergadering van 24 Februari „de uytvoeringe van saeken" niet uitsluitend aan Amsterdam was „gerefereert, maar aan hen, die de dienaerschappen van de gemeenten te Amsterdam, Haerlem, Leijden en Rotterdam ider uijt den haren daertoe souden comiteren."

2°. „dat aen de Gecomiteerden, wie sij mogen zijn, geen onbepaalde magt is gegeven om alles na hun goetdunken te doen en inzonderheijt niet, om tot een algemeene uytschrijving van een colecte te resolveren."

3°. „dat de Resolutie van zodanig een uytschrijvinge en de uytvoeringe daervan ook aanloopt" tegen verschillende samenspraken tusschen de Amsterdamsche en de Rotterdamsche Broeders gehouden in den Haag. [1])

Kortom, de „aenmerkingen", gegrond op aanteekeningen door één der Rotterdamsche Afgevaardigden ter Algemeene

1) Ook reeds bij een vroegere gelegenheid had Rotterdam een dergelijke „aenmerking" gemaakt. Het was, toen in de voorafgaande Aprilmaand een groot aantal Doopsgezinden, door de Bernsche Regeering verbannen, over ons land naar Amerika zouden worden vervoerd en langs den Rijn onze grenzen naderden. De Amsterdamsche Gecommitteerden hadden toen bij de Staten-Generaal aangedrongen, om de ballingen, „zodra zij op den bodem van deesen Staat" zouden zijn gekomen, vrij te laten en hun te vergunnen „sig bij hare „medebroeders te vervoegen, — zijnde de supplianten mits desen bereydwillig „hen te haren laste te nemen." Pas had de Rotterdamsche kerkeraad van dit aanbod kennis gekregen, of hij zond twee van zijne leden naar den Haag, waar de Gecommitteerden nog vertoefden, om dezen te doen weten, „dat onse kerkeraad niet kan toestaen nog sig onderwerpen de uijtbiedinge aen Hoog Mogenden, in naem der Doopsgesinde deser landen." Daarvoor „hadden de Societeijten in 't gemeen opgeroepen moeten worden." Het antwoord van de Amsterdamschen op deze interpellatie luidde, „dat er nog eenig geld in kas was, waardoor niemant nieuwe last werd opgelegd." Was het noodig weer te kollekteeren, *dan zouden de gemeenten tot eene vergadering worden opgeroepen.*

Vergadering gemaakt, kwamen hierop neer, dat de Amsterdamsche gemeenten zich een bevoegdheid hadden aangematigd, die haar niet toekwam. Dat een kollekte noodzakelijk was, werd niet ontkend. Maar Amsterdam mocht deze niet eigenmachtig uitschrijven. Alleen een Algemeene vergadering was hiertoe gerechtigd.

Om zich nu echter niet te overhaasten, maar omtrent alles afdoende zekerheid te erlangen, vaardigde de kerkeraad twee van zijne leden, HENDRIK TOREN en JAN VAN GENT, af naar Leiden en Haarlem, teneinde te vernemen, hoe daar de kollektebrief was „opgenomen". De gezanten gingen en keerden van hunne reis terug met de boodschap, dat die Broeders, met wie zij gesproken hadden, van 't zelfde gevoelen waren en het in hunne kerkeraden zouden brengen." Vóór dien dag schijnt de zaak derhalve noch te Haarlem noch te Leiden aanstoot te hebben gegeven.

Ongeveer een week verliep. Toen zond Haarlem bericht, dat daar „niets bekent was van een Commissie" aan Amsterdam gegeven tot uitschrijving van eene kollekte. Het ware beter, dat de gezamenlijke gemeenten daar eerst hare goedkeuring aan hechtten. Ook zou de kollekte daardoor allicht meer opbrengen. Dus schreef Haarlem naar Rotterdam en eveneens aan de Amsterdamsche Gecommitteerden. Te Rotterdam werd dit bericht „met vermaek ontfangen". En, ofschoon Leiden nog niets van zich had doen hooren, meende de Kerkeraad thans grond te hebben, om zich te Amsterdam ernstig te beklagen.

In een uitvoerig schrijven (van 29 Aug.) werden de ons reeds bekende bezwaren uiteengezet. Noch aan Amsterdam, noch aan iemand anders is het „gelaten de uijtschrijvinge van een colecte te doen of lasten uit te schrijven." Alleen een Algemeene Vergadering kan daartoe besluiten. „Het steunde altijt bij ons op de best gegronde redenen, dat zae-

ken de Maatschappije der Doopsgesinden in 't gemeen rakende door derzelver gezamentlijke gedeputeerden wierden behandelt."

Zacht maar niet minder zeer beslist klonk de toon van van dezen brief. Welken indruk hij op de Amsterdamsche broeders maakte blijkt uit het antwoord, een veertien dagen later te Rotterdam ontvangen: Even beslist geven zij te kennen: „Wij hebben, alsoo dit behoorde tot onse dienaerschappen", [1]) uwen brief in onze kerkeraadsvergaderingen gebracht en deze hebben „na eenige overweeginge het gelaaten aan haere gecomiteerden om te antwoorden". „De vrinden sustineeren, dat wij in 't bevorderen der Switserse saeken te verre hebben gegaan". Wij hebben daarom „de notulen, van die vergaderinge gehouden, nagesien en bevinden daarin, dat an de Gecomiteerdens van Amsterdam wierd opgedragen in deze ganze saek ten principeelen soodanig te handelen en deselve soo te rigten als sij best oordeelen tot bereijkinge van het oogmerk der Vergaederinge en tot verligtinge der lijdenden te kunnen dienen en strekken. En dewijl thans de oude Restanten" (het overschot van een vroegere kollekte) „sijn besteet, soo hebben wij nodig geagt te treden tot een colecte en om ook andere Doopsgesinde gelegentheit te geven om de hand aan dit goede en gansch Christelijke werk te lenen, soo hebben wij de gemeentens daertoe wel gansch vriendelijk willen versoeken, maer geensins iemant dat als een last opleggen, dewijl wij dit aenmerken als een liefdewerk. Niemant behoeft meer te geven als 't hem belieft. Ook vinden wij de

1) De gemeenten van Lam en Toren, de Zon en de Arke Noachs hadden ieder een deel der Amsterdamsche Gecommitteerden benoemd. Dezen behandelden nu de loopende zaken, maar zoovaak zich iets ongewoons van meer ernstigen aard voordeed, raadpleegden zij elk voor zich de gemeente, aan welke zij hunne lastgeving dankten.

geloofsgenoten alom er toe genegen. En wij willen niet hopen, dat dese of gene onder 't een of ander *pretext* sig daarvan sal willen *onttrekken*. Wat aangaat de directie over de versamelde Penningen, — wanneer de Colecten sullen gedaen sijn, soo sijn wij wel genegen om eene vergaderinge te beleggen met Gecomiteerden uijt de gemeenten om met elkander over te leggen hoe en door wie men de gelden best soude kunnen distribueren". „De waerheit", zoo besluit de brief, „van het zeggen, dat wij een schikking maeken, strijdende" tegen vroegere verklaringen, „kunnen wij niet vinden".

Geen wonder, dat dit antwoord Rotterdam niet bevredigde. De door mij gecursiveerde woorden: „het één of ander *pretext*" en „*sig onttrekken*" zullen ook wel geen goed hebben gedaan. Meer nog dan tevoren vond de kerkeraad het wenschelijk het protest, dat hij éénmaal had aangeteekend, door te zetten. Haarlem en Leiden ontvingen de uitnoodiging tot een samenkomst te Leiden of „op Leijdendam", ten einde daar te overleggen. Maar geene van beide gemeenten voelde zich hiertoe opgewekt. Leiden schijnt op de uitnoodiging niet eens rechtstreeks geantwoord te hebben. Haarlem berichtte, dat de vrienden van Amsterdam weliswaar „geen voldoenende opening geven", maar nu zij verklaren, na afloop van de kollekten een Algemeene Vergadering te willen beschrijven, heeft hun „goedgedagt met de colecte nog wat te rusten en verder niets te doen om geen jalousij te verwekken".

Een uiterst bescheiden broederlijke vermaning tot vredelievendheid. Een scheutje stillende olie op de wel wat hooggaande golven in de Rotterdamsche gemoederen. In elk geval gaat de voorgestelde bijeenkomst der drie gemeenten niet door. En nu volgt welhaast (6 Oct.) uit Amsterdam de uitnoodigingsbrief tot een nieuwe Algemeene Vergadering, o. a. inhoudende:

„Alsoo verscheijden dienaeren der Doopsgesinde ge-
„meentens haere goetwilligheit en Ch. mededogentheit
„hebben betoont over onse nootlijdende geloofsgenoten
„en andere daermede in bewerkinge zijn en wij staet
„maaken dat die versamelinge van penningen in 't kort
„van de goetwillige, die des vermogen, sal sijn gedaen,
„soo hebben onse dienaerschappen met haere gecomi-
„teerden voor goet ingesien, dat men aen de daertoe
„contribuerende gemeentens of haere dienaerschappen
„soude versoeken, dat sij 2 of 3 uijt den haere ge-
„lieven te commiteeren, om op den eersten Woensdag
„in November, die wesen sal den 5n derselve maent,
„des morgens ten half negen uuren te vergaederen op
„onse dienaerenkaemer bij de toren, om alsdan met
„elkanderen te overleggen op hoedanigen wijse en door
„welke gecomiteerde men de gecolecteerde gelden best
„souden konnen administreren en distribueren, tot welken
„eijnde wij versoeken, dat Uwe Ew. op den gestelden
„tijt ons haere gecomiteerde gelieven toe te voegen".

Weer een scheut olie, maar nu, helaas, niet op de golven, — olie in het vuur! Ongelukkig toch las men te Rotterdam uit dezen brief, dat tot de vergadering genoodigd werden alleen diegenen, die gekollekteerd hadden of daarmee „in bewerkinge" waren. Rotterdam had niet gekollekteerd, was ook niet daarmee „in bewerkinge". Derhalve werd Rotterdam van de vergadering uitgesloten. Zoo had de uitschrijvingsbrief op de Broeders een ver van kalmeerenden invloed. Zij verzuimden dan ook niet te antwoorden, dat terwijl de vrinden te Amsterdam zich beroepen op hunne notulen, zij dit doen op hunne eigene, „uijt den mond van hunne gecomiteerden bij haere terugkomst aengeteekent" en op grond daarvan blijven zij aan Amsterdam het recht van uitschrijving eener kollekte ontzeggen. Eene Algemeene Vergadering

had vooraf moeten gaan. Wanneer men daar eerst van alles nauwkeurig op de hoogte was gebracht, zou men „mildadiger gevers ontmoeten als wel nu". Onder „genigerleij pretext" willen zij zich onttrekken. De gemeente van Rotterdam heeft nooit nagelaten, zich „nae vermogen mildelijk te quiten in de pligten der broederlijke liefde en mededeelsaamheijt" en wil dit ook thans niet doen. Maar zoolang haar „de noodsakelijkheijd" van hare hulp niet gebleken is, kan zij geen vrijheid vinden hare gemeente „met een colecte van gelden te belasten". Bij gevolg is zij ook „niet in staat Gecomiteerden te zenden, dewijl daertoe niemant word geroepen dan die reets gecolecteert heeft of in dadelijke bewerkinge is om 't zelve te doen".

Denzelfden dag, waarop uit Rotterdam deze brief werd afgezonden, kwam daar eindelijk een kort bericht uit Leiden. Haar „dienaerschap" verschilt in 't „zakelijke" niet van de Rotterdamsche; maar zij heeft besloten, ofschoon nog geen aanstalten makende tot een kollekte, toch wel de vergadering te bezoeken, „om van de waere geschapenheijd der behoeften geinformeerd te worden". Zij verzoeken bericht, wat Rotterdam denkt te doen. En nauwelijks hebben zij dit bericht ontvangen of zij schrijven opnieuw. Rotterdam, vragen zij nu, acht zich tot de vergadering niet geroepen? De Leidsche „dienaerschap kan sig niet begrijpen, dat de Vrinden te Amsterdam het zo nauw hebben willen bepalen". Niettegenstaande immers bekend was, dat ook Leiden en Haarlem „niet in bewerkinge ware om een colecte te doen" hebben dezen denzelfden uitnoodigingsbrief als alle andere gemeenten ontvangen. Om nu zijn „goetwilligheijt" te toonen heeft de Leidsche kerkeraad goedgevonden van zijn kant Gecomiteerden te zenden. „Dit" — zoo eindigt het schrijven — „agten wij, zeer waerde Broeders van onzen pligt te zijn UEw. te communiceeren, of misschien UEw. nog mogt

resolveren ook eenigen uijt den Uwen te comiteren, hetwelk wij voor ons zelven ook zeer geern zagen, temeer omdat die van Haerlem het ook doen".

Welk een gemoedelijke, milde, verzoeningsgezinde toon! De vriendelijke schrijvers hebben later ook geen reden gevonden, om over hun optreden berouw te gevoelen. „Het welk wij voor ons zelven ook zeer geern zagen". Wat een lange epistel over vrede en broederschap wellicht niet zou hebben vermocht, dat deden deze weinige doodeenvoudige woorden. De Rotterdamsche kerkeraad kwam op zijn besluit terug en benoemde twee afgevaardigden, om ook zijne gemeente ter vergadering te vertegenwoordigen.

Den 5den November kwamen dan de Gecommitteerden, nu ten getale van 38 personen, afgezonden door 19 gemeenten en vereenigingen van gemeenten, andermaal „op de Kamer van de Toorn" bijeen. Reeds om half negen in den morgen. Want er was veel te doen en er is veel gedaan. Getuigen de talrijke zaken, waarover gehandeld en besloten werd: Mededeeling van al wat er in acht maanden tijds èn door de Commissie èn door of namens de Staten-Generaal in 't belang der noodlijdenden was gewerkt; voorlezing van een menigte ontvangen en verzonden brieven; verslag van den toestand in Zwitserland op 't huidige oogenblik. Zoo weinig echter maken de officieële notulen ons met de gehouden beraadslagingen, enz. bekend, dat de Rotterdamsche kwestie daarin zelfs niet met één woord wordt aangeroerd. Indien geen andere bron ons ten dienste stond, wij zouden meenen, dat de geheele zaak reeds voor goed begraven was. Het geleek daar echter niet naar. Had Rotterdam zich ter elfder ure laten overhalen nog mee ter vergadering op te gaan, dit kwam in 't minst niet doordat zij haar verzet tegen de handelwijs der Amsterdamsche vrinden had laten

varen; het geschiedde veelmeer met het doel om in het midden der gezamenlijke Broederschap haar protest met nadruk te doen hooren, opdat ook andere gemeenten zich erover mochten uitspreken.

Toen dan ook de vraag aan de orde kwam „wat verder te doen", stond Rotterdam's Gedeputeerde Hendrik Toren op en gaf te kennen, dat hij „namens zijn kerkeraad iets te zeggen had, waertoe hij de vrijheijt verzogt. En zulks met stilzwijgen toegestaen zijnde", begon hij met te verklaren, dat zijn „dienaerschap" eerst gedacht had geen Gecommiteerden te zenden, omdat zij niet behoorde tot degenen „die gecolecteert hadden of in dadelijke bewerkinge" daarvan waren. Evenwel waren zij „op het voorbeelt, raad en verzoek van andere gemeentens", die in 't zelfde geval als zij verkeerden, „van resolutie veranderd". Thans had de kerkeraad hem en zijn medegecommitteerde „gelast hier haer goede wille" te betuigen om „soo haest haer de noot blijken en deze ordentelijk sal sijn voorgestelt ook tot een colecte te treden".

Doch hij heeft nog iets meer op zijn gemoed. En nu volgen de bekende grieven. De Vrinden van Amsterdam hadden „op naem van Gecomiteerden der Mennoniten deeser landen alles alleen verrigt", zoowel in hunne handelingen met de Staten-Generaal als in het uitschrijven van een algemeene kollekte. Geheel in tegenspraak met het besluit der vergadering van 24 Februari en met mondelinge beloften. Ja — en bovendien hadden zij Rotterdam op haar schrijven, dat zij zich van deze vergadering uitgesloten moest achten, niet eenmaal geantwoord. Nu wenschten Rotterdam's afgevaardigden te vernemen,

1°. of zij „van dese vergadering behoorlijk erkent werden. Indien *niet*, zij wilden opstaen en zoo *wel* het hunne in de vergaaderinge toebrengen",

2°. of „op hen, nae de Resolutie van 24 Februari, nevens de vrinden van Haerlem en Leiden nog eenige comissie lag en gelegen had. dan of de vrinden van Amsterdam geoordeelt werden alleen gecomiteert te zijn".

Amsterdam aarzelde geen oogenblik te antwoorden. Zij „hadden geen reden nog wil gehad Rotterdam uijt te sluijten. Maar vrint Toren had daar verscheijden zaken gezegt die niet wèl waren en hier ter plaetse niet dienden en dat, als zij alles zouden beantwoorden, men tegen het oogmerk der Vergaederinge zou aengaen en den tijt verwaerloozen". Wat echter de Commissie voor de Zwitsersche zaken betrof, „het was klaer dat het aen de Vrinden van Amsterdam alleen gelaten was, daertoe uijt den haren Gecomiteerden te stellen". Ten bewijze werden andermaal de notulen opgeslagen en voorgelezen.

Aldus verklaarde dan Amsterdam aan hare zusterkoopstad het recht op haar plaats in deze bijeenkomst niet te ontzeggen. En verscheiden afgevaardigden lieten zich in gelijken zin uit. Zij konden geen reden vinden, waarom Rotterdam buitengesloten zou zijn.

In dit opzicht gerustgesteld, drukte nu broeder Toren zijne voldoening over de erkenning uit. Hij en zijn medeafgevaardigde zouden thans „hunne officie waernemen". Intusschen, dat hij „dingen gezegt had, die niet wel waren, wat duijster te kennen gaf dat het met de waerheijt niet accordeerde", daar moest hij beslist tegen opkomen. Indien men 't hem vergunde, zou hij zijne beweringen uit mee gebrachte brieven bewijzen. De niet strijdlustige Vergadering echter, die zich ongaarne diep in wilde geven in een kwestie, waarvan zij voor de goede zaak meer kwaad dan heil verwachtte, beduidde dit niet te „vorderen". Waarop de spreker besloot met de pertinente verklaring, dat de straks voorgelezen notulen met de eigen aanteekeningen van zijn kerkeraad

niet overeenstemden en dat hem „was voorgekomen, dat ook andere leden" der Februarivergadering het evenals zij „begrepen hadden". Meer zou hij er nu niet van zeggen. Men mocht „haer en anderen hooren!"

Wat ons aangaat, klonk het daarop uit den mond van één van Haarlem's afgevaardigden, COENRAAD DIEPENBROEK, ik ben zelf niet op de vergadering geweest, maar „wij hebben uijt onse notulen niet konnen zien", dat aan Amsterdam alles „gelaten" is. Onze Gecommitteerden van toen herinneren het zich ook niet; wij zijn „van gedagten, dat het ook aan ons was geriffereert." Maar wij hebben niets kunnen doen. Slechts éénmaal zijn wij geroepen, om in den Haag werkzaam te zijn. Later zijn wij „niet gekent."

Noch wij, voegde MATTHIJS VAN OOSTERWIJK uit Leiden er aan toe. Wij moeten ons met de Rotterdamsche broeders „conformeeren". De vrienden uit Amsterdam zijn ook ons „voorbijgegaen" en hebben ons van alles onkundig gelaten.

Kreeg Rotterdam zoo van twee zijden steun, de steun was tamelijk wankel. Haarlem noch Leiden vermocht zich op eigen aanteekeningen te beroepen. En of nu al de één „van gedagten" was en de ander zich „kon conformeeren" dit maakte de zaak allerminst uit.

Anderen traden daarop mede in het krijt. Deze en gene vertelden, wat zij zich van de bewuste vergadering te binnen konden brengen. Er werd gesproken over en weer. De gevoelens bleken verdeeld. Er „ontstond een woordenstrijt", die aanving een anderen toon in de vergadering te brengen, dan er tot nu toe had geheerscht....

Toen „verhief zich STEVEN CRAMER van Greuningen." [1])

1) STEVEN CRAMER (soms ook CREMER genoemd) woonde te Deventer. Daar zijne gemeente behoorde tot de Groninger Oude Vlamingen, werden dezen door hem ter vergadering vertegenwoordigd.

De oogen vestigende op den Rotterdamschen Gecommitteerde, sprak hij dien Broeder in dezer voege toe:

„Vrient Toren," welke notulen, die van uwe gemeente of die van onzen schrijver de juiste zijn, valt niet met zekerheid te zeggen. Wat baat het er langer over te strijden? „Missen is menselijk". Wie onser dwaalt nooit? Zouden wij dan niet het beste doen „het gepasseerde over 't hoofd te sien en 't geen, waerin de Amsterdamsche vrinden sig vergrepen mogen hebben, hen ten beste te houden?" 't Is immers Christelijk „hetgeen agter is te vergeten en sig uijt te strekken tot hetgeen voorhanden is." Dat wij daarom het verledene laten rusten, „om te overleggen wat nu te doen staet en aen wie men het verder laten sal."

Dat was wel waarlijk het rechte woord op het rechte oogenblik. Of de Doopsgezinden van die dagen gewoon waren een sympathieke rede toe te juichen, weet ik niet; maar indien wèl, dan mag daarop „de kamer bij de Toorn" gedaverd hebben van een machtig applaus. Cramer's korte maar hartelijke en gemoedelijke toespraak had een overweldigenden indruk op de Vergadering gemaakt. „Vrient Toorn" zelf voelde zich levendig getroffen. Terwijl onder een eensklaps volgende diepe stilte aller blik zich naar hem richt, rijst hij op en verklaart met enkele woorden, dat hij „seer gretig" Cramer's raad wil volgen.

En zie, nauwelijks heeft hij zich weer neergezet, of de Amsterdamsche Gecommitteerden spreken, bij monde van den Voorzitter, uit, dat zij op hun beurt thans „hunne comissie vrijwillig afleggen." Zij doen afstand van hun mandaat en „verzoeken de vrinden straks opniew Gecomiteerden te benoemen."

De vrede was hersteld. Dank zij de oprechte vredesgezindheid zoowel van beide partijen als van al de vergader-

den. Dank niet het minst den kloeken en nobelen Steven Cramer, — denzelfden die, toen kort daarna de Zwitsers hier te lande geplaatst moesten worden, aan de Commissie zulke onschatbare diensten bewezen heeft, — Cramer, die ook zelf niet schroomde, wanneer het pas gaf, de Amsterdamsche Broeders onverbloemd op een verzuim te wijzen, maar zonder het „missen is menselijk" daarbij uit het oog te verliezen.

Onder al de bedrijven was het nu half twee geworden. Het laat zich begrijpen, dat de Broeders na vijf uren arbeidens groote behoefte hadden zich te verfrisschen en te versterken. Zij namen daarvoor een uur pauze.

Zoodra om half drie allen opnieuw gezeten waren, kwam de cardinale vraag aan de orde, wie van nu af de bijzondere Gecommitteerden zouden zijn. Men wilde daarbij tevens toezien het zoo te „rigten", dat er over de opdracht later niet wederom geschil kon ontstaan. Derhalve vond de Vergadering goed „de vrienden van Amsterdam of die van hun vóór dezen gecomiteert sijn geweest weder te comiteren", maar aangezien „hunne comissie maar opsigt heeft op het waernemen van gemeene zaken", die dagelijks kunnen voorkomen, „sullen sij bij ijts extraas ontbieden twee vrinden van Haerlem, Leijden, Rotterdam en Serdam om met dezen te conzuleren", terwijl „deze Comissie blijven zal tot wederzegginge toe." De Gecommitteerden van Rotterdam, Leiden en Haarlem, door dit besluit geheel tevreden gesteld, beloofden ten slotte, dat zij „hunne principalen" omtrent de kollekten gunstig zouden adviseeren.

Waren op deze wijze de zaken tot algemeen genoegen geschikt, de vrede is later, zoover ik weet, niet opnieuw verstoord geworden. Toch was het gevaar daarvan niet voor

goed geweken. Niet meer dan een paar maanden later kwam de oude kwestie nog éénmaal op het tapijt. Den 7den Januari 1711 was er „ijts extraas" aan de hand. Gecommitteerden van de pasgenoemde vier gemeenten waren daarom door Amsterdam „op de kamer bij de Toorn" ontboden. Aan de uitnoodiging werd door allen voldaan, terwijl namens Rotterdam verschenen de broeders H. Toren en Jan Suderman.[1]) Maar hoe verwonderd keken dezen op, toen zij ter plaatse ook drie onverwachte gasten voor zich zagen namelijk de twee Friesche Gecommitteerden: Hans Douwens en Sieuwerd Egers benevens Steven Cramer. Op welken grond waren dezen mede opgeroepen? Was dit volgens afspraak? Aanstonds drukte één der Rotterdamsche Broeders zijne bevreemding uit. „Niet, dat die Vrinden hem hinderlijk waren; maar zulks quam met de genomen resolutie niet overeen en was wel aan eenig gevolg onderworpen" (namelijk als antecedent voor 't vervolg). Kalm en eenvoudig antwoordde daarop Amsterdam: „Zij hadden die vrinden verzogt omreden dat zij bij de hand" (d.i. in de stad) „waren en in deze vergadering van nut konden zijn. 't Zou haar ook niet tegen wezen, waren er nog andere leden van onse Societeijt tegenwoordig, hebbende sij in deese de gewoonte van zig van alle zulke te bedienen, die aen de goede zaek meer voordeel konden

---

1) Toren, die in de Vergadering van 5 Nov. zoo kras was opgetreden, nam, nevens het bedrijf van broodbakker, een deel van den predikdienst waar. Aan zijne aanteekeningen danken wij het, dat de hier verhaalde geschiedenis voor ons is bewaard gebleven.

Suderman was diaken. Geen van beiden schijnt tot de rustige elementen in de pas vereenigde gemeente te hebben behoord. De laatstgenoemde zeker niet. Toren legde in 1711 „wegens ongenoegen" zijne leeraarsbetrekking neer. Suderman zag zich bij een door hem verwekte beweging, waarin het zeer heftig toeging, door den kerkeraad „gesuspendeerd." — Zie Ds. K. Vos, *Geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Rotterdam*, 2e gedeelte 4e stuk van: *Rotterdam in den loop der eeuwen*, blz. 44 en 28.

toebrengen." Meteen werden de notulen der vergadering van 7 November opgeslagen. Overeenkomstig met deze hadden zij gehandeld. Nieuwe verwondering van Rotterdam's vertegenwoordiger! Hij had daar „iets hooren lezen daer hij als zoo geschiet geen geheugen van had." Maar zij „meenden hieruijt wel te kunnen zien, dat de Gecomiteerden van Amsterdam de zaeken in deesen weder zoo bestierden, alsof alles alleen aan hun was geriffereert."

Eensklaps dreigde een nieuw conflict. Doch de rustige en verstandige houding van de Leidsche, Haarlemsche en Zaandamsche afgevaardigden, die terecht begrepen dat Amsterdam, door van meer dan één kant voorlichting te vragen, niet tegen den geest der Algemeene Vergadering had gehandeld, wist gelukkig het onheil af te wenden. „Dewijl", lezen we, de Rotterdamsche broeders „van de andere leden niet wierden ondersteunt en zij zelven meer verschil en woordenstrijt tegemoet zagen, zoo resolveerden zij daerop niet verder te blijven staen."

Amsterdam is vervolgens — mij dunkt niet zonder goede reden — op den ingeslagen weg voortgegaan en ontmoette verder geen tegenspraak. De andere gemeenten zullen wel hebben ingezien, dat, al mocht Amsterdam bij de uitvoering van haar mandaat zich wel eens meer vrijheid veroorloven dan sommigen haar wilden toestaan, het voor de goede zaak nuttig en noodig was, de leiding — behoudens enkele hoofdzaken — in ééne hand te laten berusten en deze niet al te zeer te binden. Men huiverde bovendien bij de gedachte, dat het groote werk van liefde en barmhartigheid, zoo vol geestdrift en zoo wonderbaar eenstemmig begonnen, door kleine persoonlijke gevoeligheden zou worden verstoord.

De Doopsgezinde wereld van het begin der 18de eeuw had genoeg gekregen van al de kleinere en grootere geschillen, die voorheen broeders en broeders vaneen scheurden. Of-

schoon nu aan dezen dan aan genen het één of ander minder behaagde, men was bang geworden voor twistappels. De zon was het teeken van verzoening en vereeniging genaderd. In de lucht hing allerwege het verlangen om te mijden wat verdeelde, het streven naar aansluiting en samenvoeging van allen, die als van éénen geest bij elkaar behoorden.

Van lieverlêe zwegen de dissonanten en bereidde de tijd zich voor van eene algemeene harmonie.

Wageningen. A. van Gulik.

DE DOOPSGEZINDEN OP GOEREE EN OVERFLAKKEE.

[I. Ouddorp-Goedereede; zie jaargang 1907.]

II.

Middelharnis-Sommelsdijk.

In deze beide dorpen, ongeveer een kwartier gaans van elkander gelegen, waren oudtijds Doopsgezinde gemeenten, ieder met een bedehuis. Al spoedig schijnen zij evenwel tot één gemeente te zijn vereenigd. In den tijd der reformatie hebben ook hier Doopsgezinde invloeden zich doen gelden. Zoo werd 7 December 1640 Paulus Harrouts van Sommelsdijk te Zierikzee verbrand, omdat hij niet geloofde, dat Christus waarachtig God en mensch was besloten in den ouwel der mis. Joos Jansen uit Sommelsdijk werd eveneens te Zierikzee 11 October 1561 onthoofd en zijn hoofd op een staak, zijn lijk op een rad tentoongesteld omdat hij herdoopt was. Ook was uit deze zelfde plaats de bekende Leenaert Bouwens afkomstig die als rondreizend oudste duizenden in den lande heeft gedoopt en dan ook naast Menno Simons en Gillis van Aken behoord heeft tot de krachtigste bevorderaars der Doopersche beweging.

In 1617 trad hier de bekende leeraar François de Knuyt van Zierikzee op met een openbaar dispuut over den wederdoop en kinderdoop tegen ds. Abraham Stamperius.

De gemeenten van Sommelsdijk (of Somerdijk) en Middel-

harnis waren klein en minvermogend, zoodat zij weinig konden opbrengen en gesteund werden ten behoeve van haar predikdienst. Tusschen 1611 en 1700 vonden wij een geregelde subsidie van *f* 100 's jaars, en op de Sociëteitsvergadering van 1696 werd dan ook *f* 559 : 6 voor haar leeraar gecollecteerd. Toch bracht zij in 1672 niet minder dan *f* 260 voor de Doopsgezinden van Zurich en Bern op en collecteerde zij *f* 14 : 7 in 't jaar 1694 ten bate van de kas voor onvermogende gemeenten. Leeraars waren tusschen 1653 en 1665 de gebroeders Elyas [1]) en Coenraet Jans van Wyckvliet, tusschen 1665 en 1691 Cornelis Philips Block; in 1692 was er gebrek aan predikdienst. Het volgend jaar was Jacob de Bleeker leeraar, in 1696 Erasmus Jongeling, die *f* 200 tractement genoot, maar gaarne *f* 300 wilde hebben. Tusschen 1714 en 1733 diende A. C. Jongejan de gemeente, in 1745 Jan Kromhuizen.

Het aantal gemeenteleden laat zich schatten, wanneer men weet dat aan de gemeente in 1664 werden gezonden 25 exemplaren van het verbond van eenigheid. Zij trad tot de Zonistische Sociëteit toe. In 1676 ontstond er in de gemeente een twist die bijgelegd werd door overkomst van Bastiaan van Weenigem, oudste, en Frans Huygen Kox, dienaar te Rotterdam.

Toen de overheid in 1684 van een lid der Somerdijksche gemeente den eed vergde, klaagde deze zijn nood te Rotterdam, waarop van Weenigem van de Rotterdamsche burgemeesters de verklaring kreeg, dat alle Doopsgezinden aldaar voor alle colleges (ingesloten commissarissen van kleine zaken) in plaats van den solemneelen eed mogen bevestigen bij haar „mannen ofte vrouwen waerheyt". Of dit getuigschrift den man heeft geholpen, weten wij niet.

---

1) Waarschijnlijk „Oudste".

Voorts werd hier ingezameld voor het fonds voor buitenlandsche nooden in 1727 *f* 25 en in 1733 *f* 31 : 10.

Toen in 1747 uit hoofde van het dringend oorlogsgevaar een burgerwacht te Middelharnis opgericht werd, stelde men de 12 manslidmaten der Doopsgezinde gemeente vrij van den dienst, maar verplichtte hun met bijzondere diensten. Vermoedelijk zal de gemeente toen hoogstens 30 leden hebben geteld.

In 1753 vertrok haar leeraar PIETER BEETS, waarop 6 October door de overheid een resolutie werd genomen, waarbij, daar het gebeurde, „dat allerley persoonen en van allerley staat en conditie den dienst in deselve gemeente" kwamen vervullen, Schout en Schepenen den kerkeraad last gaven niemand te laten optreden „dan de zoodanige welke daartoe off van weegen de Sociëteyt der Mennoniten binnen Amsteldam off Haarlem admissie, consent off approbatie sullen hebben bekoomen", ten einde te verhinderen dat „schaadelijke en verboode gevoelens werden geleert en ingebragt". De Haarlemsche gemeente beantwoordde deze aartsvaderlijke zorg met een schrijven, dat evenwel niet vriendelijk schijnt opgenomen te zijn. Daar de kerkeraad zich niet hield aan dit gebod, wendden Schout en Schepenen zich tot Haar Ed. Gr. Mog., terwijl aan „die van de Mennoniten te Amsteldam" kennis daarvan werd gegeven. Of het resultaat heeft gehad? 16 Juni 1755 eindigde de vacature met het beroep van J. VAN LOON, die dit aannam [1]).

Uit briefwisseling met Amsterdam blijkt, dat VAN LOON in 1756 een verzoek om subsidie ten behoeve van een weduwe doet, en na het vertrek van JAN NIEUWENHUYZEN,

---

1) De mededeelingen over 1747 en 1753—55 danken wij den heer U. J. MYS, burgemeester van Middelharnis, die zoo vriendelijk was op ons verzoek het burgerlijk archief na te zien.

den bekenden stichter der Maatschappij tot Nut van het Algemeen, leeraar aldaar van 1758 tot 1763, subsidie aangevraagd wordt, ten einde wederom een predikant te kunnen beroepen. Na een vruchteloos beroep op T. WYNALDA van Witmarsum, komt de proponent TJALLING GERBENS van Grouw tijdelijk in commissie; deze aanvaardt 2 Sept. 1764 het beroep. In Sept. 1770 vertrok hij naar den Hoorn op Tessel. Na eenige onderhandeling met PHILIPPUS SCHULP, leeraar te Makkum, wordt in Mei 1771 ABRAHAM TERSIER beroepen die 7 Juli d. a. v. zijn intrede doet en de laatste leeraar der opgeheven gemeente zou zijn. Zijn tractement betaald door Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Rotterdam en Leiden bedroeg *f* 500.— en nadat Leiden haar subsidie introk *f* 480.— benevens een vrije woning, bestaande in één kamer en keuken, die zich bevonden in het kerkgebouw. Dit kerkje, zoowel als dat te Sommelsdijk bestaan thans nog als pakhuizen [1]). De pastorie bestaat nog.

In dezen tijd bezit Middelharnis nog een stukje land te Spijkenisse (in 1790 voor *f* 304 : 10 verkocht) en onderhandsche obligaties (*f* 100 en *f* 150) ten name van twee diakenen. De financiëele draagkracht der leden, ongeveer 20, is zeer klein, zoodat de gemeente feitelijk geheel door de groote gemeenten, ook ten behoeve der diaconie, werd onderhouden. Rotterdam beheerde de diakoniekas sinds 1781, en alle gelden sinds 1785. Zoolang LEENDERT VINK († 1782), heemraad of *gezworene* [2]), het beheer in handen had, was dit aan hem wel toevertrouwd, doch zijn opvolger als kassier AREN JONGELING, een daglooner, wiens medediaken ARY DANCKERSZE VAN DER SEE, schipper en zwager van A. J.

1) In het laatst der 18e eeuw brandde de Herv. kerk te Sommelsdijk af en werd de dienst tijdelijk in de Doopsg. kerk gehouden. Dit kerkje (of pakhuis) is enkele jaren geleden gedeeltelijk afgebrand.

2) Zal dus wel een eed hebben afgelegd.

was, bleek daarvoor ongeschikt. In 1793 werden zij beiden na hevige oneenigheden in de kleine gemeente, onder meewerking van Rotterdam, afgezet en vervangen door LAURENS VAN DER BAAN, voorzanger en koster en JAN KOM, arbeider te Goeree. Tusschen 1770 en 1782 valt niets belangrijks voor dan een aanzienlijke kerkreparatie, die geheel door 8 rijkere gemeenten bekostigd werd (1779). Goeree of Ouddorp ondersteunt af en toe ten bate van de diaconie.

Het spreekt van zelf, dat reeds in 1770 de gemeente bestemd was af te sterven. Waar zoo weinig leden, daarenboven meest zonder kinderen zijn, en zoo zwakke financiëele draagkracht is, kan dat moeielijk anders. Daarenboven gaan die weinige kinderen nog ter catechisatie bij de „publicque" kerk. Een enkel lid gaat ter wille van de bedeeling zelfs daartoe over. Doopsgezinden van elders vestigen er zich niet, dan één, n.l. een vroedvrouw uit Haarlem. Zoo kan er geen jong bloed in de gemeente komen. Behalve dit alles droeg de straksgenoemde oneenigheid zeker niet bij tot den bloei der gemeente. En nu zou zulk een kleine kring nog wel in stand gebleven zijn, ware hier een buitengewoon begaafd predikant werkzaam geweest, die de Hervormden tot zijn gehoor trok. Maar volgens eigen getuigenis wisselde zijn kerkbezoek tusschen 5 en 7 toehoorders! Hoe zou daarvan iets hebben kunnen terechtkomen. Trouwens dat is het noodlot geweest voor tal van kleine gemeenten, dat zij bijna altoos bediend werden door weinig-begaafde leeraars. De welsprekende predikers verlieten zulke gemeenten, waar er in de 18de eeuw voortdurend gebrek aan leeraars bestond. En zeker was TERSIER [1]) er de man niet naar om een gehoor in bezieling te brengen. Hij is blijkens zijn briefwisseling een zeer alledaagsch, weinig bekwaam man,

1) Hij had beproefd een apotheek te beginnen.

die helaas in het laatst van zijn leven, toen hij in 1797 weduwnaar geworden was en geldzorgen hem plaagden, zelfs tot een jammerlijk levensgedrag verviel, zoodat hij in 1804 ontslagen wordt, maar toch nog financiëel ondersteund blijft. Zijn laatste levensjaren waren ellendig, waarvan de te Rotterdam bewaarde brieven een allerdroevigst getuigenis afleggen. Na 1810 toen hij *f* 5 per week pensioen genoot verliezen wij zijn spoor. Toch schijnt hij zijn goede jaren te hebben gekend. Wanneer ds. KERWAL HANNOT wegens gezondheidsredenen elders wonen moet, huurt hij van 1 Mei 1780 tot 1792 de Hervormde pastorie. Hij scheen het dus te kunnen doen. En waarlijk wanneer hier tegenover hem had gestaan niet een eigenzinnig man als JONGELING, maar een bezadigd degelijk mensch, zooals VINK was geweest, wie weet of dit niet een gunstigen invloed had kunnen uitoefenen. Nu is het zóó geworden, dat soms maanden achtereen de dienst stilstaat. Geen wonder, dat, waar hierover geklaagd wordt en de financiëele afrekening niet altijd even vlot gaat, Rotterdam af en toe een paar kerkeraadsleden afvaardigt. Wat ook hier droevig moge schijnen, bewonderd mag worden het engelengeduld van dien Rotterdamschen kerkeraad, de volharding waarmede zij blijven steunen, financiëel en moreel. Misschien is voor zulk een toezicht van een grootere over een kleinere gemeente ook in onze dagen nog wel wat te zeggen.

En toch is in deze geschiedenis iets van humor. Wanneer men de brieven leest, krijgt men soms een indruk van overdrevenheid. TERSIER vraagt bijv. aan Rotterdam dat aan den daglooner JONGELING zal worden geschreven: „dat een man van zulk een *geweldigen* handel welke de *geheele* Gemeente naar zijne hand wilde zetten, in de wijze van het kerkbestuur alleen te willen bepaalen, niet langer als diaken alleen kon geduld worden". Daarom pleegt hij ook,

als onderhandeling mislukt, een coup d'état en zet hij zijn diaken af in een broedervertoeving die bestaat uit . . . 4 man: de leeraar en zijn broeder PIETER, de voorzanger-koster en een daglooner. De broedervertoeving kiest een nieuwen kerkeraad, bestaande uit beide laatste personen, van welke twee één niet en de ander gebrekkig schrijven kan. Speelt er niet een glimlach om uw lippen, als gij verneemt dat JONGELING verantwoording weigert en noch den nieuwen kerkeraad, noch het oppergezag van Rotterdam erkennen wil?

Enkele jaren gaat het vrij redelijk, tot de omwenteling van 1795 TERSIER's hoofd op hol brengt. Vurig patriot, als hij is, vangt hij al zijn brieven naar Rotterdam aan met uitdrukkingen als „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap". De eerwaarde „broeders" zijn hem eensklaps tot „medeburgers" geworden. Hij werd dan ook in 1796 gekozen door Schout en Schepenen in een commissie belast met het ontwerpen van een regeeringsreglement voor het dorp [1]). De Middelharnisser „burgerwagt" exerceert lustig in de menniste vermaning: „Sic transit gloria mundi".

Maar nu het in dezen tijd zoo slecht gaat met den financiëelen toestand, stelt Amsterdam in 1803 voor: de gemeente op te heffen. TERSIER voert aan, dat Ouddorp niet genegen zal zijn de leden over te nemen (om redenen van alimentatie) en dat hij tot den bedelstaf zou geraken; hij was te oud om een ander beroep aan te nemen: een man sterk aan de Passiones Hypochondriae onderhevig, die altoos woordelijk heeft moeten voorlezen en wel thans met een' bril op den neus, zou daar immers niet kunnen voldoen". Zoo schrijft hij, maar kon hij dan wèl te Middelharnis voldoen? Die gemeente bestond toch ook uit zielen voor wie hij iets had behooren te zijn, en dat ook wel heeft

1) Mededeeling van den heer U. J. MYS.

gekund in zijn jonge jaren. Op deze klacht besluiten de groote gemeenten den steun voort te zetten, totdat het volgende jaar de toestand onhoudbaar blijkt te zijn. Bittere ironie, de vrouw aan wie TERSIER zijn liefde kort te voren verklaard had, werd zijn aanklaagster. Hoe het ook wezen mag, dit is zeker, dat TERSIER's laatste levensjaren een drama vormen van groote vernedering en bitter zelfverwijt. Het schip was reddeloos gestrand — mocht het ons tot een baken in zee zijn. Ziet, waartoe verflauwing in plichtsbetrachting leiden kan! Op 20 September 1805 werd de kerk verkocht en 29 Mei 1806 aan den nieuwen eigenaar overgedragen. Het gebouw, dat in vrij slechten toestand zich bevond, bracht slechts *f* 1120.— op. Het einde was gekomen, de gemeente was dood. Wèl mag dit betreurd. Hoe zou een eeuw later de gemeente niet hebben kunnen zijn voor gansch Overflakkee het middelpunt van anti-confessioneele stroomingen!

DIENAREN TE MIDDELHARNIS—SOMMELSDIJK

(namen, in 't voorafgaande niet voorkomende).

1653 Jan Corsjaens Vynck.
1665 Willem Willemsz.
Maerten Dircks Pot.
1714 Jan Joostsz Kom.
Pieter Bastiaansz.
Aren Jacobsz. den Bleiker (1732, 45).
Cornelis Meesz van der Baan.
1718 Cornelis den Bleiker (1732, 33).
Jan Korstiaansz van Heest.
Leendert Korstiaansz van Heest.
1732 Coenraad Kom.

1733 Pieter van der Bliek.
Korstiaan van Heest (1745).
Pleun van Dijk (1783).
1745 Jan Coenraads Kom.
Leendert Jongeling (1783).

LEDENLIJSTEN.

1. 1747 (broeders) Jan Coenraads Kom, Isak Bleyker, Leendert Meüsz Vr Baan, Pieter Blieck, Aren Meüsz van der Baan, Hendrik Meüsz Vr Baan, Cornelis Meüsz Vr Baan, Leendert Jongeling, Jacob van Heest, Jan Teunisz Katz, Pleunis van Dijk, Aren Jongeling.
2. 1798 Abraham Tersier, Laurens van der Baan, Aren Jongeling, Pieter Tersier, Dina van Dijk wede Arie van der See, Grietje van der Waal geb. Jongeling, Jan Kom [1]) te Goeree, Arie Brederland te Heenvliet, Arendje van Sint Annaland geb. Kom in de Zuidzijde bij Bommel en Suzanna Sluymer geb. Jongeling te Oud-Beyerland.
3. 1806 A. en P. Tersier, L. van der Baan, A. Jongeling, A. Brederland.

III.

BOMMEL—OOLTGENSPLAAT.

Ook hier is oudtijds een kleine gemeente geweest. Veel daarvan is niet bekend. Het oudste bericht is een request van de Doopsgezinden te Ooltgensplaat aan de gecommitteerde

1) Jan Kom wordt in 1795 seinwachter bij de kustbatterij. Daar gaat de weerloosheid! Een diaken, die zich bij de artillerie verhuurt!

raden van Holland, gedateerd 25 Aug. 1622, om wat het trouwen betreft te mogen worden gehandhaafd in hun oud gebruik, waarop gecommitteerde raden per brief van 17 September d. a. v. aan den ruwaard van Putten last geven de vervolging tegen de Doopsgezinden aldaar te staken, totdat de Staten hieromtrent een besluit hebben genomen [1]). In Januari 1635 bestaat er een Vlaamsche gemeente, waar als oudste Willem Jansz. van Exselt werkzaam is. Een attestatie van 1630 naar Amsterdam is door hem geteekend, benevens door Niklaes Gerritsz en Gijsbert Spieringh. In 1649 blijkt zij evenwel vacant te zijn, wanneer te Haarlem de groote vergadering plaats vindt, waarop besloten wordt tot de vereeniging van Vlamingen en Duitschers. Bommel zendt geen afgevaardigde, maar stemt in deze vereeniging toe. De gemeente is zoo klein, dat in 1664 slechts 6 exemplaren van het Verbond van Eenigheid worden toegezonden. Wanneer in 1676 Cornelis Jans Munster vandaar naar Rotterdam overkomt (waar hij in 1679 dienaar des woords wordt en van 1688 tot 1691 oudste is, overleden 16 Maart 1717; hij was lakenkooper), wordt hij zonder attestatie van lidmaatschap bij de Vlamingen aldaar aangenomen als lid, omdat volgens getuigenis te Bommel geen gemeente meer bestond en er noch dienaren noch broeders meer waren [2]).

Augustus 1907. K. Vos.

1) Invent. Arch. Doopsg. Gem. Amsterdam, II, 2e afd. nº 298 en 299.

2) Het archief der Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam verschafte het meerendeel der gegevens in II en III verwerkt.

BRIEF VAN EEN DOOPSGEZINDEN GALEISLAAF.

Het is reeds dertien jaren geleden, dat Dr. Ernst Müller, pred. te Langnau, de hoofdstad van het Emmenthal, Kanton Bern, dat van ouds en nog steeds het middelpunt onzer zwitsersche geloofsgenooten is, zijn *Die Bernischen Täufer* uitgaf. Daarin komt op bl. 215—231 een hoofdstuk voor: „Naar de galeien". Men vindt er een brief afgedrukt, door een zwitsersch Doopsgezinde uit eene galei te Palermo geschreven, aan „de lieve vrienden" te Amsterdam gericht, en die nog in ons amsterdamsch archief bewaard wordt. Nu ik dien brief hier ga opnemen, heb ik daaraan allerlei over eene en andere vraag toe te voegen. Wat bewoog de zwitsersche overheid juist die galeistraf op de Doopsgezinden toe te passen? Waarin bestond die straf eigenlijk? Wat is er waar van 't geen dikwijls, o. a. door Scheffer, *Doopsgezinde Bijdragen*, 1882, bl. 59, is gemeend, dat de zwitsersche regeeringen de Doopsgezinden aan Savoye of Venetië „verkochten"? Het is niet gemakkelijk zich omtrent deze en andere punten eene heldere voorstelling te verschaffen.

Vooraf ga de brief in tekst en in vertaling.

Het adres luidt:

Es wirt der Herr [1]) gebetten diesen brieff zu bestellen an den Jenigen gutten freint in dessen namen Er wegen uns gefangne Nacher [2]) lukorm [3]) und bisz nacher balermen [4]) geschrieben Der kan ihn· öffnen Er seij wo Er will in Amsterdam oder sonsten

Cito.

Cito.

Op de andere zijde van den toegevouwen brief staat: Sia raccomandata di farla capitare in mani proprij del mercante di Norren dam [5]) delli poueri prigioneri.

Op eene der ingevouwen zijden: Palermo. 1716 ontv.: 15 Janua.

Dat is in vertaling:

Den Heer wordt verzocht dezen brief te doen toekomen aan dien goeden vriend, uit wiens naam hij ter zake van ons gevangenen naar Livorno en tot naar Palermo geschreven heeft. Die kan hem openen, hij zij waar hij zijn mag, te Amsterdam of elders.

Cito.

(Deze brief) zij aanbevolen om in ontvangst te doen nemen in de eigen handen van den koopman van .... van de arme gevangenen.

De brief is met een ouwel dichtgeplakt geweest, met een geldstukje gestempeld.

---

1) De koopman of de kapitein, van wien in 't begin van den brief melding wordt gemaakt. 2) De schrijver kende zeker diens naam niet. „Nacher" staat telkens in den brief voor „nach". 3) Livorno, Leghorn. 4) Palermo. 5) Zoo ongeveer staat er; maar niet iedere letter is leesbaar.

Balermen den 16 9ber 1715.

In Gott viel gelibte Freint

Es ist gewiss ungefehr vor 7 Tagen Ein Kaufman auss Balermen mit Einem capitan von lukgorn der mit Einem schiff hieher gekomen zu uns gefangene auff die galle gekomen und uns gesagt, sie hätten wegen unserer briff und befehl uns hie loss zu machen, haben aber noch nichts schaffen känen. So haben wir ihnen gesagt, das man hie und zu Torin bey dem König nichts richten kan, sondern allein zu Bern bey der obrigkeijt. So haben sie gesagt, ich solte Es schreiben nacher Amsterdam. So habe ich Es denen lieben freinden wollen Ein wenig bekand machen, weillen wir, da wir noch zu Torin gewessen, Erfahren von Einem gewissen Herr, das Ein schreiben von Holand denen H: Statten nacher Bern komen sey, die vor unser losslaszung ahngehalten, worauf Es zu Bern ihm Schweytzerland von denen rath und Bürger die uns auf die galle geurtheilt haben, abgangen [1]) und beschlossen worden, die auf die galle verurthelte Deuffer witer loszulassen, in so fern die Hernn Statten Ein Bürgen geben, das diese Deuffer nach der loslasung nicht witer ihn ihr land und gebüth gehen, welches wir gehoffet, sie [2]) werden es thun kenen, weillen wir schon der oberichkeijt zu Bern versprechen wollen, wan sie uns los lassen, nicht witer in ihr gebüth zu gehen, Es sey dan freijheijt vor uns, wie vor andere, zu basiren [3]). Desswegen glauben wir, wan Jetz noch Einmahl von denen Hernn Staatten büttender weiss ahn die Hernn zu Bern geschrieben werde, das Es mit der hilff gottes nicht ohne segen abgehen solte. Doch alles was sie die liebe lehret das thun sie, die lieb freind in amsterdam.

Palermo, 16 Nov. 1715.

Geliefde vriend in den Heer,

Ongeveer zeven dagen geleden is een koopman uit Palermo met een kapitein, die van Livorno met een schip hier was gekomen, bij ons gevangenen op de galei geweest. Zij zeiden, dat zij een brief hadden met de opdracht om ons hier te bevrijden, doch hebben nog niets voor ons kunnen doen. Wij van onzen kant deelden hun mede, dat men hier en ook te Turijn bij den Koning niets gedaan kan krijgen, alléén bij de overheid te Bern. Daarop zeiden zij, dat ik het naar Amsterdam moest schrijven. Dus wil ik hierbij onze lieve vrienden van het een en ander eenigszins in kennis stellen, daar wij, terwijl wij nog te Turijn waren, van een zekeren heer vernomen hebben dat er een brief uit Holland van de Heeren Staten te Bern was gekomen, waarin werd aangedrongen op onze invrijheidstelling. Ingevolge dat bericht hebben de Raad en de burgers van Bern in Zwitserland, die ons tot de galei hadden veroordeeld, beraadslaagd en besloten, de tot galeistraf veroordeelde Doopsgezinden weder los te laten, indien namelijk de Heeren Staten er voor borg wilden zijn, dat genoemde Doopsgezinden na de loslating niet weder naar hun land en gebied zouden gaan. Wij hebben gehoopt, dat zij dit zouden kunnen doen, daar wij reeds aan de overheid te Bern willen beloven, wanneer zij ons vrijlaten, niet weder naar hun gebied te zullen gaan; er moest dan alleen voor ons even als voor anderen vrijheid zijn om er door te trekken. Derhalve gelooven wij dat, zoo de Heeren Staten nog eenmaal een vriendelijk verzoek aan de Heeren te Bern zouden willen richten, dit onder Gods zegen niet vruchteloos zou zijn. Maar alles wat de

Wir sein schultig, gott und ihnen zu danken, welches wir in unserer schwachheijt wollen thun, ich habe schon Ein mahl ahn sie geschrieben, weiss aber nicht, ob sie Es bekomen haben, worinen ich gemelt, das wegen vieller Drübsahl und beschwerliche reiss schon Einer hir gestorben ist und Einer vor dem Jahr zu Torin und sein nur noch unsere dreij beij leben, von denen die liebe freinde alle sehr herzlich gegrüset werden, die sich in liebe unsser ahnnemen oder in liebe Nach uns fragen, bitten auch, wan es ihnen gefelt ahn uns zu schreiben und Es die zu greffelt [4]) wissen lassen das man ahn uns kan schreiben den lieben freint gossen göim [5]). ferner sein wir Noch so gesinnet, ausszuhaaren beij der lehre Jesu Christi. gott verleij uns krafft leben und segen. seijt gott und seiner liebes vorsorg alle befohlen und wan wir Einander in diser zeijt nicht solten sehen oder Mündlich sprechen, so mache uns der liebe gott auff beijten seijten geschickt zu seinem Ewigen Königreich, allwo wir Einander kenen in freuden sehen. Diesses habe ich auss liebe geschrieben. ich hoffe ihr werdet es nicht übel auff Nemen. Bitte dieses kleine Briflein nacher grefelt [4]) zu bestellen ahn den lieben freint gossen göim [5]).

bleibe sein Dienstwilliger
Christian Liebe, Peter Witrich
Joseb Brobst [6]).

---

1) Hetzelfde als: beschlossen. 2) N.l. de Staten. 3) Door hun land te trekken; passeeren. 4) Krefeld. 5) Goossen Goijen, de krefeldsche menniste industriëel, die drukke briefwisseling met Amsterdam over de vervolgde Zwitsers voerde en ook met deze zelven in betrekking stond. Zie *Inventaris Amst. Archief*, I, bl. 256 n°. 1372 en elders, en Müller, S. 228 en elders. Die koopman uit Palermo schijnt over zijn bezoek bij de gevangenen naar Amsterdam te hebben geschreven: *Inv.* n°. 1381. 6) Natuurlijk is deze tekst naar het origineel, *Inventaris*, I, n°. 1377, afgedrukt. Müller heeft enkele letters anders en laat eenige woorden open of weg. — „Joseb Brobst" naar de zuidduitsche verwisseling van P in B en omgekeerd.

liefde u leert, dat doet gij, de lieve vrienden te Amsterdam. Wij gevoelen de schuld onzer dankbaarheid jegens God en u, en willen ons daarvan kwijten, zooveel wij dat in onze zwakheid vermogen. Ik heb reeds vroeger eenmaal aan u geschreven, doch weet niet of gij dien brief ontvangen hebt, waarin ik u heb gemeld, dat reeds één van ons hier is gestorven ten gevolge van groot verdriet en de vermoeienissen van de reis; een ander stierf in het vorige jaar te Turijn, zoodat wij nog maar met ons drieën in leven zijn; van wie al de lieve vrienden heel hartelijk gegroet worden, die zich onzer in liefde aantrekken en naar ons vragen. Ook verzoeken wij u, als gij er lust in hebt, ons eens te schrijven, en het aan die te Krefeld te laten weten, dat men in de gelegenheid is aan ons te schrijven aan den lieven vriend Goossen Gooijen. Wij zijn nog steeds zoo gezind om te blijven volharden in de leer van Jezus Christus. Daartoe verleene God ons de kracht en schenke ons het leven en Zijn zegen. Weest allen bevolen aan God en aan Zijn trouwe zorg. En wanneer wij elkander in dezen tijd niet meer mochten zien of spreken, dan make de goede God ons zoowel als u bekwaam tot Zijn eeuwig koninkrijk, waar wij elkander in vreugde kunnen wedervinden.

Ik heb dit uit liefde geschreven en hoop, dat gij het mij niet euvel zult duiden. Ik verzoek u dit kleine briefje naar Krefeld te doen bezorgen aan den lieven vriend Goossen Gooijen.

Verblijve uw dienstwillige
Christian Liebe, Peter Witrich
Joseb Brobst.

De brief is zeker door LIEBE geschreven. Hij onderteekent het eerst; hij was ook leeraar. Voorts is het schrijven al heel eenvoudig; nuchter, zouden wij zelfs zeggen, als wij denken aan den toestand waarin de schrijver en zijne vrienden verkeerden. Waarschijnlijk zal hun niet veel tijd gegund zijn geweest om breeder over dien toestand uit te weiden, niet meer dan om te zeggen wat het dringendst noodig was: dat men toch uit Amsterdam vooral niet te Turijn maar te Bern voor hen zijn best moest doen.

De geschiedenis van de drie onderteekenaars van dit schrijven kan men bij MÜLLER, die de bescheiden uit ons archief (*Inventaris*, I, n° 1371—1385) ijverig en nauwgezet heeft geraadpleegd, nalezen: bl. 221 vgg. Zij waren de overgeblevenen van een vijftal Doopsgezinden, die „samen met een beroemden dief", ondanks het dringende verzoek van de bernsche predikanten om toch deze lieden niet aan de verzoeking tot afval en tot allerlei ongerechtigheid in den verpesten dampkring der galeien bloot te stellen, met ketens aan elkander waren gesmeed en zoo in Juli 1714 door soldaten naar Turijn waren gebracht.

De Hertog van Savoye, toen ter tijd tegelijk Koning van Sicilië, had zich bereid verklaard deze „boeven" van Bern in ontvangst te nemen en hen op zijne galeien levenslang hunne straf te doen ondergaan. Dat behalve de predikanten ook een enkele aanzienlijke Berner hiertegen was opgekomen en op hunne vrijlating had aangedrongen, was vruchteloos geweest. Meer is uitgewerkt door den gezant van de Algemeene Staten. De amsterdamsche Mennisten drongen onvermoeid op de tusschenkomst van onze Hoogmogenden bij de bernsche regeering aan, gelijk zij reeds de gevangenen, toen die in afwachting van hunne opzending naar Sicilië maanden lang te Turijn vertoefden, door den hollandschen gezant met geld hadden laten ondersteunen.

In december 1715 besloot men te Bern hun van hunne verdere galeistraf ontslag te verleenen. De Traytorrans, een Neuchateller, die zich voor de vervolgde Doopsgezinden veel moeite heeft gegeven, reisde naar Nizza om hen in ontvangst te nemen en verder naar huis te geleiden. Daar kwamen zij uit Palermo in Mei 1716 aan, nog met ijzers om de voeten gesmeed; zij werden er na eenige moeilijkheden vrijgelaten. De Hertog van Savoye ontving hollandsch en engelsch geld als schadeloosstelling voor het verlies van zijne drie roeiers. Eén der gevangenen was reeds in 1714 op de reis, een ander te Turijn gestorven.

Hoewel de broeders op de galei geenszins van alle aanraking met de buitenwereld waren afgesneden — galeien werden zelfs nog al eens door vreemdelingen bezocht, — waren zij toch natuurlijk niet nauwkeurig op de hoogte van 't geen in het verre Holland voor hunne bevrijding kon worden gedaan. Blijkbaar kenden zij ook niemand hier te lande en konden zij tijdens het bezoek van dien kapitein en dien koopman (wie het geweest zijn, weten wij niet) niet schrijven. Zij hebben dus maar later aan iemand anders op goed geluk hun brief met het onbepaalde adres medegegeven. Nu, deze is, hoe dan ook, in de rechte handen gekomen. Vreemd is 't, dat zij niet naar Krefeld adresseerden, waar zij Goossen Gooijen kenden.

Dat de regeering van Bern personen, wien niets kon worden ten laste gelegd dan dat zij God op eene andere wijze wilden dienen dan de staatskerk voorschreef, veroordeelde om op de galeien van roomsche vorsten als galeislaaf te dienen: dit was geenszins eene onverklaarbare uiting van barbaarsche onverdraagzaamheid. Ook niet dat regeerders zoo deden, die, zelven streng gereformeerd, ter zelfder tijd aan de fransche Hugenoten, die aan de galeistraf in hun land wisten te ontsnappen, allen bijstand boden. 't Was nu eenmaal wet: geen

bewoner van den staat Bern mocht van de kerk, die in alle zwitsersche kantons deel was van den staat, afwijken. Wie dat wilde, moest het land ruimen. Hij werd verbannen. Maar vele van de bernsche Doopsgezinden weigerden even volhardend zich naar „de kerk" te voegen als de gevolgen van die weigering te dragen. Uit het land gezet, kwamen zij telkens heimelijk weer terug: of wel, zij hielden zich een tijd lang verborgen of deden uiterlijk met de kerk mede om straks weer voor hun verzet uit te komen. Gevangenisstraffen, zelfs eenige doodvonnissen — waartoe de overheid toch niet licht overging — hadden in de laatste 150 jaren niets uitgewerkt. Welnu: allerlei italiaansche regeeringen hadden steeds voor hare galeien roeiers, zoogenaamde galeislaven, noodig. Voor een deel waren dat in letterlijken zin slaven; mannen, op de afrikaansche of turksche markten gekocht, soms door europeesche handelsagenten [1]), of van wie men zich op eene of andere manier, b.v. bij het nemen van een barbarijsch vaartuig, had meester gemaakt. Maar deze arbeidskrachten waren niet goedkoop te erlangen; en zoo werden, 't geen minder geld kostte, landloopers, straatroovers, deserteurs, die men in handen kon krijgen, voorts allerlei misdadigers op de galeien geplaatst. Natuurlijk konden alleen gezonde en sterke mannen daarvoor dienen. Leverde het eigen land er niet genoeg op: de zwitsersche regeeringen, bij wie toch al agenten van de italiaansche waren gevestigd om voor de aanwerving van soldaten te zorgen, vonden het de gemakkelijkste manier om van hare opgepakte landloopers en gevangenen af te komen en van den last om deze te bewaren en te onderhouden ontslagen te worden, als zij hen aan hare

---

1) Agenten van zuidelijke firma's. Maar... nog in 1802, in den tijd van den vrede van Amiëns, vond eene enkele hollandsche reederij, ook eene menniste, er geen bezwaar in hare schepen met negerslaven te bevrachten.

italiaansche naburen konden overdoen. Die moesten daar dan levenslang of zoo lang als hun straftijd duurde op de galeien dienen. Nu heeft de bernsche overheid, evenals de zuricher, meer dan ééns enkele Doopsgezinden met andere gevangenen voor dat doel geleverd. Hen wachtte een vreeselijk lot: maar dat moest juist afschrikkend werken en de onverzettelijkheid hunner broeders breken. De berner heeren hadden waarlijk vrij wat liever die nijvere onderdanen in hun land gehouden, mits ... deze zich maar wilden voegen naar de wet en naar de kerk! Ook waren zij bereid hen desnoods in vrijheid over de grenzen te laten gaan: mits zij maar eenigen waarborg ontvingen, dat die Doopers niet straks zouden terugkeeren. Doch als deze zoo weerbarstig bleven: ja, dan waren zij alléén voor goed van die lastige weerspannelingen af, als die daarginds in het zuiden op de galeien zaten. Daarmede was de staat Bern bevrijd van het gevaar, dat zij zouden terugkeeren: dit was zeker.

Dat was het doel, waarmede die zwitsersche regenten onze broeders voor de galeien leverden. Dat zij deze aan Savoye of Venetië hebben *verkocht*, is eigenlijk niet geheel juist. Ik heb daarover gecorrespondeerd met Dr. Fluri te Muri bij Bern, die op dit gebied bijzonder te huis is. Van betaling blijkt in de bescheiden niets, terwijl dit toch geenszins iets ondenkbaars ware geweest. 't Lijkt wel wat op zulk eene betaling, wanneer — ik dank dit bericht aan Dr. Fluri — in 1659 aan den resident van Venetië te Zurich wordt geschreven, dat men geene landloopers meer beschikbaar heeft; en als deze dan antwoordt met het aanbod van 5 dubloenen voor iederen bruikbaren galeislaaf, franko te Bergamo te leveren. Ook is het wel waarschijnlijk, dat bij de algemeene omkoopbaarheid van regeerders en ambtenaren in dien tijd (ook zijn wij van dat euvel eerst allengs verlost door den rechtsstaat, vrucht van de gezegende revolutie, en, laat ons hopen, ook niet minder door het

hooger peil van zedelijkheid sinds het kerkelijk-dogmatisch Christendom al meer voor dat van gemoed en geweten plaats maakte) eenige van deze uit de veroordeelingen tot de galeien zich geldelijke voordeelen hebben weten te verschaffen. Maar als SCHNEBBELI te Mannheim — de naam wijst uit, dat hij een Zwitser was; hij zal dus wel geweten hebben, hoe het te Bern toeging — schrijft, dat men eene verzameling gevangenen aan den overste HACKBRETT, die te Turijn de bernsche zaken behartigde, had „verkocht" (bij MÜLLER, bl. 225): dan zal dit wel willen zeggen, dat deze voor een zeker bedrag op zich genomen had die lieden te onderhouden. Hij verhuurde ze trouwens te Turijn voor allerlei zwaar werk. In ieder geval: over de Doopsgezinden lezen wij zoo iets nergens. Zelfs had de bernsche regeering, toen zij een vorigen keer (in 1671) er eenige voor de venetiaansche galeien had geleverd, uitdrukkelijk bedongen, dat die bij elkaar zouden moeten worden geplaatst en dat zij niet als alle andere galeislaven gladgeschoren mochten worden: de zwitsersche Doopsgezinden hadden (en hebben soms nog) daartegen gemoedsbezwaar. Ook had zij toen gepoogd vooraf te weten te komen, wat hare gevangenen wel op de galeien zouden verdienen.

Dit laatste brengt mij op den aard der galeistraf.

Veroordeelingen tot die straf komen in onze martelaarsbescheiden van den oudsten tijd, c. 1530, af meer voor; niet alleen in Zwitserland en Oostenrijk, maar ook in ons land. Zoo werd in 1562 over WILLEM WILLEMSZ. door de utrechtsche schepenbank die straf uitgesproken: *Doopsg. Bijdragen*, 1903, bl. 24. Het doel was natuurlijk de veroordeelden in plaats van kostbaar productief te maken. Zelfs in aanmerking genomen het sedert den aanvang der 17de eeuw wel iets verzachte maar toch nog altijd wreede strafrecht en den gruwzamen toestand der gevangenissen, waarover op het eind der 18de eeuw zulk een kreet van verontwaardiging

door het christelijk Europa ging, gold veroordeeling tot de galeien bij de tijdgenooten toch voor een erg huiveringwekkend lot. En dit om het harde en soms gevaarlijke werk, om de barbaarsche behandeling, niet het minst om het vreeselijk gezelschap, waarin men zich er bevond.

In KRAUS' *Christus im Kerker*, vóór een paar jaren verschenen, wordt wel van het werk der barmhartigheid, dat „de kerk" aan deze ongelukkigen deed, hoog opgegeven. Ook heeft zeker in VINCENTIUS A PAULO en in meer dan één Lazarist de stem der menschelijkheid gesproken en hebben deze wel eens lijden verzacht. Heel veel hebben intusschen de gevangen Protestanten, misschien juist ten gevolge van hunne ketterij, daarvan niet gemerkt; wèl, dat de galeislaven gedwongen werden hun paschen te houden en te biechten: 'tgeen tot ellendige tooneelen aanleiding gaf.

Nu behooren de galeien tot die talrijke dingen uit het verleden, die men telkens vindt vermeld en waarover ook wel soms bijzonderheden worden medegedeeld; terwijl het toch aan de later levenden, die ze niet meer bij eigen aanschouwing kennen, bijna onmogelijk is zich uit zulke vermeldingen eene duidelijke voorstelling ervan te vormen. Gelukkig is voor dit geval in deze moeilijkheid voorzien. JEAN MARTEILHE had 12 jaren op de galeien doorgebracht, was met andere protestantsche galeislaven in 1712 volgens de vredesvoorwaarden, door Engeland van Frankrijk bedongen, ontslagen en had zich in Holland gevestigd, een tijd lang te Amsterdam, later te Kuilenburg, waar hij in 1777 (?) overleed. Hij schreef Mémoires, die in 1757 te Rotterdam bij J. D. BEMAN en Zoon het licht zagen. OLIVER GOLDSMITH gaf er eene engelsche vertaling van uit: ook eene hollandsche is in de 18de eeuw verschenen, nadat ds. DE SUPERVILLE te Rotterdam zich van hare betrouwbaarheid had verzekerd. Het boek

schijnt zeer zeldzaam geworden te zijn. Daarom werd het door Henri Paumier in 1865 op nieuw uitgegeven, Parijs, Michel Lévy. Marteilhe, die telkens bemerkte hoe men in Holland geen begrip van de galeien en van het leven aan boord daarvan had, voegde bij zijne gedenkschriften eene uitvoerige verhandeling, waarin hij allerlei vragen die een weetgierig mensch daarover doen kan beantwoordde: waarvoor die vaartuigen eigenlijk dienden, waarvan en hoe de galeislaven leefden, enz. enz. Daaraan nu ontleen ik het volgende. Roeien, 't welk heette hun werk te zijn, was dat lang niet alle dagen en des winters in het geheel niet. Den langsten tijd lagen de galeien stil. Maar moesten deze geroeid worden, dan hadden de roeiers, — er waren er 5 à 600 op ééne galei — die aldoor, ook in hun rusttijd, zes aan zes, nacht en dag, aan hun bank geketend waren, niet alleen werk, dat hen doodelijk afmatte, maar bij de minste onregelmatigheid in den roeislag deden zij erge kneuzingen en verwondingen op, waarvan niet veel notitie werd genomen. En bij iedere nalatigheid striemde hen (het bovenlijf was naakt) de zware zweep van den opzichter, den „comite". Het ergste was hun lot misschien nog niet als zij — 't geen voorkwam — op hunne banken vertooningen en grimassen moesten maken voor het amusement (!) van aanzienlijke bezoekers; maar wanneer hunne galei aan een gevecht moest deelnemen. Natuurlijk richtte de vijand zijn vuur juist op hen om daardoor te beletten dat de galei ontkomen kon: dan lagen de lijken en zij die uit hunne wonden doodbloedden over de banken tusschen de levenden, even als deze daaraan nog vastgeketend. Lagen de schepen stil, dan moesten zij touw pluizen of — zoo althans te Marseille — zij breiden kousen. Dikwijls ook werd hun ketting losgemaakt van de roeibank en hadden zij op de werf of in 't arsenaal zwaren arbeid te verrichten. Met dat breien ver-

dienden zij wat; ook geld, dat medelijdende zielen hun gaven, bleef hun bezit. Zij verwierven zich daarmee gunsten van hunne opzichters en beteren kost: want het hun verstrekte voedsel, gekookte boonen, moet weerzinwekkend geweest zijn. Uit die kans van eenig geld te kunnen bezitten blijkt, dat zij, hoe ook overgelaten aan de brutale willekeur van opzichters en bemanning, die op de galeien van het ruwste en minste gehalte was, toch niet geheel rechteloos waren. Onze strenge afsluiting van gevangenen kende men toen niet; men kon hen bezoeken; en — 't blijkt uit den brief uit Palermo — dat zij schreven was niet buitengesloten. Het ergste was zeker het verblijf dag en nacht in onmiddellijke aanraking met het uitschot van de bevolking van de kustlanden der middellandsche zee; en dat onder bestuur en politieopzicht van lieden, weinig beter dan dat uitschot.. Maar de gevangenissen waren destijds weinig beter en de galeislaaf werd ten minste niet gefolterd noch gedood. Toch, wat moet er in zulk een poel van ongerechtigheid en onzedelijkheid niet zijn uitgestaan door fatsoenlijke, rechtschapen landlieden als de bernsche Mennisten, door die beschaafde en achtbare fransche Hugenoten, predikanten, kooplieden, advokaten! En van deze hebben sommige daar tientallen van jaren doorgebracht zonder hoop op verlossing dan door den dood!

Dat slachtoffers van dat lot in wanhoop en verbittering zijn ondergegaan naar de ziel, neen, dat heeft zeker niet altijd kunnen uitblijven. De brief van Liebe c. s. echter verraadt geen spoor daarvan. Dit is ook in zoover niet vreemd, als deze gevangenen altijd nog hoop hadden op bevrijding en juist nu onder den eersten indruk van de ontmoeting met die twee vreemdelingen hunne hoop weer ongedacht was verlevendigd. Als men te Amsterdam maar den juisten weg insloeg, dan zou hun lot zich wel ten beste keeren. Dan konden zij wachten.

Maar ook andere getuigenissen uit de galeien, uit de pen van Hugenoten, die minder reden hadden om zoo te hopen, verraden geenszins altoos vertwijfeling. Nu komt hier velerlei in aanmerking. Naar de galeien gezonden te zijn overkwam aan die Doopsgezinden in *hun* tijd en bij *hun* verzet tegen de wet niet als „iets vreemds", hoe huiveringwekkend het ons dunke. 't Zijn in den regel geene slappe harten, die tot de martelaarstaak worden geroepen. De menschelijke natuur is wonderbaar buigzaam; zij vermag Gode zij dank! op den duur zich wel niet naar, maar toch zelfs in het onlijdelijke te voegen. Ook vernemen wij wel eens van medeslaven, van wie zij goedheid ondervinden en op wie zij invloed ten goede oefenen: ook uit dien poel van ongerechtigheid zal hun wel eens, gelijk dit nergens ontbreekt, 's menschen beter deel zijn te gemoet getreden. En ten laatste: in de zwakheid van gewone menschen is al zoo menigmaal Hooger kracht volbracht.

CRAMER.

HET PALMHOUTEN CADAVERTJE TE APELDOORN.

Bij een der schilderachtigste plekjes van het aan natuurschoon zoo rijke Apeldoorn, op dat punt waar ontzaggelijke woudreuzen naar alle zijden in breede lanen uitloopen en het witgekalkte koninklijke paleis door de stammen heen komt gluren, daar, in een der bovenzalen van het station 't Loo, bewaart het museum *Felua* zijn schatten. Groot is de verzameling nog niet. Toch is er gedurende zijn tienjarig bestaan reeds het een en ander bijeengebracht: voorwerpen uit de steenperiode, steenen beitels, hamers en speerpunten; uit den lateren Romeinschen tijd: ijzeren, koperen of aarden potten; afbeeldingen van Apeldoorn en 't Loo zooals zij waren in vroeger dagen; herinneringen aan de vorstelijke familie; antieke kleedingstukken enz., dergelijke voorwerpen vormen het hoofdbestanddeel der verzameling. Wellicht zijt gij bij uw bezoek, zonder veel belangstelling aan deze dingen voorbijgegaan, toen opeens uwe aandacht getrokken werd door een eikenhouten doos die veel overeenkomst vertoont met de griffeldoos van een schoolgaand kind en er ook ongeveer de grootte van heeft. Bij nadere bezichtiging blijkt het voorwerp bedoeld te zijn als nabootsing van een doodkist. Wat mag dat wezen? Gij leest als toelichting op de daarbij gevoegde kaart: „Palmhouten cadavertje, gelijk het vroeger bij de samenkomsten der Col-

legianten in gebruik was". Gij schuift het deksel, blijkbaar opzettelijk, om de werkelijkheid na te bootsen, ruw bewerkt en half bevestigd als ware het reeds gedeeltelijk vergaan, ter zijde, en gij bemerkt in dit doodkistje een geraamte van het menschelijk lichaam, zeer fijn uit palmhout gesneden, ter lengte van ongeveer 20 centimeter.

Bij de Collegianten in gebruik? Zouden ook zij dan van die voorwerpen gekend hebben, welke in allerlei lagere en hoogere godsdienstvormen voorkomen en dienen om bepaalde gewaarwordingen op te wekken en de gedachten op een zeker punt te vestigen. Daartoe dient immers het kruis, dat althans in ontwikkelde Roomsche kringen zijn beteekenis van toovermiddel, van amulet of talisman, wel zal hebben verloren. Daartoe dient het ook in sommige Protestantsche kringen. Daartoe dienen ook de teekenen waarmede de monniken zich in hunne cel gaarne omringen: een doodshoofd, doodsbeenderen, een zandlooper en dergelijke, alle herinneringen aan vergankelijkheid en dood. Ook bij de vrijmetselarij is een dergelijke symboliek uitermate geliefd. Is het niet van algemeene bekendheid hoe de aanstaande broeder die als lid zal toetreden, voor den aanvang der plechtigheid, alleen gelaten wordt in een vertrek vaak bedekt met zwarte draperiën waarop doodshoofden zijn afgebeeld? of staat daar ook niet in zijne nabijheid eene geopende doodkist? Wordt ook van de oude Egyptenaren niet verhaald dat zij bij hunne gastmalen, eveneens een geopende doodkist in de feestzaal plaatsten? Deze doodssymbolen dienen natuurlijk om den mensch toe te roepen: *„respice finem"* (denk aan het einde) of *„memento mori"* (gedenk te sterven). Tot zulk soort van voorwerpen zal dan ook dit palmhouten cadavertje bij de Collegianten behoord hebben.

Hunne eigenaardige vroomheid verbiedt ons niet dat aan te nemen. Er is in de godsdienstige opvattingen van deze

buitenkerkelijke vromen der 17—18e eeuw iets zeer oorspronkelijks. Zij hebben genoeg van platgetreden paden. Zij zoeken frissche denkbeelden, ongewone verhoudingen, nieuwe gebruiken. Zij wenden zich af van kerkelijke bijeenkomsten en komen in eigen huis te samen. Niet een kerkelijk geordende spreker laat zich hooren, maar ieder die zich daartoe opgewekt gevoelt, ieder over wien de geest komt. Dikwerf gebeurt dat geheel onvoorbereid zoodat men begint waar men eindigen en eindigt waar men beginnen moet. Het Avondmaal stellen zij ook voor Roomschen open. In een tijd waar de staatskerk nog heerschende is, verkondigen zij de idee van godsdienstige vrijheid en van tot het uiterste toe volgehouden verdraagzaamheid. Hier en daar voeren zij weinig bekende godsdienstige gebruiken in, zooals de voetwassching en den doop der volwassenen bij onderdompeling. Zoo gaan zij geheel en al hun eigen, oorspronkelijken weg. Zij gevoelen veel voor het nieuwe en ongewone en het rondgaan van zulk een cadavertje bij de samenkomsten zal voor hen het aantrekkelijke van het bijzondere, in groote mate hebben bezeten.

Het is waar dat hunne vroomheid weinig sentimenteel is en zich niet vooral bezighoudt met het graf en de dingen aan gindsche zijde ervan. Zij zijn nuchter genoeg. Hunne bijeenkomsten hebben niet zelden geen ander doel dan de bespreking van godsdienstige en zedelijke vraagstukken en de bevordering van bijbelkennis. Ook ontaarden deze soms in een dispuutcollege, waardoor de onderlinge stichting weinig wordt bevorderd. De godsdienstzin van de Collegianten draagt in 't algemeen den stempel van nuchterheid.

Maar toch zijn er onder hen ook stroomingen van vrome, piëtistische gemoedsstemming. Het aandoenlijk gevoel waarvoor het vertoon van zulk een cadavertje groote aantrekkelijkheid moet bezeten hebben, laat zich soms gelden.

Men kan m. i. niet zeggen dat de eigenaardige gods-

dienstzin der Collegianten ons verbiedt het gebruik van een dergelijk voorwerp bij hen aan te nemen.

Het is echter opvallend genoeg dat geen geschiedschrijver die zich met de Collegianten heeft beziggehouden, er iets van vermeldt. Zou, waar zij ons in den steek laten, de persoon die het cadavertje aan het museum ten geschenke gaf, misschien nadere inlichtingen kunnen geven? Het is de heer P. E. H. LEENDERTZ, thans nog te Apeldoorn woonachtig. De beminnelijke oude heer stond mij, toen ik hem voor dat doel een bezoek bracht, vriendelijk te woord. Hij verhaalde mij dat het kistje jaren lang in bezit van zijne familie was geweest. Omtrent het gebruik bestond een mondelinge traditie, welke hij van zijnen vader vernomen had, die het weder van den zijnen had en zoo eenige geslachten terug. Toen de heer LEENDERTZ besloot het kistje aan het museum *Felua* ten geschenke te geven, had hij de mondelinge overlevering eindelijk vastgelegd in enkele zinsneden, waarvan de volgende voor ons van belang zijn: „De leden van dat genootschap (der Collegianten) waren alzoo bekende vrome lieden, waarvan sommige in het bezit waren van een uit palmhout gesneden cadaver, zooals bijgaand, hetwelk gesloten was in een kistje, in den vorm van een doodkist, hetgeen bij vroolijke bijeenkomsten, wel eens werd getoond.

Ik ben van een en ander in het bezit gekomen door mijnen vader wiens voorvaderen tot het genootschap der Collegianten behoorden".

Het ontgaat den aandachtigen lezer niet dat deze oorkonde eigenlijk iets anders verklaard dan het bijschrift op het Museum, dat toch ook op niets anders steunt dan op mededeelingen van den heer LEENDERTZ zelf. Het bijschrift op het Museum schijnt meer te doelen op de samenkomsten der Collegianten waar het cadavertje rond zou gegaan zijn tot verhooging der onderlinge stichting; de oorkonde van den

heer LEENDERTZ meer op bijeenzijn in den familiekring, waar het juist als bij de gastmalen der oude Egyptenaren, dienst zou gedaan hebben om al te luidruchtige en lichtzinnige vroolijkheid tegen te gaan. Bij nadere navraag bleek het mij toch dat bij uitsluiting moet gedacht worden aan de samenkomsten waar de Collegianten als Collegianten tot een *godsdienstig* doel bijeen waren, en dat het woord „vroolijk" eigenlijk geschrapt diende te worden.

Meer dan dit kon de grijsaard mij niet mededeelen. Het bezoek had dus weinig licht gegeven. Zouden bekende geschiedschrijvers die de Collegianten van vroeger evengoed kennen als hunne vrienden van heden, mij misschien, nu hunne boeken zwijgen, persoonlijk kunnen inlichten? Ik wendde mij tot den Heer J. C. VAN SLEE, Hervormd predikant te Deventer. Hij antwoordde mij dat hem van een dergelijke practijk bij de Collegianten niets bekend was en hij voegde er aan toe:

„Ten overvloede heb ik omtrent het gebruik van zulk een „memento mori" nog een onderzoek ingesteld in 't geen ik op de Bibliotheek (Athenaeum-Bibliotheek te Deventer) had, dat daarover iets zou kunnen bevatten. Maar ik vond niets, noch in de „Oude Tijd" (1869—1874, 6 dln.), noch in de „Navorscher", noch bij Schotel in zijne diverse werken over zeden en gebruiken bij onze vaderen, noch bij ter Gouw in diens geschriften".

Als die 't niet weet, weet niemand het in Nederland, dacht ik bij dit antwoord van den geleerden onderzoeker en heb mijne navragen bij andere geschiedkenners gestaakt.

Voor zoover ik het kan inzien, is er geen reden om aan de traditie dat sommige Collegianten zulke cadavertjes bezaten en gebruikten, waarde te ontzeggen. Wanneer men maar den nadruk legt op het woord „sommige". Het is niet goed denkbaar dat het rondgaan van een cadavertje

bij de samenkomsten een algemeen aangenomen en overal toegepast gebruik was. Allicht ware ons of althans den Heer VAN SLEE, daarvan iets bekend geworden. Maar waarom zou het niet hier en daar zij het dan ook bij uitzondering, zijn voorgekomen?

Mogelijk bewaart een museum of een familie nog een dergelijk mystiek-plastisch voorwerp als ik beschreef.

Kan iemand mij hierover misschien nadere inlichtingen verschaffen? Gaarne maak ik deze dan nader bekend zij het in de *Doopsgezinde Bijdragen* van het volgend jaar, zij het in de *Zondagsbode*.

Zij kunnen licht werpen op een merkwaardig gebruik bij althans sommige Collegianten en ons hunnen eigenaardigen godsdienstzin nader doen leeren kennen.

Apeldoorn. E. M. TEN CATE.

HET ONDOGMATISCH KARAKTER VAN ONZE BROEDERSCHAP.

Wat mij aanleiding geeft het vraagstuk, hierboven genoemd, onder de oogen te zien en daarover juist thans hier het mijne te zeggen, is duidelijk. In eenige artikelen in de Zondagsbode van dit jaar is opnieuw de aandacht daarop gevestigd. Een onzer Amsterdamsche predikanten, Dr. A. K. KUIPER, schreef in het nummer van 8 Maart een stuk getiteld „Het ondogmatisch karakter der Doopsgezinde Broederschap". Hierin betoogde hij, dat „ons genootschap, waarin gedurende de laatste dertig of veertig jaar de voorstanders der moderne richting, althans onder de leeraren, zeer verre in de meerderheid waren, toch wat anders is dan een moderne broederschap, althans wat anders behoort te zijn en een eigen karakter behoort te blijven dragen". En voorts ontwikkelde hij daarin deze denkbeelden: het ondogmatisch karakter moet zóó worden verstaan, dat er in ons genootschap geen plaats is voor eene richting, die zich zelve als de éénige godsdienstig en kerkelijk rechthebbende beschouwt, dus dat nòch de rechtzinnigen nòch de vrijzinnigen, willen zij trouw blijven aan onze Doopsgezinde beginselen, de alleenheerschappij moeten trachten uit te oefenen. De beide opvattingen van het Christendom moeten zich naast elkander

ontwikkelen en wederzijds invloed op elkander uitoefenen. Dit kan, omdat bij ons geen geschreven belijdenis bestaat, en het is goed, omdat die wederzijdsche invloed op beide partijen zegenrijk inwerkt. Immers, in de eerste plaats zal men er door leeren, dat er een vroomheid des harten bestaat onafhankelijk van eenige richting en dat er dus waarachtige waardeering van andersdenkenden mogelijk is; en verder, zal men aan beide zijden daardoor gedwongen worden tot voortdurende zelf-herziening.

Ziehier de resumtie van Dr. KUIPER'S denkbeelden. Zijn ze met instemming ontvangen in onze kringen? 't Is mogelijk. Ds. VAN STUYVENBERG, die spoedig daarop, ook in de Zondagsbode, het betoog van zijn ambtgenoot en geestverwant voortzet en toelicht, meent tenminste te kunnen opmerken dat „zeker meerderen met (hem) met ingenomenheid en instemming de denkbeelden van Dr. KUIPER hebben gelezen". Eenige regels verder constateert hij: „Dr. K. heeft nu eens onder woorden gebracht, wat reeds langen tijd leefde in de harten van velen en van verschillende richting. Wat door hem ter sprake is gebracht, mag zonder veel tegenspraak te duchten *actueel* worden genoemd, als wellicht geen ander vraagstuk in onze broederschap". Ds. VAN STUYVENBERG heeft dit natuurlijk niet neergeschreven, omdat, waar die „meerderen" en „velen" niet bij name genoemd worden, toch onaanvechtbaar was wat hij neerschreef; evenmin denk ik eraan te onderstellen, dat „die meerderen" en „velen" hun oorsprong danken aan het feit, dat de mensch zoo licht gelooft wat hij hoopt. Ik neem gaarne en van ganscher harte aan, dat die „meerderen", die „velen" onder ons bestaan en ds. VAN STUYVENBERG hunne overtuigingen in de „actueele" quaestie kent. Toch hebben zij zich niet geopenbaard. De eenige, die iets van zich liet hooren over de door dr. KUIPER geopperde quaestie was behalve zijn

geestverwant d. v. St. de Amsterdamsche predikant ds. Boeke. Deze is het echter niet eens met zijn collega. Wel bepaalt hij zich in zijne bespreking voornamelijk tot de middelen, die dr. Kuiper wil aanwenden voor het door hem beoogde doel, maar dat hij het ook in de algemeene beschouwingen, in de hoofdzaak, niet met hem eens is, blijkt wel uit deze zinsnede: „Zijn algemeene beschouwingen laat ik rusten; hier wensch ik niet de mijne daartegenover te stellen". Dezen wensch moeten wij natuurlijk eerbiedigen, ofschoon wij wel gaarne eens een collega, met eene jarenlange ondervinding als ds. Boeke heeft, het „contra" hadden hooren uiteenzetten, te meer waar ik mij geroepen gevoel het „pro" te verdedigen. Want, al weet ds. v. Stuyvenberg het ook niet, ook ik wil onder die „meerderen" en die „velen", waarover hij spreekt, opgenomen worden en voorzoover ik daartoe bij machte ben in deze enkele bladzijden hoop ik ook u, voorzoover gij òf tegenstander zijt òf nog geen partij gekozen hebt, tot voorstander en aanhanger van de door hem toegejuichte denkbeelden te maken.

Wanneer wij den huidigen toestand onzer Broederschap bezien, dan kunnen wij vaststellen, dat in ons genootschap de vrijzinnige richting verre in de meerderheid is. Want wel voegt dr. Kuiper, als hij zegt, dat in ons genootschap gedurende de laatste dertig of veertig jaar de voorstanders der moderne richting zeer verre in de meerderheid waren, er deze eenigzins schampere opmerking aan toe „althans onder de leeraren", maar hij zal toch zeker wel willen toestemmen, dat de moderne richting gerust overwegend kan worden genoemd in het meerendeel onzer gemeenten, al is zij dan ook niet overal even snel doorgedrongen. Meer dan „overwegend" zeg ik niet. Want het zal u bekend zijn, dat een dertig, veertig jaar geleden in enkele onzer aanzienlijkste gemeenten nog predikanten waren van naam

van orthodoxe richting, die op een voor menigen modernen predikant benijdenswaardigen aanhang konden wijzen. En al geloof ik ook, dat sinds dien tijd de aanhang, de beteekenis en tevens de beslistheid der orthodoxie in onze broederschap eer verminderd dan gestegen zijn, toch zou de bewering, dat de moderne richting de alléén heerschende is, met de feiten in strijd zijn. Ik meen zelfs, dat in de naaste toekomst de orthodoxie weer eenigzins toenemen zal. Waar, ondanks krachtiger inspanning en meerdere organisatie de moderne richting zóó al niet over de geheele linie dan toch op het grootste gedeelte van het slagveld de verliezende partij is, daar zullen ook in onze Broederschap de sporen hiervan zichtbaar worden. Immers zij deelt, ondanks haar afzonderlijk bestaan, in de algemeene stroomingen. Maar voor dit oogenblik staat het vast, dat de vrijzinnige richting nog zeer verre in de meerderheid is en niet alleen onder predikanten. Zeker, ik heb in de gemeenten, welke ik achtereenvolgens gediend heb, leden aangetroffen, die meer de rechtzinnige dan de vrijzinnige beginselen zijn toegedaan. Ook collega's heb ik daarover wel hooren spreken. Doch steeds vormden de rechtzinnigen een vrij onbeduidende minderheid. Trouwens, waar in onze broederschap de orthodoxie zich zelden openbaart als confessionalisme, daar is het niet zoo gemakkelijk de grenzen tusschen rechtzinnig en vrijzinnig te trekken. Immers, de vrijzinnige richting openbaart zich nog hier en daar in het radicalisme van de eerste jaren der moderne richting, maar openbaart zich ook niet eene strooming, welke zich heenbeweegt naar rechts en zich niet meer door hooge dammen gescheiden gevoelt van evangelische, ja zelfs van ethisch-orthodoxe richting? En ter anderer zijde, is er niet ook eene orthodoxie, welke de beteekenis van het geloof meer in leven dan in leer zoekt en wars van alle leerstelligheid of leerheiligheid erkent, dat de

„christelijke waarheid oneindig meer omvat dan de kerkelijke" [1]); dat allereerst in dogma en geschiedenis gezocht moet worden het zich openbarende leven Gods, dat zielen ontroerde en harten aangreep; dat het geloof niet is het aannemen van bepaalde leerstukken, maar die levende kracht, welke onvergankelijk voortleeft en zich telkens en voor iederen tijd andere uitdrukkingsvormen kiest. Tusschen deze levende orthodoxie en de rechtsche richting in het modernisme bestaat geen kloof, geen scheidsmuur meer, maar hoogstens nog een afstand. En daarom, er zijn er in onze gemeenten, die van de vrijzinnige prediking niet gediend zijn, maar ik geloof, dat, zoo zij de herinnering lieten varen aan den tijd, toen de kansel soms meer voor moderne theologie dan voor Evangelie-prediking werd gebruikt, en wanneer zij tevens zich los maakten van allerlei vooroordeelen tegen wat zich als vrijzinnig bij hen komt aanmelden — dat dan hunne bezwaren ook voor een gedeelte verdwijnen zouden. Schuilen deze wellicht niet soms, meer dan men vermoedt, in eene zekere traditie en een zekere terminologie? De grenzen tusschen rechtzinnigen (uitgesloten de confessioneelen) en vrijzinnigen zijn zóó scherp niet te trekken. En, mij dunkt, wel het allerminst in onze broederschap. De geest, welke van den beginne heerschend geweest is onder de Doopsgezinden en het karakter onzer broederschap heeft bepaald, de geest, die, wars van clericalisme en dogmatisme, praktische vroomheid en een Christelijk geloofsleven wist te wekken, die geest is machtig genoeg om van die beide richtingen, welke binnen andere kerkgenootschappen zich vrij scherp tegenover elkander plaatsen, binnen onze landpalen minder onverzoenlijke vijanden te maken.

---

1) Jezus Christus voor onzen tijd. Baarn 1908.

Op zijn 25-jarig jubileum zeide prof. DE HOOP SCHEFFER, sprekende over zijn deel in de opleiding tot het predikambt: „'t Was mij steeds boven alles te doen onze jongelieden te vormen tot evangelie-dienaren". Teekenender woord kon hij al moeilijk gevonden hebben en evenmin een juister woord. En zijn opvolger aan ons Seminarium heeft ons, het jongere geslacht, toch ook steeds voorgehouden en er met klem op aangedrongen, dat wij zouden prediken een Bijbelsch Christendom, en zouden gevoelen „dat wij niet met waarheden omtrent den Allerhoogste, maar met Hem, met Hem zelven hebben te doen; met Hem en niet met wat uit ons zich naar God uitstrekt; en dit andere, dat niet gij en ik van nieuws af ons een „geloof" hebben op te bouwen, maar dat alle levende godsvrucht uit het verleden, van Christus en zijn Evangelie en zijn werk in de wereld tot ons komt en daaruit wordt gevoed" [1]). Wie zal kunnen ontkennen, dat waar zulk een geest heerscht, de prediking met stichting zal kunnen worden aangehoord door menschen van verschillende richting, die, zooals dat in onze Broederschap behoort te wezen, geen orthodoxe en moderne dogmatisten zijn? Immers — wien het te doen is om gesticht te worden, opgebouwd in godsvrucht en vroomheid, die kan gesticht worden door de prediking, ook van andersdenkenden, wanneer die prediking van deze dingen vervuld is. Bovendien — is er dan geen gemeentebewustzijn meer, waardoor bijeengehouden wordt wat door allerlei oorzaken dreigt uiteen te vallen? Is er dan geen liefde voor de broederschap met haar geschiedenis, waarvan toch ook een gedeelte geschreven is met bloed en tranen, eene liefde voor de taak, haar door God opgelegd, en die gemeenschappelijk moet worden aangevat en zoo goed mogelijk voltooid? Is er dan

1) vgl. Doopsgezinde Bijdragen, 1901, blz. 55.

in ons niets meer van dien geest, die onze vaderen onderscheidde, en waardoor óók bij ons datgene, wat ons verbindt, meer kan zijn dan datgene wat ons scheidt? Zoo het antwoord daarop ontkennend moet luiden, welnu, dan zou ik niets weten, wat ons nog aan elkander bond en ons bij elkander hield dan .... het geld. Dan als er geen liefde voor het verleden, geen bewustzijn van gemeenschappelijk bezit en gemeenschappelijke roeping is, ja dan zal het kleinste meeningsverschil, het kleinste verschil in geloofsbegrippen reeds voldoende zijn om scheiding te weeg te brengen. Maar zóó is het gelukkig niet, gelukkig *nog* niet, al voeg ik er terstond bij, dat het wenschelijk ware, zoo al deze dingen weer sterker mochten worden, ofschoon wij bewaard mogen blijven voor die kleinzieligheid en clubgeesterij, waardoor onze gemeenten vroeger dikwijls zich gekenmerkt hebben — ik had bijna gezegd: en zich ook nu nog wel eens kenmerken. Immers, zoo onze gemeenten leefden in en uit de beginselen, in welker handhaving en verbreiding onze roeping ligt, dan zou de tegenstelling: orthodox en modern, zich niet zoo scherp openbaren als het nu wel eens het geval is. Christelijke godsvrucht, praktische vroomheid bovenal! Onze gemeenten zijn in strijd met haar verleden, als zij louter uit modernen willen bestaan en zich beschouwen als de handhaafsters der moderne richting. Wat zij bestrijden mogen, voorzoover zij meenen te moeten strijden, het is het clericalisme, dat in onze dagen zich op den voorgrond dringt, het is ook het dogmatisme, de leerheiligheid, welke de letter verheerlijkt, maar den geest doodt, het is, om eene leuze van deze dagen te noemen: Rome en Dordt! Voorzoover zij meenen te moeten strijden, zeg ik. Ik kan het mij zeer goed voorstellen en ook wel verklaren, dat op het platteland van sommige provinciën, waar van de kansels der verschillende kerken het meest militante en

verketterende confessionalisme verkondigd wordt, de Doopsgezinde Gemeenten zich geroepen gevoelen om daartegenover het vrijzinnig Christendom te verdedigen en zich te beschouwen als de vluchtheuvels voor de uit hun kerk gejaagde modernen. Maar laat men toch voorzichtig zijn, niet, bedoel ik, om den toegang tot onze gemeenten zoo moeielijk mogelijk te maken door bijv. voor achtenswaardige, ernstige lieden den doop te eischen als voorwaarde voor toetreding, maar om voor de wereld door te gaan voor „moderne" gemeenten. Want waarlijk, dit is de roeping onzer gemeenten niet, zelfs niet, waar zij oasen zijn in de woestijn van clericalisme en confessionalisme. Onze gemeenten mogen een toevluchtsoord worden voor hen, die voor hunne godsvrucht geen bevrediging kunnen erlangen in eigen kerk, die in eigen kerk steenen voor brood krijgen, maar niet voor hen, die alléén voor hunne theologische zienswijze naar verandering haken. Werd dit laatste het geval, ik vrees, dat de gemeenten, bij het veranderen harer positie, niet zóó sterk zouden zijn als nu. Want, afgezien van het feit, dat wij slechts weinig te wachten hebben van overgangen uit andere kerkgenootschappen tot het onze, ook zelfs als wij ons als speciaal moderne broederschap gingen opwerpen, zou daartegenover waarschijnlijk niet een veel grooter verlies te boeken zijn doordat al die elementen in ons midden, welke met liefde blijven zoolang wij trouw blijven aan onze traditie, wel eens heen konden gaan als wij modern werden? Wijlen ds. Kuiper te Amsterdam heeft daarmede eens gedreigd, maar wij zijn voor een exodus bewaard gebleven juist omdat onze gemeenten over het algemeen hun oud karakter handhaafden. En hierdoor zullen wij m. i. ook elke toekomstige afscheiding ontgaan. Want bij de handhaving van het oud karakter zullen alle richtingen zich in ons midden thuis gevoelen. En zóó moet

het zijn. Ons kerkgenootschap heeft tot roeping de draagster te zijn van een Christendom boven geloofsverdeeldheid, niet dat bloedelooze christendom, dat feitelijk een zedeleer is, maar dat Christendom, dat, wars van alle letterknechterij en dogma-vergoding, den levenden God aan de menschen brengt en in Christus ziet den voleinder des geloofs, dat Christendom, dat allen verbindt, doordat allen daarin vinden „het ééne noodige", „de woorden des Eeuwigen levens".

Het behoeft, na dit alles, geen betoog, dat, wat van de moderne richting gezegd is, evenzeer geldt van de rechtzinnige. Ook zij zal niet mogen streven naar de alleenheerschappij of zich mogen beschouwen als de eenig rechthebbende. Beide richtingen in al haar schakeeringen behooren niet boven maar naast elkaar te leven. Velen zeggen, dat dit niet kan. Onze broederschap heeft getoond, dat het wel kan en blijve dit toonen. Dat is haar beteekenisvolle roeping.

Hiermede heb ik aangetoond welk karakter onze Broederschap behoort te bezitten. Ik vrees, of liever ik hoop, dat het bekende zaken waren.

Doch hoe zal onze Broederschap in dezen tijd en met de bestaande verhoudingen dit karakter toonen en hare roeping handhaven? Ds. Boeke zegt in het reeds aangehaalde artikel: „Ik ben overtuigd, dat, bij de keus van een predikant onder ons gevraagd wordt naar persoon, familie, karakter, predikgaven, naar den roep die van hem uitgaat als leeraar, pastor en katecheet, maar niet, of eerst in de laatste plaats, naar zijn richting, tenzij hij den naam mocht hebben van rechts of links tot uitersten te vervallen, wat hem bij waarlijkdoopsgezinden zeker niet tot aanbeveling strekken zou." Is dit zóó, welnu, dan hebben onze gemeenten de historische lijn niet verlaten. Ds. van Stuyvenberg betwijfelt het echter. Hij meent, dat de kwestie van „richting" niet gesteld wordt,

omdat men stilzwijgend aanneemt, dat er een modern leeraar zal beroepen worden. Maar m. i. is tegen het stilzwijgend beroepen van een modern predikant geen bezwaar in te brengen. Die stilzwijgendheid bewijst juist, dat het Christelijk bewustzijn der gemeente zich heeft vereenigd met de wijze, waarop de vrijzinnige richting het Christendom predikt. Iets anders zou het zijn als waar was, wat v. St. opmerkt, dat dat „vanzelf sprekend oordeel" maar al te dikwijls een gevolg was van onbekendheid met en van de zonderlinge ideeën omtrent Doopsgezinde „rechtzinnigheid". Maar dat is m. i. *niet* waar. Mijn eigen ervaring is deze, dat er zeer welwillend over de orthodoxie in onzen kring gesproken wordt, misschien zelfs wel zoo welwillend, dat het den orthodoxen zelf *te* welwillend is. Dat er echter meestal moderne predikanten beroepen worden, zal zijne verklaring wel hierin vinden, vooreerst in wat ik zoo pas opmerkte, dat in de gemeenten het Christelijk bewustzijn zich het meest verwant gevoelt met de vrijzinnige prediking, en dan, dat tot de behoudende richting slechts enkelen onzer predikanten behooren. Dat deze enkelen niet geweerd worden van de tallen, die bij beroepingen worden opgemaakt, blijkt uit de voorbeelden, ook nog van den laatsten tijd. Het worde hun zelf overgelaten om te beoordeelen òf dit naar hun verdienste en beteekenis genoeg geschiedt òf dat zij over achteruitzetting hebben te klagen.

Doch — hoe dan ook — het is, dunkt mij, bij beroeping, zaak, dat niet de redeneering post vatte: onze gemeente is modern — *dus* wij beroepen een modern predikant. Dit is in strijd met het karakter onzer broederschap, in strijd ook met de erkenning van andersgezinden, welke de plicht is van de vrijzinnigen, en in strijd met de belangen onzer orthodoxe broeders, wier positie daardoor onmogelijk zou worden in ons genootschap. Der gemeente worde het vrij-

moedig toevertrouwd uit een gemengd tal te kiezen. Wij beschouwen haar toch, naar ik hoop, als mondig?

Voorts is het m. i. noodig en goed, dat de Doopsgezinde Gemeenten in haar midden de orthodoxe broeders laten optreden. Vooral daár, waar door de plaatselijke toestanden, de geest agressief dreigt te worden, strijdlustig anti-confessioneel, is het noodig, dat de vrijbeurten van den predikant gedeeltelijk vervuld worden door een orthodox predikant. Noodig voor de buitenwereld, opdat deze wete, dat een Doopsgezinde Gemeente niet synoniem is met eene moderne gemeente, en opdat blijke dat verschillende richtingen in een kerkgenootschap naast elkaar kunnen leven zonder te plukharen; voor de gemeente zelf, opdat zij de verschillende richtingen blijve waardeeren en niet tot modern dogmatisme en tot exclusivisme vervalle. Of meent men, dat de gemeente misschien haar houvast missen zal, als zij ook eens een orthodox predikant hoort? Meent men, dat daardoor verwarring in de gemoederen zal ontstaan en deze en gene zeggen zal: „Ja, nu weet ik niet, wat ik gelooven moet?" Maar — zou ik willen vragen — is dan het geloofsbezit wel zoo heel vast, als men deze vrees koestert? En bovendien, de tijd is voorbij, dat een Doopsgezinde nooit een voet zette in een andere kerk en daarin zijn eer stelde. Men hoort, tegen wil en dank, over de orthodoxie. Een beschaafd mensch maakt door de overvloedige populaire lectuur kennis met de rechtzinnige richtingen. De kerkdeuren voor de orthodoxie sluiten baat toch niet. Is het dan niet beter, dat de leden der gemeente van hun eigen kansel door een bezadigd en beschaafd predikant in orthodoxen geest het Evangelie hooren prediken, dan dat zij, om dit te hooren, moeten gaan naar andere kerken, waar de toon der onderlinge waardeering dikwijls gemist wordt? En is dit ook geen tegemoetkoming aan die elementen in de gemeente,

welke wellicht gesticht worden door den modernen voorganger, maar toch ook gaarne weer eens hooren een preek met dat eigenaardig cachet, dat hun lief is?

Ik heb in dit verband nog een enkel woord op het hart en wel ten opzichte der prediking. Van niemand kan worden geëischt, dat hij zijn geloofsleer niet in zijne prediking neerlegge. Waarheid bovenal. Maar 't is volstrekt niet noodig, dat ongeveer in iedere preek de orthodoxie een houw of een stomp krijgt. Ik heb menigmaal gehoord, hoe daardoor bij de hoorders ergernis ontstond. En evenmin is 't noodig, dat, zooals een confessioneel predikant zijn zuiverheid in de leer openbaart door te spreken van „Drieëenig God", een modern predikant zijn zuiverheid aantoont door te spreken bijv. van „timmermanszoon van Nazareth". Men mag het betreuren of niet, maar onder Modernen ook wordt de Christus naar voren geschoven: er zijn er, die, m. i. terecht, meer in hem zien dan een „timmermanszoon van Nazareth". En ik behoef niet te zeggen, dat de behoudende elementen zich aan zulk eene uitdrukking zullen ergeren. Daarmede heeft de predikant eener Doopsgezinde Gemeente rekening te houden, zoolang hij er prijs op stelt het karakter der gemeente te handhaven. Hij zwaaie niet met een partijvlag, waar meer dan één partij broederlijk samen vereenigd zijn. Hij bedenke, dat hij, die het dogmatisme verfoeit, niet vervalle tot een ander dogmatisme. Hij vergete niet, dat hij als vrijzinnig Christen den klemtoon op het laatste heeft te leggen. Hij spiegele zich bijv. aan de preeken van Jo. de Vries en de Bussy, waarin theologische zienswijze niet verloochend wordt, maar die bovenal geloofsgetuigenissen zijn. Hij zij, voorzoover hem dat gegeven is, profeet, maar voele zich ook priester. Hij vinde niet enkel in eigen behoeften en eigen inzichten den maatstaf van het geloof, maar gevoele zich drager van het historisch-geworden Christendom, dat als een objectieve,

van God stammende, macht tot hem komt. Hij brenge niet alleen nieuw, maar ook oud uit den schat des harten te voorschijn. Hij meene niet een spiksplinternieuw gebouw te kunnen oprichten, maar bouwe voort op de reeds gelegde grondslagen en vinde zijne roeping in het medewerker zijn tot de blijdschap der gemeente. Hij zij een priester in dezen zin, dat hij de bewaarder is van de godsvrucht, welke leeft in de gemeente. En daarvan getuige zijne prediking. Dan zullen nòch modern radicalisme nòch confessionalisme aan 't woord komen — want deze beide zijn in strijd met de godsvrucht, welke als eene levende kracht door de eeuwen heen in onze gemeenten heeft geleefd.

Wat is er nog meer te doen? Ds. KUIPER vraagt: „zou het niet mogelijk zijn dat zich kringen van gemeenten vormden, die met elkander een orthodox leeraar beriepen om naast de moderne predikanten dier verschillende gemeenten werkzaam te zijn? Zoo zou o. a. de groep der Zaansche gemeenten zulk een kring kunnen vormen en wellicht ook groepen van gemeenten in Friesland". Wat hiervan te zeggen? Ds. BOEKE vindt dit voorstel rechtaf uit den booze. „Ziedaar", zoo zegt hij, „dan toch wel het confessionalisme, de „afscheiding", de strijd om de Leer, of hoe gij 't noemen wilt, als het paard van Troje binnengehaald „in onze weerlooze Veste". Ik sta in deze quaestie aan de zijde van ds. BOEKE. Geschiedde werkelijk wat dr. KUIPER hier voorstelt, dan geloof ik, dat menige wanverhouding ontstaan zoude. Voorzoover ik weet is er ook nog nimmer een dergelijk voorstel gedaan en wij zullen ds. BOEKE maar gelooven als hij zegt, dat dr. KUIPER het zoo niet heeft bedoeld. Zulk een gemeenschappelijk predikant is als idee nog zoo slecht niet, maar hij moet geen vleesch en been worden. Dat zou zijn Evangelisatie binnen ons Kerkgenootschap en dat Kerkgenootschap of althans eenige

gemeenten tot „modern" stempelen, wat ze niet zijn en niet behooren te zijn. Dat zou zijn tegenstellingen wekken in de gemeente, waar deze tegenstellingen geen plaats mogen vinden. Want zoo'n orthodox predikant zou het aan zijne positie verschuldigd zijn om orthodox te preeken en zou daardoor tot tegenspraak prikkelen. En de vaste predikant der gemeente zou een gedeelte van zijn werk en van zijn invloed in andere handen zien overgaan, wat voor den eendrachtigen geest en broederlijke samenwerking niet bevorderlijk zou zijn en misschien geen feitelijke scheiding wekken zou, maar toch wel een scheiding in de geesten. Daarom is deze uiting van dr. KUIPER zeer te betreuren. Waar ooit iets dergelijks gebeurde als wat hij hier voorstelt, daar zou den vrijzinnigen zelfverweer onmiddelijk geboden zijn. Wij weten te goed dat Evangelisatie dulden hetzelfde is als het paard van Troje binnenhalen. Maar dr. KUIPER heeft het niet zóó bedoeld, zegt ds. BOEKE, en de betrokkene heeft het niet weersproken, dus kunnen we 't hierbij gevoegelijk laten.

Mij dunkt, het is voor vrijzinnige Doopsgezinde predikanten plicht om bij het catechetisch onderwijs er rekening mede te houden, dat de leerlingen eens lid zullen zijn van eene broederschap, waarin verschillende stroomingen naast elkander plaats vinden, en dus hun waardeering te leeren voor de vroomheid, welke bij iedere richting gevonden wordt. Onze jongelieden zijn zóó spoedig klaar met hun oordeel, dat het katholicisme en de orthodoxie „nonsens" zijn, en waar over het algemeen de eerbied al niet groot is, daar betreft dit toch vooral de godsdienstige richting van anderen. En nu is het hier niet de plaats om over den aard en het doel van het onderwijs te spreken; maar ééne vraag zij mij toch veroorloofd. Kon niet een groot gedeelte van den tijd, welke nu besteed wordt aan eene uitgebreide

behandeling van de Kerkgeschiedenis (zag ik niet eens op een bord van een katechisatie-lokaal staan: Pseudo-isidorische decretalen!), vroeger ook aan de geschiedenis der godsdiensten, vruchtbaarder worden besteed? Als wij onze leerlingen eens de vroomheid des harten in sommige uitingen van kerkvaders, van een Augustinus en een Bernhard van Clairvaux, van monniken en mystieken, van Thomas à Kempis, van Luther, van Calvijn, van Lodensteyn en zijne innigheid voor Jezus of — om ons te bepalen tot den tegenwoordigen tijd —, van da Costa en de Genestet, van Beets en Guido Gezelle leerden kennen en begrijpen? Zou daardoor niet bereikt worden waardeering voor al die richtingen, welke niet de onze zijn, maar die ons zooveel goeds hebben te bieden, door zij naar omhoog streven? En zou ditzelfde niet mede worden verkregen, wanneer wij hen ook met uitspraken van de voormannen der verschillende richtingen, ook, als 't mogelijk is, van dezulken uit onze Broederschap in kennis brachten? Oog en hart te krijgen voor godsvrucht en vroomheid, dat is toch wel het beste, wat wij kunnen najagen en bereiken bij onze leerlingen. En mochten wij dit bereiken, welnu, dan zullen wij er onze broederschap voor bewaard hebben in het een of het ander dogmatisme te vervallen.

Ziehier, dunkt mij, de drie middelen, waardoor het ondogmatisch karakter, dat het historisch karakter onzer gemeenten is, gehandhaafd kan worden. Om ons heen zien wij modernisme en orthodoxie in onzaligen strijd. Wij zien, hoe het clericalisme dingt naar uiterlijke machtsontplooiing in staat en maatschappij. Wij zien, hoe in het dogmatisme de letter den geest doodt. Het is een ernstige tijd, waarin ieder, die in roeping gelooft, vrage naar zijn roeping. Ik zou niet weten of er voor onze Broederschap eene andere en betere roeping is dan die, op welke de historie haar aan-

wijst: in stilheid te toonen, dat het mogelijk is, als broeders samen te zijn, óók daar waar men in zienswijze verschilt; dat daar een Christendom is boven geloofsverdeeldheid; en dat, zóó godsvrucht aller doel en streven is, daar meer is dat ons verbindt dan ooit ons scheiden kan. Welnu — waar de vrijzinnigen de overgroote meerderheid hebben, daar is het aan hen om te bewijzen, dat zij niet zijn als die liberalen, wier verdraagzaamheid daarom onverdragelijk is, omdat zij synoniem is met onverschilligheid, niet als die liberalen, waarvan de GÉNESTET zoo sarcastisch zegt, dat zij ontzaglijk liberaal zijn maar hen, die het niet zijn, naar den duivel wenschen, maar liberaal in den zin, dien GOETHE daaraan hechtte toen hij zeide: Liberaal zijn is waardeering! Ik meen trouwens, dat dit door Christus ons geboden is.

Rotterdam. F. DIJKEMA.

STATISTISCH OVERZICHT

van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland.

AFKORTINGEN EN TOELICHTINGEN.

ADS = Algemeene Doopsgezinde Sociëteit.
FS = Friesche Sociëteit (Emeritaatsfonds en Weduwen- en Wezenfonds).
ZWV = Zwolsche Vereeniging.
GS = Sociëteit in Groningen en Oost-Friesland.
RS = Rijper Sociëteit.
VDM = Vereinigung der Mennoniten-Gemeinden im Deutschen Reich.
RA = Ring Akkrum.
RArnh = Ring Arnhem.
RB = „ Bolsward.
RD = „ Dantumawoude.
RHo = „ Noord-Holland, Oosterafdeeling.
RHw = „ „ „ Westerafdeeling.
RTw „ Twente.
RZw „ Zwolle.

VLA = Vereeniging tot het aannemen van de plaats van lidmaatschap als plaats van armlastigheid.
VA = Vereeniging voor de zaak der attestatiën.
VV = Vereeniging betreffende de Doopsgezinden in de Verstrooiing.
VW = Vereeniging tot ondersteuning van Doopsgezinde Weezen van onvermogende gemeenten.
VDV = Vereeniging ter behartiging van de Godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de Verstrooiing.
DZV = Doopsgezinde Zendingsvereeniging.
AEf = Algemeen Emeritaatsfonds.
GWf = Groningsch Weduwenfonds.
HWf = Noord- en Zuid-Hollandsch Weduwen- en Weezenfonds.
Past. = Pastorie.
Rijkstr. = Rijkstraktement.

De bijzondere instellingen eener gemeente (b.v. Zondagscholen, Bibliotheken, enz.) staan, tenzij het opzettelijk anders er bij is opgegeven, onder leiding van den Leeraar. De 1e Kerstdag, niet opzettelijk vermeld, wordt in alle gemeenten kerkelijk gevierd.

Aalsmeer. 811 leden, (46 elders) 513 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800, Pers. (2). *Past.* — Ds. W. Luikinga, geb. 25 Oct. 1879, Prop 1906 Aalsmeer 29 Sept. 1907). — *Kerkeraad:* 12 leden benevens den leeraar; Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. Jac. Klz. Hanzen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters; *Meisjeswerkgezelschap; Vereeniging voor de Zending* (met leeskring). — *Herv. Psalmen Leidsche Bundel.* — Begin godsd oef. 10 uur. — De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden gevierd 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — 2 avondgodsdienstoef. (na najaarsavondmaal en Oudejaar). — De gemeente is lid van ADS, RHo, VLA, VV, VW, VDV, DZV, AFf, HWf.

Aardenburg. 86 leden (25 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. *Past.* — Ds. Jacob Koekebakker, geb. 22 Juli 1875; Prop. 1898, (den IIp. 17 Dec. 1899; Aardenburg 12 Juli 1903). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar; Voorz.-Secr. de leeraar; Kerkelijk Ontvanger: J. J. van der Hooft. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters voor zoover zij woonachtig zijn binnen Zeeuwsch Vlaanderen's westelijk gedeelte, of, daarbuiten wonende, jaarlijks continuatie van lidmaatschap aanvragen. — *Zondagschool* (29 leerlingen) onder leiding van Mevr. Koekebakker; Door den leeraar is een *Volkshuis* opgericht voor alle gezindten. — *Herv. Psalmen, Evangelische Gezangen, Vervolgbundel der Ev. Gez.* — Begin godsd.oef. 10 uur. — Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, de tweede feestdagen niet. Twee maal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van: ADS, ZwV, AEf, HWf.

Abbekerk. (zie *Twist en Abbekerk*).

Akkrum. 433 leden (100 elders). 158 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1550, Pers. Bel (2) *Past.* benevens een personeele toelage groot *f* 50. — Ds. D. Kossen, geb. 21 April 1865, Prop. 1890 (Helder 18 Jan. 1891; 's Gravenhage 1895; Akkrum 9 Jan. 1898). — *Kerkeraad:* 6 diakenen met 2 boekhouders en den leeraar als Secr. met adv. stem. — Voorz. C. de Boer Boekh. O. Jansma (gem), en F. H. de Jong (diac). — *Commissie* van 3 zusters voor het toezicht op 't onderhoud en de reinheid van kerk en meubilair — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (45 leerlingen, 1 onderwijzer en 4 onderwijzeressen) *Zangvereeniging* (Ds. Kossen *voorz.*, P. van der Meulen *dir.*) — *Leidsche Bundel.* — Beging godsd.oef. 9 (z.) 930 (w.), — in den winter worden des avonds te 5 uur, 6 avondgodsdienstoefeningen gehouden. Ook de 2e Feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd (aldus staat het ten minste in den beroepsbrief, doch in den regel wordt dit op Nieuwjaarsdag, Goeden Vrijdag, Hemelvaartsdag en den 2en Pinksterdag niet in acht genomen). Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ADS, FS, RA, VW, DZV.

Alkmaar. 525 leden (± 100 elders), 120 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500; Rijkstr. *f* 400; Honorarium voor 't onderwijs aan de cadetten *f* 50. *Past.* — Ds. P. J. Glasz, geb. 17 Augs. 1869. Prop. 1896 (Rottevalle 15 Nov. 1896; Alkmaar 5 Juni 1898). — *Kerkeraad:* 7 leden; de leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. Voorz. J. de Lange JCzn.; Secr. J. Burger; Boekh. H. v. d. Hey. — Gemeente- en Diaconie-administratie gescheiden — *Stemrecht:* Broeders en Zusters; bij de verkiezing van diakenen echter met uitzondering der bedeelden. — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). — Begin Godsd.oef. 10 (z) 10.30 (w.) De 2e Feestdagen en Hemelvaartsdag worden niet, Goede Vrijdag, 't Oudejaar en de Hervormingsdag wel kerkelijk gevierd (de laatste in jaarbeurten met de Ev. Luth. en de Remonstr. Gem.). — Eens p. j. Avondmaal. — In de Gem. werkt een *Doopsgez. Kring* „Hans de Ries", met ruim 200 leden, voor de versterking van den onderlingen band en de opwekking van het godsdienstige leven. De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, Alkmaarsche Wijkverpleging, AEf, HWf.

Almeloo. 131 leden (48 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000. — en eene pers. toelage van *f* 50. — Ds. W. J. van Douwen, geb. 9 April 1846, Prop. 1870 (Borne 4 Juni 1871; de Rijp 1874; Bolsward 1887; Almeloo 2 Oct. 1892). — *Kerkeraad:* 3 leden; Voorz-Boekh. B. Gorter; Secr. E. B. B. ten Cate; Boekh. B. Gorter; de leeraar heeft adv. stem. — *Financieële Commissie* (2 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Uitgez. Liederen, Evangel. Gez.* — Begin godsd.oef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. De Gem. heeft een eigen *Weezenfonds.* — Eens p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ZwV, RTw, VDV, AEf, HWf.

Ameland, (zie Ballum, Hollum, Nes).

Amersfoort. (Doopsgezinde kring) 91 leden (6 elders) 32 catechisanten. Voorganger: Ds. E. M. ten Cate te *Apeldoorn* (zie aldaar). Zooveel mogelijk wordt om de 14 dagen godsdienstoefening gehouden, in het Logegebouw, *van Persijnstraat,* waarbij de voorganger minstens 15 keer optreedt en die verder geleid worden door andere predikanten, van elders hiertoe uitgenoodigd. *Bestuur:* 5 leden benevens den Voorganger. Voorz. W. H. E. Vrijdag; Secr. B D. Best; Penningm. C. Geyl. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsd.oef. te 10.30 voor zoover mogelijk wordt godsdienstoefening gehouden op Goeden Vrijdag, 1en of 2en Paaschdag, Pinksterdag en Kerstdag en op Oudejaarsavond,

Amsterdam. 5876 leden (353 elders), 1300 catechisanten. Gemeentetr *f* 4500 Ds. W. I. Leendertz, geb. 26 Nov. 1850, Prop. 1875. (Wormer

en Jisp 21 Nov. 1875; Ouddorp 1878; Veenwouden 1881; de Rijp 1888; Amsterdam 5 Oct. 1890). Ds. P. Feenstra, geb. 18 Oct. 1850, Prop. 1872 (Witmarsum 16 Maart 1873; Nijmegen 1881; Amsterdam 10 Mei 1891). Ds. I. H. Boeke, geb. 28 Dec. 1846, Prop. 1870 (Zijldijk 13 Nov. 1870; Hengeloo 1872; Wormerveer Z. 1878; Huizen-Hilversum 1885; Amsterdam 1 Oct. 1893). Dr. A. K. Kuiper, geb. 20 Sept. 1864, Prop. 1889 (Rottevalle 5 Jan. 1890; Warga 1895, Wormerveer 1899; Amsterdam 15 Sept. 1901). *Kerkeraad:* 20 leden benevens de leeraren. Voorz. Ds. Feenstra of Ds W. I. Leendertz (om de maand), Secr. Ds. I. H Boeke of Dr. A. K. Kuiper (om het jaar). Bij beroeping van leeraren *een dubbele kerkeraad.* De armenzorg wordt behartigd door 6 wijkdiakenen, die ieder door eene commissie van 5 à 6 broeders en zusters worden bijgestaan. Boekhouders: A. W. van Eeghen Jr. en J. Zwaardemaker Cz. — *Stemrecht:* De verkiezing van eene *beroepingscommissie* (aanvullende den kerkeraad, die hierdoor een *dubbele* wordt) geschiedt door de Broeders en Zusters, die der diakenen alleen door de Broeders, herziening der Statuten door de Broeders en Zusters. — *Wijkverpleging* (*Singel* 458, dir. Mej. J. A. van der Veen en 2 pleegzusters). 5 *Diakonessen* door den kerkeraad benoemd op aanwijzing van Diaconessen. Twee hofjes voor oude vrouwen onder beheer der diaconie: *'t Rijpenhofje,* (Rozengr. 120—134) en *'t Nieuwe of Zonsche Hofje* (Prinsengr. 157—187 en 171). Woning voor gehuwden in *'t Gebouw „de Lelie"* (Bloemstraat) en in de *huisjes van „de Vogel"* (Kerkstraat). Weeshuis van de Collegianten, genaamd *„de Oranjeappel". Vrouwen-Hulpvereeniging* (Zending. Voorz. Dr. A. K. Kuiper Vice-Voorz. Mevr. E. van Eeghen van Helden). 2e *Vrouwen-Hulpvereeniging* (Voorz.-Secr. Mej. A. Veenstra). Het *„Kleine Kransje"* (Voorz. Mej. J. Oepts). *Jongedochterskrans Esther* (Voorz. Mej. M. H. Oepts). *„'t Kransje de Talenten"* (Voorz. Mej. C. L. Middelhoff). *Hulp aan herstellende zieken. Menno-Simonskring* (Doopsgezinde jongelings-vereeniging) Secr. H. Brouwer Jr. *Doopsgezind Zangkoor* (Secr. Mej. J. P. Dirks). — Er zijn in de gem. eenige *zondagscholen* die niet onder toezicht van den Kerkeraad staan; verder wordt van harentwege *voorbereidend godsdienstonderwijs* gegeven door den Heer J. Knipscheer, Mej. A. Veenstra en Mej. J. F. D. Mossel. — *Psalmen „Laus Deo"*, 1e *en* 2e *Amst. Bundel.* — Begin der godsdienstoef. in de kerk op 't Singel 452 of Heerengracht 431 te 10 uur; in de Oosterparkkerk te 10.30. — Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Avonddiensten alleen met de Doopsbediening, in voor- en najaar ter Dankzegging na 't Avondmaal, op Goeden Vrijdag, en op Oudejaarsavond. Des Zondags beginnen deze diensten te 6 uur, op werkdagen te 7 uur. — Driemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, Rho, VW, VDV, DZV, AEf en HWf.

Eenige leden der gemeente hebben zich vereenigd tot de *Vereeniging tot handhaving van Gods onfeilbaar Woord in de Doopsgez. Gem. te Amsterdam* en vergaderen in den regel om de veertien dagen in 't Lokaal „Eensgezindheid"

te 10 uur; een enkele maal ook des avonds te 7 uur; Voorganger: Ds. C. P. van Eeghen, geb. 19 Juni 1853; Prop. 1881. (Medemblik 5 Maart 1882 Aardenburg 1883; Emeritus en te Amsterdam gevestigd in 1892). Bij de Godsdienstoef. worden de *Herv. Psalmen* en de 1e *en* 2e *Amst. Bundel* gebruikt. De vereeniging heeft 3 *Zondagscholen* met 8 onderw. en 150 leerl. en eene Kinderzendingsvereeniging *„de kleine Medearbeider"* welke onder denzelfde titel een geïllustreerd Doopsgezind maandblad voor Uit- en Inwendige Zendingen uitgeeft (oplage ± 600 ex.).

St. Anna- en St. Jacobiparochie. 48 leden (5 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200. en *Past.* Ds. H. Bakels, geb. 25 Juli 1871, Prop. 1895 (Warns 12 Jan. 1896, Enkhuizen 1901, *Emeritus* 2 Juni 1907 St. Anna Par. 5 Juli 1908). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar; Voorz. de leeraar; Secr. J. Winters Jr. Boekh. W. Jensma. — *Stemrecht:* de Broeders (de Zusters stemmen alleen bij de beroeping van een predikant mede). *Groote Bundel, Vervolgbundel Ev. Gez.* Begin godsdienstoef. 9.30. Omtrent de viering der feestdagen is niets definief bepaald. Eéns per jaar Avondmaal. De gemeente is lid van FS, RD.

Apeldoorn. 200 leden, (19 elders), 50 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1550. — Ds. E. M. ten Cate geb. 26 Dec. 1868, Prop. 1893. (Noordhorn 21 Jan. 1894; Monnikendam, 1896; Apeldoorn 6 Nov 1904). — De leeraar is tevens voorganger van den Doopsgezinden Kring te *Amersfoort* (zie aldaar). — *Kerkeraad*: 5 leden; Voorz. J. P. v. d. Vegte; Secr. G. v. d. Meulen; Boekh. J. C. Dirks. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Doopsgezinde Liederen, Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd Eens p. j. Avondmaal (tweemaal als er ook in 't najaar doop is). Nov. 1903 is ingesteld eene *Commissie tot Verwelkoming van nieuwe leden* en in 1905 eene Commissie tot vorming van een *Pastoriefonds*. De gemeente is lid van RArnh, DZV.

Appelsga. 7 leden. Geene catechisanten. Boekh. W. A. van der Sluis.

Arnhem. 650 leden, (204 elders), 208 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2500 + *f* 800 pers. toelage. Ds. G. Wuite Jz., geb. 16 Juli 1874, Prop. 1899 (Stavoren en Molkwerum 15 Oct. 1899; Arnhem 12 Jan. 1902). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den Eerevoorzitter en leeraar. Voorz: G. Wieringa; Secr. de leeraar; Boekh. G. J. Ybes en W. A. Pull — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin godsdienstoef. 10.30 — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag (Avondmaal) en Oudejaar

wel kerkelijk gevierd. Eénmaal p. j. (op Goeden Vrijdag-avond) Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Jong Streven* (naaikrans ten behoeve van armen en zieken). — *College van Collectanten* (6 leden met den leeraar als voorzitter). — *Zangkoor* (dir. de heeren Van Westhreene en Burnier). — *Cursus voor Jonge Leden* en een *Cursus voor Oudere Leden en belangstellenden.* — *Het Vaste Fonds.* — De gemeente is lid van RArnh, VLA, VA, VW, DZV, AEf, HWf.

Assen. 54 leden (5 elders), 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 500 en reiskosten. Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Meppel, (*zie aldaar*). — *Kerkeraad:* 7 leden; bovendien de leeraar met adv. stem Voorz. G. P. Cool; Secr. L. Hansma; Boekh. T. Boonstra. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). De godsdienstoef. (om de 14 dagen in 't Nutsgebouw) beginnen te 10 uur. Een enkele maal — op onbepaalde tijden — avonddienst te 6.30 nm. Alleen de 2e feestdagen worden kerkelijk gevierd, alsmede de Nieuwejaarsdag. Eéns p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gemeente heeft het *staande zingen* ingevoerd, houdt eens per jaar eene „avondvertoeving" welke een huishoudelijk karakter draagt en is lid van ZwV, Rzw.

Baard. 82 leden (12 elders), 18 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1350; *Past.* — Ds. L. G. Holtz, geb. 13 Febr. 1830; Prop. 1907 (Baard, 1 Dec. 1907). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar; Voorz. G. S. van der Hem, Secr. de leeraar. Boekh. G. S. v. d. Hem en J. J. Durksz. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Herv. Psalmen, Groote Bundel, Vervolgb. Ev. Gez.* — Begin godsdienstoef. 9 (z.) 9.30 (w). De 2e Feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel*. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van FS, RB, DZV, VDV.

Balk. 95 leden (2 elders), 31 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. R. v. d. Veen, geb. 19 Mei 1872; Prop. 1897 (Irnsum en P. 1897; Balk 16 Nov. 1902). — *Kerkeraad* · 6 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Voorz.-Secr. is; Boekh. G. van der Sluis (gem.) en M. de Boer (diac). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de bedeelden alleen bij de leeraarsberoeping). — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.* Begin godsdienstoef. 9.30. Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. De 2e feestdagen en Nieuwejaar gewoonlijk niet, hoewel ze niet zijn afgeschaft. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gemeente is lid van FS, RB, DZV.

Ballum (op Ameland) 44 leden (2 elders), 18 catechisanten. — De gemeente wordt bediend door de leeraren van *Hollum* en *Nes* en draagt niet aan de

salarissen bij. — *Kerkeraad:* 2 leden benevens de leeraren. Voorz.-Secr. de leeraar van Hollum of van Nes, bij jaarbeurten. Boekh. G. C. Bakker en L. J. v. d. Mey — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen.* Om de veertien dagen en op de groote feestdagen (tweede dagen) godsdienstoefening, begin 9 (z.) 9.30 (w) of 2 uur. Eens per jaar Avondmaal. Geen orgel. Toen in 1881 de Ver. Doopsgez. Gem. van Ameland werd gesplitst in 3 zelfstandige gemeenten, verbonden die van Hollum en Nes zich bij contract, te zullen voorzien in den predikdienst en het godsdienstonderwijs te Ballum en om in geval van behoefte, ook geldelijken bijstand te verleenen. Jaarlijks worden de rekeningen van Ballum nagezien door de kerkeraden van Hollum en Nes, vertegenwoordigd door de beide predikanten. — De Gemeente is lid van FS, RD, VLA.

Barsingerhorn c. a. (Kerken te *Barsingerhorn* en *de Kreil*). 465 leden (40 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1900 en *f* 100 voor rijden, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. J. Kooiman, geb. 18 Jan. 1865, Prop. 1890 (Oudebildtzijl 11 Jan. 1891; Barsingerhorn 16 April 1893). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr.-Boekh. is. Tot het nazien der rekening van ontvangsten en uitgaven wordt jaarlijks eene commissie van 2 leden door de gemeente gekozen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — In de kerk te *Barsingerhorn: Godsd. Liederen* (N. P. B.) in die te *de Kreit: Herv. Psalmen, Evang. Gezangen Vervolgbundel Ev. Gez.;* begin der godsdienstoefeningen 9,30. Alleen de eerste feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal Er rijdt een *kerkwagen* van Schagen naar Barsingerhorn. — Catechisaties te Barsingerhorn, Schagen en Wieringerwaard (de Kreil). — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw. VA, VV, VW, Maatschappij tot Opv. van Weezen in 't Huisgezin, „Het Witte Kruis", „Ver. voor Gezinsverpleging in de Classis Alkmaar", Verhoogingsfonds, AEf, HWf.

Beemster (voorheen Beemster en Oosthuizen). 279 leden (34 in de verstrooiing; leden, elders woonachtig, kunnen lid blijven indien (door eene geldelijke bijdrage) van hunne belangstelling blijkt), 27 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700. *Past.* — Ds. P A. Vis, geb. 7 Mei 1865, Prop. 1889 (Witmarsum en Pingjum 12 Januari 1890, Beemster 19 Juli 1891). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar (deze heeft alleen in armenzorg-aangelegenheden geene stem). Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. C. Hartog Pzn. — Eene *Commissie van Bijstand* (30 leden) beslist in zaken, waarin de kerkeraad niet op eigene verantwoordelijkheid wil handelen en maakt bij beroepingen het tal op. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (in gemeenschap met andere Protestanten). *Herv. Psalmen, Doopsgez. Liederen* (*Haarlemsche Bundel*). — der godsdienstoef. 9.30. — Geene winteravondgodsdienstoefeningen, de tweede feestdagen worden gewoonlijk niet gevierd, hoewel ze nooit zijn afgeschaft.

Goede Vrijdag wordt kerkelijk gevierd. — Tweemaal p. j. Avondmaal — De gemeente is lid van ADS, RS, RHo, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Beerta (zie Midwolda).

Berlikum. 62 leden, (4 elders), 54 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. L. Reinders, geb. 27 Nov. 1870, Prop. 1896 (Berlikum 10 Jan. 1897). — *Kerkeraad;* 4 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. J. Visser. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (60 leerl. 1 onderwijzer en 1 onderwijzeres). — *Leidsche Psalmen* en *Gezangen.* Begin godsdienstoef. 9.30. — Eénmaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De 2e feestdagen worden niet kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond wel. — De gemeente is lid van FS, RD, VLA, VA, VDV.

Beverwijk. 224 leden (6 elders), 57 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000 en eene persoonlijke toelage groot *f* 200 Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. J. D. van Calcar, geb. 10 April 1874, Prop. 1901, (Warns 9 Febr. 1902, Beverwijk 18 Maart 1906). — *Kerkeraad:* 7 leden. Voorz. D. Honing; Secr. de leeraar; Boekh. Chr. E. Sepp. Commissie van Bijstand tot 't nazien der rekening (3 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (ook bedeelden) — *Leidsche Psalmen, Leidsche Bundel en 2e Amst. Bundel.* — Begin godsdienstoef. 10 uur. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden niet kerkelijk gevierd, wel Goede Vrijdag en Oudejaar (beide te 6.30 's av.). — Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers) *Zondagschool, Kerkelijk Zangkoor* en *Jongelingsvereeniging* in gemeenschap met de Ned. Herv. en de Ev. Luth. gemeenten, met welke beide gemeenten ook gemeenschappelijk de Hervormingsdag wordt herdacht. — De gem. is lid van ADS, RHw, VLA. VV, AEf, HWf.

Blija (zie Holwerd).

Blokzijl. 132 leden (40 elders), 35 catechisanten (in het kinderboek zijn 12 kinderen ingeschreven) Gemeentetr. *f* 1550, Pers. Bel. (3) en plaatselijke belasting. *Past.* Ds. G. Hofstede, geb. 19 Augs., 1896; Prop. 1891, (Baard 31 Jan. 1892; Aardenburg, 27 Augs. 1893; Blokzijl 8 Maart 1903). *Kerkeraad:* 6 diakenen benevens een Secretaris en Boekhouder. Voorz. B. Room; Secr. W. Bakker; Boekh. Ds. G. Hofstede. — College van 4 *diakonessen* of *buitenmoeders. Stemrecht:* Broeders. — *Herv. Psalmen, Doopsgez. Liederen (Haarl. Bundel).* — Begin godsdienstoef. 9.30 (z.) 10 (w.). In den winter 10 à 12 avondgodsdienstoefeningen te 6 uur. Ook de 2e feestdagen, de Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oudejaarsavond, alsmede de Overijselsche Bid- en Dankdag worden kerkelijk gevierd. Nieuwejaar op den eerstvolgenden

Zondag. — 2 maal p. j. Avondmaal. — Het plan bestaat, een *Zangkoor* op te richten. — *Weeshuis.* De gemeente is lid van ADS, ZwV, RZw, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEf, HWf.

Bolsward. 219 leden (27 elders), 61 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700. *Past.* — Ds. J. Pottinga Hzn., geb. 6 Sept. 1846, Prop. 1871 (Noordhorn 26 Nov. 1871; Hindelopen 1874; IJlst 1878; Irnsum 1880; Joure 1886; Hoorn 1890; Bolsward 2 Juli 1893). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz.-Boekh. W. Keestra, Secr. S. J. T. Plantinga. *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — Godsd. Liederen (N. P. B.). — Begin godsdienstoef. 9.45. — Behalve de 1e feestdagen worden de 2e Kerstdag, Oudejaar en Goede Vrijdag kerkelijk gevierd. — Enkele avonddiensten te 5.15. Tweemaal p. j. Avondmaal. — *Zangkoor* (onder leiding van Mej. G. Veen). — Aan de gem. is verbonden de „Doopsgezinde Instelling van Weldadigheid". De kerkeraad beheert haar en is rekenplichtig aan eene commissie van 5 leden, jaarlijks uit en door de Broeders-lidmaten te kiezen. — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VA, DZV.

Borne. 64 leden (10 te Hengelo en 11 elders), 18 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1175, Rijkstr. *f* 300 en *f* 25 vergoeding van Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. J. B. du Buy, geb. 13 Febr 1870, Prop. 1898 (Nes op Ameland 12 Mei 1895; Borne 14 Sept. 1902). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. A. ten Cate; Secr. de leeraar. Boekh. A. Bussemaker. Afzonderlijke gemeentelijke en diakonale geldmiddelen. *Breede kerkeraad* (bestaande uit oud-leden van den kerkeraad). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.* Begin godsdienstoef. 10.10 uur. — Goede Vrijdag, Hemelvaart, Hervormingsdag en Oudejaarsavond, worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagschool* (13 leerlingen, onder leiding der dames du Buy en F. Meyling). — Enkele „gezellige bijeenkomsten" hebben des wintersavonds plaats. — De gem. is lid van ZwV, RTw, VW, VDV, AEf, HWf.

Bovenknijpe. 180 leden (24 elders) 29 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1450. Pers Bel. (2). *Past. Vacant* (Ds. Kosters van Noordeind van Graft heeft het beroep naar deze gemeente aangenomen). — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar. — Kerkvoogdij en Diaconie gescheiden. Boekh M. B. de Vries (gem.) H. A. Siebenga Azn. (diac.). — Bij beroeping een groote kerkeraad door toevoeging van 6 buitengewone leden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters — *Leesbibliotheek.* — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* — Begin godsdienstoef. 9.30. — Behalve de gewone Zondagen wordt alleen de Goede Vrijdag en Oudejaar kerkelijk gevierd. — Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagschool* (100 leerlingen, 2 onderwijzers en

4 onderwijzeressen). *Leesbibliotheek.* — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA, VW, VDV.

Breda. 113 leden, (29 elders), 30 catechisanten. Gemeentetr. *f* 450. Honor. voor 't catechiseeren met Cadetten *f* 40. — Voor predikdienst enz. gecombineerd met Dordrecht (zie aldaar). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar; Voorz: J. Bollaan, Secr: de leeraar, Boekh. J. Honing Hzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Op elken laatsten Zondag der maand en op de 2e feestdagen te 10.30 uur godsdienstoef. in de Ev. Luth. kerk. Eens per jaar Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gemeente is lid van ZwV., VLA, VA, VDV, AEf, HWf.

Broek op Langendijk (voorheen Lange- en Koedijk). 138 leden (10 elders), 39 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1000, Rijkstr. *f* 300; Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. W. Banga, geb. 12 Dec. 1879, Prop. 1906 (Br. op L. 25 Augs. 1907). — *Kerkeraad* 7 leden benevens den leeraar. Voorz. S. de Boer, Secr. de leeraar; Boekh. W. A. van Bommel. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Bibliotheek.* Catechisaties te Broek op L. en te Oudkarspel. *Leeravond* voor de jongste lidmaten. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin godsdienstoef. 9.30 (z.) en 10 (w.) — 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eenmaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VDV, VW, DZV, AEf, HWf.

Burg, Waal en Oosterend op Tessel. (Ver. Gem. van Vlamingen en Waterlanders). 632 leden (? elders), 160 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800 en *f* 200 Pers. toel. Bel. (2). *Past.* — Ds. R. Kuperus, geb. 17 Sept. 1850, Prop. 1878 (Baard 23 Maart 1879, St. Anna Parochie en Berlikum 1882; Ytens 1884; IJlst 1886; Burg enz. 17 Nov. 1889). — *Kerkeraad:* 10 leden benevens den leeraar (Burg 4, Waal en Oosterend elk 3 diakenen). Voorz. Jk. Kikkert PJzn. Boekh. Jk. Eelman en Jk. Keyser Szn. Secr: de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij predikantsverkiezing). *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Sept. tot April om de 3 weken te Burg avonddienst te 6.30. 2e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Goede Vrijdag, Hemelvaart en Nieuwejaar *niet*. Eens per jaar in ieder der 3 dorpen Avondmaal. In elk der 3 dorpen een kerkgebouw. — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Dantumawoude. 279 leden (12 elders), 134 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. U. J. Reinders, geb. 24 Jan. 1868. Prop. 1896 (Ternaard 17 Jan. 1897; Dantumawoude 15 Oct. 1899). —

Kerkeraad: 8 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Oudste Bestuurder: F. W. Feddema. Gedurende vacatures worden acht buitengewone leden gekozen die met den gewonen kerkeraad het beroepingswerk leiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen voor de beroeping van een leeraar). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin godsdienstoef. 9.30. — Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. — Eénmaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers), *Leesbibliotheek* 's Winters 2 à 3 *Voorleesavonden.* — De gem. is lid van ADS, FS, RD, VLA, VW, VDV, DZV.

Deventer. 282 leden (± 50 elders), 92 catechisanten. Gemeentr, *f* 2800, en eene pers. toel. Pers. Bel. (3) *Past.* — Ds. A. H. van Drooge, geb. 4 Oct. 1872. Prop. 1897 (Holwerd en Blija 14 Nov. 1897, Deventer 5 Januari 1902). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den Leeraar die adv. stem heeft. De kerkeraad bestaat uit 4 oudsten, den Secretaris, den diaken (C. A. Goldenberg E. Azn.) en den Kerkmeester. De drie laatstgenoemden hebben verschillende fondsen in beheer. Voorz. Mr. S. van Delden Secr. W. Stoffel. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Bibliotheek.* — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.) *Chr. Kerkgezangen (Haarl. Bundel).* — Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RArnh. AEf, HWf.

Dordrecht. 110 leden (30 elders), 31 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1050, Rijkstr. *f* 200. — Ds. A. J van Loghum Slaterus, geb. 2 Maart 1868, Prop 1896 (Tjalleberd, 15 Nov. 1896, Dordrecht 15 Oct. 1899 en Breda 3 Dec. 1899; Ds. van Loghum Slaterus nam het beroep naar Wageningen aan). — *Kerkeraad:* 6 leden, waaronder 2 zusters, benevens den leeraar: Voorz. Mr. J. van Drooge, Secr. de leeraar; Boekh. J. C. Stemp. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (5 onderwijzeressen, 21 leerlingen). *Leidsche Bundel, Godsd. Liederen* (N. P. B.) — Begin der godsdienstoef. 10.30 — Tweede feestdagen, Hemelvaart en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wél* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ZwV, VLA, VA, VDV, AEf en HWf.

Drachten en Ureterp. 230 leden (30 elders), 80 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. J. Wuite, geb. 2 Mei 1874; Prop. 1898 Stadskanaal 27 Nov. 1898; Drachten en Ureterp 17 Jan. 1904.) — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. A. S Kijlstra Secr. de leeraar; Boekh. P. F. de Zee te Drachten. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (aan leden die in gebreke blijven den — soms verplichten — hoofdelijken omslag te betalen,

kan het stemrecht worden ontnomen). — *Leesbibliotheek* (bestuurd door eene commissie uit de leden en 2 diakenen). — *Zangkoor* (onder leiding van den Heer A. L. P. de Cornillon, organist). In den afgeloopen winter zijn 2 welgeslaagde gezellige *leden-bijeenkomsten* gehouden. — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z), 10 (w.). — De 2e feestdagen, Hemelsvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Drie winteravond-bijeenkomsten. Een of tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA, VV.

Edam. 88 leden, 18 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100 en *f* 50 pers. toel. Rijkstr. *f* 300. *Past.* Ds A. Sipkema, geb. 13 Oct. 1845, Prop. 1874 (Mensingeweer 6 Dec. 1874; Borne 1881; Edam 18 Nov. 1888). — *Kerkeraad:* 5 leden. Voorz.-Boekh. J. de Boer Jzn.; Secr. (geen lid) de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd (te 6.30). 2 maal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en in November). — De gem. is lid van RS, RHo, AEf, HWf.

Enkhuizen. 133 leden (28 elders), 37 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1475. *Past.* Ds. S. Spaans, geb. 9 Nov. 1873, Prop. 1898 (Goes 15 Jan. 1899, Enkhuizen, 25 Augs. 1907). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. de leeraar; Secr. F. de Wit Sr.; Boekh. P. Bais. — *Stemrecht.* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 10 uur. De tweede feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Enschedé. 240 leden 20 (elders), 65 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800 en vergoeding van woninghuur. Ds. P. B. Westerdijk, geb. 19 Sept. 1869, Prop. 1892 (Dantumawoude 27 Nov. 1892, Enschedé 26 Maart 1899). — *Kerkeraad:* 3 leden met den leeraar als adviseerend lid. Gemeentebeheer en armverzorging zijn gescheiden. Voorz.-Boekh. J. Stroink Azn. na Febr. a.s treedt als voorzitter op de Heer B. J. Blijdenstein); Secr. de leeraar. Jaarlijks wordt door de Broeders eene commissie verkozen tot het nazien der rekening. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten evenals de bedeelden alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Des winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 5.30 De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden niet kerkelijk gevierd Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. Avondmaal op Goede Vrijdag (met persoonlijke bekers). De leeraar geeft godsdienstonderwijs en vervult

eenige preekbeurten te Gronau i. W. — De gem. is lid van ADS, RTw, VW, VDV, AEf, HWf.

Franeker. 185 leden (23 elders), 38 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1350 + *f* 50 voor belastingen alsmede eene persoonlijke toelage. *Past.* Ds. M. Honigh, geb. 20 Maart 1871. Prop. 1896 (Uithuizen 31 Jan. 1897; Franeker 25 Nov. 1900). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. J. Hogendijk Secr. de leeraar; Boekh. D. Fontein. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. (Leden die van elders met att. zijn opgenomen eerst na 6 maanden lidmaatschap). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden *niet*, Nieuwejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VA, VDV.

Giethoorn. 500 leden (30 elders), 220 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600 *Past.* Ds. H. Schuurmans, geb. 17 Febr. 1867. Prop. 1893 (Giethoorn) 7 Jan. 1894). — *Kerkeraad:* 10 leden (4 fondsbestuurders, 6 diakenen) benevens den leeraar, die Voorzitter en Secr. is. Boekh. H. H. Groen. — *Stemrecht:* de Broeders (bij uitzondering ook de Zusters). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der Godsdienstoef. 10 uur. Geen orgel. De 2e feestdagen, Nieuwe- en Oudejaar alsmede Hemelvaart worden kerkelijk gevierd. Twee maal p. j. Avondmaal. — *Bibliotheek:* De gem. is lid van RZw, VDV, AEf, HWf.

Goes. (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Vlissingen), 64 leden (24 elders) 25 catechisanten. Gemeentetr. *f* 793,76. Ds. T. H. Siemelink geb. 13 Sept. 1863, Prop. 1889 (Workum 12 Jan. 1890, Goes en Vlissingen 5 en 12 April 1908). *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. A. R. Breetvelt; Secr. de leeraar; Boekh. Tj. Joustra. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Godsdienstige Liederen* (N. P. B). Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen en Oudejaarsavond worden, kerkelijk gevierd (om de beurt te Vlissingen en te Goes) de Goede Vrijdag Hemelvaartsdag en Nieuwejaar niet. Eens p. j. Avondmaal. De gem. is lid van ZwV, VDV, HWf.

Gorredijk en Lippenhuizen. 148 leden, (25 elders), 61 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. Koster, geb. 6 Nov. 1871, Prop. 1897 (Woudsend 14 Nov. 1897; Terhorne 1902, Gorredijk en L. 28 Mei 1905) — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar als Voorz. en Secr.; Boekh. E. U. Veenland te Lippenhuizen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 9.30 (z.) en 10 (w.). In Gorredijk soms avondgodsdienstoef te 6 uur. De Goede Vrijdag, 2e Paaschdag, 2e Kerstdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. 2

maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA, VDV, Ver. voor Kinderverzorging.

Graft (Noordeind van). 86 leden (8 elders), 14 catechisanten. Gemeentetr. *f* 800. Rijkstr. *f* 400. *Past.* Ds. M. J. Kosters Gz. geb. 31 Aug. 1875, Prop. 1904 (Noordeind van Graft 5 Febr. 1905. Ds. Kosters heeft het beroep naar Bovenknijpe aangenomen). — *Kerkeraad:* 4 leden (waarvan jaarlijks één aftreedt en niet terstond herkiesbaar is; gedurende vacatures heeft er geene aftreding plaats) benevens den leeraar als Voorz. en Secr. met adv. stem. Boekh. P. Kwadijk. — *Stemrecht:* Broeders. Bij de beroeping van een leeraar wordt de Kerkeraad bijgestaan door eene Commissie van 5 leden, ook door de Broeders gekozen. — *Herv. Psalmen en Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Enkele winteravondgodsdienstoef. te 7 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag, Hervormingsdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — *Zondagschool* (30 leerlingen, onder leiding van den Ned. Herv. en den Doopsgez. leeraar van Graft en Noordeind van Graft). — De gem. is lid van RS, Rho, VLA, VA, VW, VDV, AEf, HWf.

Graftdijk (Oost- voor Predikdienst enz. gecombineerd met **West-Graftdijk).** 34 leden, (1 elders) 4 catechisanten. Gemeentetr. *f* 750. Pers. Bel. (3) *Past.* Ds. R. J. Tackema de Stoppelaar, geb. 22 Augs. 1873, Prop. 1899 (te O.- en W.-Graftdijk eerst proponent in Commissie, 25 Nov. 1900 definitief beroepen). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar als Secr.; Voorz.-Boekh. S. Beets. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Leidsche Bundel.* Om de 14 dagen godsdienstoef. te 9.30 (z.), 10 (w.). Alleen de 1e feestdagen. Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. — Eenmaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Graftdijk (West- zie **Oost-Graftdijk).** 37 leden, 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 650. Pers. Bel (3) — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar als Secr.; Voorz.-Boekh. W. Koppen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — Godsdienstoefeningen evenals te Oost-Graftdijk. *Zondagschool* (25 leerl.) *Zangkoor* (onder leiding van den Heer P. Bruijn). *Christelijke Kerkgezangen.* — De 1e feestdagen, de Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. — Een maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, AEf. HWf.

's Gravenhage. 1264 leden (waarvan 364 elders), 280 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3000 en *f* 500 pers. toel. Ds. S. Lulofs, geb. 23 Jan. 1849, Prop. 1872 (Broek op Langendijk 1 Dec. 1872; Winterswijk 1875; Koog

en Zaandijk 1877; Deventer 1889; 's Gravenhage 5 Mei 1901). — *Kerkeraad:* 10 leden benevens den leeraar met adviseerende stem. Voorz. H. M. de Vries; Secr. B. A. Fellinga; Boekh. P. J. Wijsman. *Commissie van Bijstand* (5 leden; Voorz. D. Hannema). *Diaconale Commissie* (bestaande uit 3 Kerkeraadsleden en 3 Zusters). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Naaivereeniging.* (20 leden. Voorz. Mej. M. H. de Vries). — *Bibliotheek. Zangkoor* onder leiding van Mevr. M. Wijsman-Kloos), *Ver. „Licht en Leven"* (die stichtelijke-, werk-, kunst-, en gezelschapsavonden houdt). — *Herv. Psalmen,* 1e *Bundel bestaande uit de Ev. Gezangen, Vervolgb., Ev. Gez.* 2e *Bundel, bestaande uit Godsdienstige Liederen* (N. P. B.) *en Doopsgez. Liederen.* Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet,* Goede Vrijdag en Oudejaarsavond (7 uur) *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goeden Vrijdag te 7 uur). — De gem. is lid van ADS, RZw, VLA, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.

Grijpskerk (zie Pieterzijl).

Groningen (Vereenigde Doopsgezinde Gemeente). 985 leden (191 elders), 271 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3000. Ds. F. van der Ploeg, geb. 19 Dec. 1865, Prop. 1892 (Tjalleberd 15 Jan. 1893, Veendam 1898, Groningen 8 Juli 1906). — *Kerkeraad:* 9 leden, benevens den leeraar, die Secr. is en adv. stem heeft; Voorz. A. Leutscher; Boekh. R. U. Landweer. Gemeentebeheer en armverzorging zijn gescheiden. — 3 Diakonessen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen in zaken die den Eeredienst betreffen. Bedeelden zijn uitgesloten. Geneeskundige hulp wordt daarbij niet als alimentatie beschouwd). — *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Oudejaarsavond *wel.* 2 maal p j. Avondmaal. — *Weeshuis* (onder de voogdij van eene commissie bestaande uit 3 leden van den Kerkeraad en 3 zusters. — *Gasthuis* (oude mannen- en vrouwenhuis, onder voogdij van 5 leden der Gemeente). — De gem. is lid van ADS, GS, VW, VDV, AEf, GWf.

Grouw. 416 leden (65 elders), 146 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. P. Ens, geb. 14 Aug. 1875; Prop. 1899. (Witmarsum en Pingjum 12 Nov. 1899; Grouw 13 Dec. 1903). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. B. S. van der Ploeg; Boekh. T. B. Haites; Secr. de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9 (z), 9.30 (w.) Avondgodsdienstoefeningen 7 à 8 gedurende de maanden November, December en Januari te 5 uur. De tweede feestdagen, Goede Vrijdag, Oude- en Nieuwejaar worden *wel,* Hemelvaartsdag *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VDV.

Haarlem. 2672 leden (450 elders), 826 catechisanten. Gemeentetr. *f* 4000 en *f* 1000 pers. toel. Ds. B. P. Plantenga, geb. 15 Dec. 1865, Prop. 1862 (Meppel 26 Febr. 1893; Wormerveer-Zuid 1897; Arnhem 1898; Haarlem 29 Sept. 1901). Ds. A. Binnerts Szn. geb. 29 Aug. 1865, Prop. 1891 (Ytens 17 Jan. 1892, Meppel 1897, Rotterdam 1902, Haarlem 14 April 1907). Dr. C. B. Hylkema, geb. 14 Oct. 1870, Prop. 1895. (Helder 12 Jan. 1896, Zaandam Oz 1899, Haarlem 21 Juni 1908). — *Kerkeraad*: 12 leden benevens de leeraren. De emeriti-leeraren hebben bovendien zitting en adv. stem Gemeente- en Armenverzorging zijn gescheiden. Kerkeraad en Groote Kerkeraad: Voorz. A. Binnerts Szn.; Secr. Dr. C. B. Hylkema; Boekh. C. Visser. Diakenen: Voorz. D. Veen Szn.; Secr. Mr. R. Dozy; Boekh. C. Visser. De Groote Kerkeraad, bestaande uit de leeraren (ook de Emeriti) met volledig stemrecht en de dienstdoende en rustende diakenen behandelen alle belangrijke zaken zooals beroepsaangelegenheden, diakenverkiezingen, nieuwe instellingen, enz. Bij eene leeraarsvacature wordt door de Leden der gemeente eene Commissie gekozen, bestaande uit even vele leden als de Groote Kerkeraad telt. Deze Commissie vormt met den Grooten Kerkeraad de *Beroepingscommissie*. — *Zondagschool* of *Kinderkerk* (onder leiding van J. Rijnenberg godsdienstonderw.). *Weeshuis*. *Armhuis*. 2 *Lagere Scholen* (Hoofden: A. C. Hendriks, W. Swart). *Ziekenverpleging* (Gem. Zuster Mej. M. van der Est; Voorz. Ds. J°. de Vries. *Polikliniek*. *Doopsgezind Zangkoor* (150 leden, Voorz. E. Liera, Secr. Ed. A. van Bilderbeek, Langendijkstr. 10 bij wien soortgelijke vereenigingen inzage kunnen erlangen van de aanzienlijke Muziekbibliotheek; Dir. J. de Nobel). — *Doopsgezinde Liederen* Uitgave van Joh. Müller, Amsterdam) *en Christelijke gezangen* (Nieuwe Luthersche Bundel, Brandt en Zoon, Amsterdam) vormen den nieuwsten *Haarlemschen Bundel*. Begin der godsdienstoef. 10 uur. Gedurende de maanden Nov. tot en met Febr. en verder tot voorbereiding en dankzegging voor 't Avondmaal, op Goeden Vrijdag en Oudejaar avonddiensten; de gewone te 5, de buitengewone (Oudejaar b. v.) te 7 uur. Driemaal p. j. Avondmaal. ('t Zomeravondmaal zonder Voorbereiding en Dankzegging). De gemeente is Besturende gemeente van de Ver. van Doopsgez. Gem. en zetel van de Ver. voor. Doopsg. Weezen. De gem. is lid van ADS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, HWF.

Hallum. 8 leden (13) elders, 37 catechisanten. Gemeentetr. *f* 900 en *f* 200 pers. toelage. Rijkstr. *f* 300. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. S. Wartena, geb. 27 Juli 1843, Prop. 1868 (Wolvega 1 Nov. 1868; Rottevalle 1873; Knijpe 1880; Workum 1884; Akkrum 1889; Hallum 21 Maart 1897). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar met advis. stem. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. C. J. Meekma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel, Evang. Gez.* Begin der godsdienstoef. 9.30. — Op Goeden Vrijdag en Oudejaar des avonds godsdienstoefening; op de 2e feestdagen,

Hemelvaartsdag en Nieuwejaar geen dienst. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RD.

Harlingen. 454 leden (40 elders), 140 catechisanten (allen boven de 12 jaar). Gemeentetr. *f* 2800. Ds. J. W. van der Linden, geb. 21 Dec. 1846, Prop. 1870 (Krommenie 16 Oct. 1870; Barsingerhorn 1873; Hoorn 1883; Harlingen 9 Nov. 1884). — *Kerkeraad:* 8 leden en 10 gecommitteerden, benevens den leeraar en den Boekh. Gemeente- en Armenverzorging zijn gescheiden. Voorz. P. D. Matak Fontein; Secr. de leeraar; Boekh. Sj. Fontein. Eene *Permanente Commissie* van 2 Kerkeraadsleden en de leeraar als lid en Secr. beslist over de toelating tot de catechisatie van kinderen van niet-Doopsgezinde ouders en adviseert omtrent de aanvragen van het lidmaatschap der gemeente. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 10 uur. Avonddiensten bij Doop en Oudejaarsavond. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Zangkoor* (onder leiding van den Heer J. F. van Zutphen, Organist). De *Zondagschool* van den N. P. B. onder leiding van Ds. J. W. van der Linden, telt 200 leerlingen (meerendeels van Doopsgezinde ouders) 1 onderwijzer en 12 onderwijzeressen. — De gem. is lid van ADS, FS, RB, VLA, VA, VV, VW, VDV, Ver. tot Steun, Ver. Kinderzorg te Leeuwarden.

Heerenveen. 251 leden (48 elders). 91 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. T. J. van der Ploeg, geb. 9 Juni 1876; Prop. 1900. (Mensingeweer 24 Febr. 1901. Heerenveen 28 Juni 1903); nam het beroep naar Zaandam O. aan. — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die Secr. is. Gemeente- en Armenzorg zijn gescheiden. Voorz. is de Boekh. K. Roemer; Adm. diaken: A. J. Overdiep. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (bedeelden alleen bij de beroeping van een leeraar). *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 10 uur. Avonddiensten op Goeden Vrijdag en Oudejaarsavond. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — *Zangkoor* (onder leiding van den Heer P. de Vries). — De gem. is lid van ADS, FS, RA, VLA, VA, VV, DZV.

Helder (en **Huisduinen**). 410 leden (140 elders, vooral militairen en schepelingen), 58 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1120; Rijkstr. *f* 400 + *f* 80 voor 't onderwijs a/d Adelborsten. *Past.* Ds. J. Keulen, geb. 5 Jan. 1871, Prop. 1894 (Hindeloopen en Koudum 13 Jan 1895; Helder 1 April 1900). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. C. Steeman; Secr. de leeraar; Boekh. K. Metzelaar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* 80 leerlingen, 3 onderwijzeressen en den leeraar). *Zustersvereeniging „Liefde sticht"* (om hulp te bieden in moeilijke omstandigheden.

120 leden), Vier *avondbijeenkomsten* (van welke eene ter bespreking van gemeentebelangen, en 3 met eene lezing). *Godsd. Liederen* (N. P. B). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Hengeloo. 240 leden (62 elders), 110 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600 en *f* 300 pers. toel. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. H. Boetje geb. 17 Oct 1846, Prop. 1870 (Appelsga 12 Maart 1871; Franeker 1873; Hengeloo 16 Maart 1879). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar· Voorz. Boekh.-Secr. G. E. ter Marsch. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij predikantsberoepingen en zaken die de godsdienstoef. en de toelating tot den Doop betreffen). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. *Bibliotheek.* (hoofdzakelijk voor jongelieden). De Gemeente is verdeeld in 8 *leeskringen*, ieder gezin ontvangt maandelijks eene portefeuille waarin één boek of geschrift voor de ouderen en één voor de jeugd. De Goede Vrijdag, de 2e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Nieuwejaar en Hemelvaartsdag niet. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, ZwV, RTw, VW, DZV (gesteund door eene *Kwartjesvereeniging* met ruim 80 leden) VDV, (gesteund door eene *Dubbeltjesvereeniging* met 75 leden), AEf, HWf.

Hilversum (zie Huizen).

Hindeloopen. 54 leden, (3 elders) 18 catechisanten. Gemeentetr. *f* 850. Pers. Bel. (2). *Past.* Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Koudum. Ds. G. A. Hulshoff geb. 14 Sept. 1874, Prop. 1901 (Hindelopen 24 Jan. 1904). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft. Voorz.-Secr. de leeraar: Boekh O. Dijkstra. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef (om de 14 dagen) 9.30. Alleen de 1e feestdagen, de Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eenmaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RB. VLA, VA, VW.

Hippolytushoef (zie Wieringen).

Hollum op Ameland. 144 leden (6 buitenslands). 41 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100 Rijkstr. *f* 300. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds Joh. M. Erkelens, geb. 27 Aug. 1881, Prop. 1905 (Hollum 14 Jan. 1906); nam het beroep naar Stavoren en Molkwerum aan. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh. H. A. Brouwer en H. B.

Nagtegaal. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (32 leerlingen onder leiding van den leeraar en 3 onderwijzeressen). *Naaivereeniging* (onder leiding van Mej R. Brouwer). — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.) of des middags te 2 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. Indien de leeraar dienst doet te Ballum is hij niet verplicht tot den dienst te Hollum. — De gem. is lid van ADS, FS, RD, VLA, VW, DZV, VDV.

Holwerd en Blija. 198 leden (19 elders), 59 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. H. C. Barthel, geb. 19 April 1877, Prop. 1902 (Holwerd 2 Nov. 1902) — *Kerkeraad:* 12 leden (8 van Holwerd, 4 van Blija), en de leeraar met adv. stem, als Voorz ; Boekh.-Secr. K. R. Koopmans. Bij vacatures wordt eene Comm. van Bijstand gekozen van 6 leden; teneinde met den Kerkeraad de beroepsaangelegenheden te regelen, waarna de geheele gemeente stemt. — *Stemrecht:* Bij de diakenverkiezing de Broeders, bij Predikantsberoeping de Broeders en de Zusters (waarbij gekozen wordt uit een tal opgemaakt door den Kerkeraad, versterkt met eene Commissie van 6 leden). — *Zondagschool* (22 leerlingen, onder leiding van Mevr. Barthel). *Naaivereeniging.* — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel* Begin der godsdienstoef. 9 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Oudejaar en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (steeds te Holwerd). Te Holwerd wekelijks, te Blija om de 14 dagen godsdienstoef., afwisselend 's morgens en 's middags. Indien te Blija morgendienst is, wordt te Holwerd 's middags dienst gehouden. In de kerk te Blija *geen orgel.* — De gem. is lid van RD, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, FEf, FWf.

Hoorn. 215 leden (50 elders), 54 catechisanten Gemeentetr. *f* 1650. Pers. Bel. *Past.* Ds M. Uiterdijk, geb. 8 April 1863. Prop. 1891. (Wolvega 31 Jan 1892; Hoorn 6 Mei 1894). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar (die in financieele zaken adv. stemrecht heeft) Voorz. de leeraar; Secr. J. Kooij, Boekh. M. Leeuw. — *Financieele Commissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (20 leerl. 3 onderwijzeressen onder leiding van den Leeraar). *Zangkoor* (onder leiding van den Heer F. Felkes). — *Bibliotheek* (voor catechisatie en Zondagschool). — *Diakonessen* (3, tot het uitdeelen van kleedingstukken). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Soms avondgodsdienstoef. te 6.30. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eénmaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, AEf, HWf.

den Hoorn op Tessel. 43 leden, 14 catechisanten. Gemeentetr, *f* 950.

Rijkstr. *f* 350, Bel. (*f* 10). *Past.* Ds. J. Scherpenhuysen, geb. 27 Dec. 1877, Prop. 1905 (den Hoorn 4 Maart 1906). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh. Jb. Duinker. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Herv. Psalmen en Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen en Hemelvaartsdag nochtans niet geregeld. Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag, 's av. 7 uur). — De gem. is lid van RS, VLA, VA, AEf, HWf.

den Horn (onder Aduard; de gemeente heette vroeger *Lagerweeden*). 62 leden (3 elders), 6 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1050. Rijkstr. *f* 300. *Past* Ds. F. F. Milatz, geb. 7 Juli 1879, Prop. 1903 (den Hoorn op Tessel 4 Sept. 1904, den Horn 5 Nov. 1905). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. de oudste naar dienstjaren; Secr. de leeraar; Boekh. Iz. Leutscher. — *Stemrecht;* Broeders en Zusters. — *Christelijke Kerkgezangen* (Oude Haarl. Bundel). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z). 10 (Dec. Jan. en Febr.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Avondmaal in den avond van den Goeden Vrijdag (met persoonlijke bekers). De gem. heeft een *Armenhuis.* — De gem. is lid van GS, VLA, VA, VV, VDV, AEf, GWf.

Huizen en Hilversum (kerk te *Hilversum*). 400 leden, (± 100 elders), 61 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300. Pers. Bel. (2). Bedrijfsbel. *Past.* Ds. P. Oosterbaan, geb. 17 Oct. 1873, Prop. 1897, (St. Anna-Parochie 9 Jan. 1898, Uithuizen 31 Maart 1901, Hilversum 18 Augs. 1907). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar. Voorz. P. Langerhuizen; Secr. Mr. J. Hingst; Boekh. H. Stuimer. — *Stemrecht:* alle meerderjarige leden. — *Zondagschool* (onder leiding van den leeraar met 50 leerlingen en 3 onderwijzeressen). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.), *Evan. Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Nieuwejaar Goede Vrijdag, de 1e Kerstdag en Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RHo, VW, AEf, HWf.

IJlst. 89 leden (14 elders), 50 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. H. J. Busé, geb. 9 Oct. 1861, Prop. 1890 (IJlst 7 Dec. 1890). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar als Secr.; Voorz.-Boekh. S. M. Vierstra. Gemeente- en Diaconale administratie zijn gescheiden. Commissie van Bijstand bestaande uit de 3 laatstafgetreden diakenen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Zondagschool* (37 leerlingen 2 onderwijzeressen en *Naaivereeniging*, (8 leden) beide onder leiding van Mevr. Busé). — *Knapen- en Meisjesvereeniging* (14 leden). — *Weezenfonds.* — *Herv. Psalmen; Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. de 2e feestdagen

en Hemelvaartsdag *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VV, VW, VDV.

IJtens (voorheen Kromwal). 112 leden (5 elders), 27 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100. Rijkstr. *f* 400. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. A. de Vries Mzn., geb. 16 Febr. 1870, Prop. 1898, (Zwartsluis 18 Dec. 1898, Zijldijk 1903, IJtens 13 Mei 1906). — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh. K. J. van Gosliga en Sj. P. Wiersma. In enkele gevallen wordt eene Commissie van Bijstand gekozen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Leesbibliotheek* (voor de Catechisanten). *Herv. Psalmen, Groote Bundel* en *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.) 9.30 (w). De Goede Vrijdag, 2e Paasch- en Kerstdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RB, VW, DZV.

den Ilp en Landsmeer. 94 leden (2 elders), 25 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. B. H. Rudolphi, geb. 6 Jan. 1870, Prop. 1900 (Oudebildtzijl 28 Oct. 1900, den Ilp 8 April 1906); nam het beroep naar Veendam en Pekela aan. — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. K. R. Westerterp — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Zondagschool* (16 leerlingen). — *Herv. Psalmen* 1e en 2e *Remonstr. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Oudejaar wordt steeds kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag niet. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van RS. RHo, AEf, HWf.

Irnsum, (voor den predikdienst enz. gecombineerd met Poppingawier). 149 leden (waarvan 9 in 't buitenland). 22 catechisanten. Gemeentetr. *f* 750. Rijkstr. *f* 250. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. Iz. Hulshoff geb. 30 Juli 1869; Prop. 1895. (Baard 15 Dec. 1895; Noordbroek en N. Sch. 5 Mei 1901. Irnsum en P. 31 Mei 1903). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh. (gem.) G. S. van der Goot, (diac.) G. Nijdam. — *Stemrecht* (beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden): Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek* (samen met Herv. Gem.) — *Herv. Psalmen* en *Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.) 9.30 (w.). Zes winteravonddiensten te 5 uur. De Oudejaarsavond wordt kerkelijk gevierd; de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet.* 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA, VW.

Jisp (Zie Wormer).

Joure. 360 leden, 130 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1750. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. L. Hartog Jzn., geb. 9 Maart 1862, Prop. 1889 (Noordhorn

9 Febr. 1890; Joure 26 April 1891). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar die Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh. (gem.) J. I. Rinkes; Voorz.-Boekh. (diac.) P. J. de With. — *Stemrecht:* de Broeders en bij gelegenheden van bijzonderen aard ook de Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Acht Winteravonddiensten te 5.30. De 2e Kerstdag, Oudejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag worden *wel*, de 2e Paasch- en Pinksterdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, ADS, RA, VA, VV, VW, DZV.

Kampen. 161 leden (32 elders). 36 catechisanten. Gemeentetr. ƒ 950. Rijkstr. ƒ 450. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. H. Ens, geb. 18 Aug. 1847, Prop. 1872 (St. Anna Parochie 30 Maart 1873; Knijpe 1878; Gorredijk en Lippenhuizen 1880; Kampen 31 Oct. 1886). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Voorz. is; Secr. F. Duhoux, Penningm. Alb. A. Stuurman. Afzonderlijke diaconale gelden. *Commissie van toezicht* (3 leden). De kerkeraad is hieraan rekenplichtig en behoeft hare toestemming voor geldopnamen, groote reparaties, enz.). Enkele jonge leden staan den kerkeraad ter zijde bij buitengewone collecten. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Bibliotheek* (bibliothecaris is de president-diaken). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden *wel* de 2e Paasch-, Pinkster-, Kerst-, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goede Vrijdag). — De gem. is lid van ADS, RZw, VLA, VW, AEf, HWf.

Knijpe (zie Bovenknijpe).

Knollendam c. a. 130 leden (10 elders). 31 catechisanten. Gemeentetr. ƒ 1300. Rijkstr. ƒ 200. *Past.* Ds. J. F. Knipscheer, geb. 22 Mei 1865, Prop. 1887 (Baard 22 Jan. 1888; Knollendam 27 April 1890). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voor.-Secr. is; Boekh. H. Dik. *Financiëele Commissie* (5 leden), — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Vervolgb. Ec. Gez.* Twee kerken (te Knollendam en te Krommeniedijk; in de eerste is in 1897, in de laatste in 1902 een orgel geplaatst). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Enkele winteravonddiensten des Zondags te 7 uur. *Catechisaties* te Knollendam en Krommeniedijk en te Uitgeest in de Catechisatiekamer der Ned. Herv. Gemeente. Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, de overige (ook de 2e) feestdagen *wel* kerkelijk gevierd. In iedere kerk wordt eens p. j. Avondmaal gevierd (te Kn. meestal met 40 à 50, te Kr. met 25 à 30 deelnemers (na afloop waarvan gecollecteerd wordt met antieke metalen bekers). De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, Ver. tot Steun, AEf, HWf.

Koog en Zaandijk. 500 leden 16 catechisanten Gemeentetr. *f* 2000, *f* 30.— voor 't onderhoud van den tuin en Pers. Bel. (*f* 125). *Past.* Ds. J. P. Smidts, geb. 19 April 1870. Prop. 1895, (Wieringen 15 Dec. 1895, de Rijp 1903, Koog en Zaandijk 12 Jan. 1908). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Voorz. is. Secr. G. J. Honig; Boekh. Abr. Honig Cz. Twee kerkeraadsleden vormen eene *Bouwcommissie. Financiëele Commissie* (5 leden) Twee *diaconessen* (de dames T. Bruin en T. Crok). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. Bedeelden zijn uitgezonderd bij verkiezingen voor den Kerkeraad of de Financiëele Commissie. — *Weeshuis.* (Reg. 3 oudste diakenen; 3 Regentessen door den Kerkeraad benoemd). — *Psalmen Laus Deo, Uitgez. Liederen,* 2e *Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur (bij 't optreden van leeraren uit andere gemeenten 10.15). De 2e Finksterdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag de 2e Paasch- en Kerstdagen, en Oudejaarsavond *wel.* Twee maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Koudum, (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Hindeloopen, zie aldaar). 44 leden (5 elders), 23 catechisanten Gemeentetr. *f* 550. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft en Voorz.-Secr. is; Boekh. T. Piersma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen en de Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd: de overige godsdienstoefeningen hebben des Zondags om de 14 dagen plaats. Eénmaal p. j. Avondmaal (met afzonderlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VA, VW. — Zie verder onder Hindelopen.

Krommenie. 222 leden (23 elders), 53 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300. Rijkstr. *f* 200. Pers. Bel. (3). *Past.* Dr. J. G. Boekenoogen, geb. 17 Juli 1856, Prop. 1880 (Wormer en Jisp 16 Jan. 1881; Hindeloopen en Koudum 1884; Krommenie 1 Nov. 1885), — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar die alleen in financ. aangelegenheden geen stemrecht heeft. Voorz. Jb. Krook; Secr. J. Walig Kz. Boekh. W. Mastenbroek. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen,* 2e *Amst. Bundel, Uitgez. Liederen.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; de Hervormingsdag om het andere jaar (in 't toerbeurten met de Ned. Herv. Gem.) Nieuwejaar *niet.* 2 maal p. j. Avondmaal. Leden van andere Doopsgezinde Gemeenten worden met attestatie aangenomen, ook al waren zij daar zonder doop na belijdenis toegelaten; indien leden van niet-Doopsgezinde gemeenten willen overgaan, beslist de Kerkeraad (na den leden gelegenheid gegeven te hebben om bezwaren in te dienen) of voor de toelating de doop zal gevergd worden. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, DZV, AEf. HWf.

Krommeniedijk (zie Knollendam c. a.).

Leermens en Loppersum (kerk en pastorie te Zeeryp). 8 leden (5 elders), 24 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500. *Past.* Ds. F. ten Cate, geb. 18 Sept. 1878, Prop. 1902 (Broek op Langendijk 4 Jan. 1903, Leermens en Loppersum, 19 Mei 1907) — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh. D. J. Huizinga te Loppersum. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Groote Bundel, Godsd. Liederen* (N. P. B). Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden gevierd, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag, alsmede de 2e feestdagen niet. — *Catechisaties* te Zeerijp, Loppersum en 't Zandt. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, GS, AFf. GWf.

Leeuwarden. 1187 leden (125 elders), 375 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2800. Ds. P. Zondervan, geb. 8 Dec. 1863, Prop. 1888 (IJtens 20 Jan. 1889; Barsingerhorn c. a. 1891; Leeuwarden 2 Oct. 1892). Ds. M. L. Deenik, geb. 9 Dec. 1865, Prop. 1892 (Irnsum en P. 8 Jan. 1893; Leeuwarden 11 Juli 1897). — *Kerkeraad:* 8 leden benevens de leeraren, die stemrecht hebben bij de behandeling van zaken betreffende den Eeredienst. — Afzonderlijk Armenfonds. — Voorz. een der diakenen op maandbeurt; Secr. Ds. M. L. Deenik (1908), Ds. P. Zondervan (1909); Boekh. J. Koopmans (Noordvliet). *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Financiëele Commissie.* — *Zangkoor* (dir. H. van Belkum Kzn. Zingt in de godsdienstoef. op den 1en Zondag der maand en op de 1e feestdagen). — *Marcelis Goverts Gasthuis.* — *Godsd. Liederen* (N. P B.) Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Alle feestdagen worden gevierd (Nieuwejaar alleen als 't op Zondag valt). 6 Winteravondbeurten (Doop, Dankzegging, Goede Vrijdag, Oudejaar te 6.30). 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, FS, RA, VLA, VV, VW.

Leiden. 550 leden (163 elders, 39 onbekend). 106 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2500 en eene pers. toelage van *f* 300. Ds. W. J. Kühler, geb. 8 Dec. 1874, Prop. 1897 (Terschelling 21 Nov. 1897; Meppel 1902; Leiden 5 Maart 1905). — *Kerkeraad*: 6 leden; Voorz. elk der leden op maandbeurt. Secr. Boekh. en Archivaris L. G. Le Poole. De kerkeraad vult zichzelven aan en bij vacature wordt voor 't beroepingswerk een aantal Broeders als buitengewone leden uitgenoodigd, zitting te nemen in een Grooten Kerkeraad. De leden hebben 't „recht van verzoek". — *Leeskring.* — *Hofje genaamd Bethlehem.* — *Herv. Psalmen, Vervolgb. Ev. Gez., Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Alleen de 1e feestdagen Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goeden

Vrijdagavond). — De gem. is lid van ADS, ZwV, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Makkum. 73 leden, (8 in 't buitenland, 1 in de verstrooiing en 1 schipper). 39 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (3) *Past.* Ds. F. C. Fleischer, geb. 6 Aug. 1868, Prop. 1896 (Broek op Langendijk 25 Oct. 1896, Makkum 27 April 1902). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Secr.-Boekh. W. Rzn. de Boer. *Financiële Commissie* (2 leden, jaarlijks gekozen). *Kerkbouwfonds. Jan Sippesz-fonds* (o. a. tot buitengewone jaarlijksche armenbedeeling). *Zondagschool* (49 leerlingen, onder leiding van eene Dames-commissie en den leeraar). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 2e *Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen en Nieuwejaar (tenzij op Zondag) worden *niet*, Hemelvaartsdag, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — 2 *Avondlezingen.* — Op een avond in Januari eene *Ledenvertoeving* ter behandeling van gemeenlijke belangen. — De gem. is lid van ADS, FS, RB, VLA, VW, DZV, VDV, Gustaaf-Adolf Ver., Ver. tot Steun, „Het Groene Kruis", Middernachtzending, Ver. tot verz. van minderjarige kinderen van Doopsg. ouders en contribueert ten behoeve van de Protestantsche beweging in Oostenrijk Hongarije (Los van Rome-beweging).

Medemblik. 78 leden (6 elders), 38 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100. Rijkstr. *f* 200. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. F. J. de Holl, geb. 2 Nov. 1869, Prop. 1897. (Mensingeweer 28 Nov. 1897, Hindeloopen 1900, den Ilp 1903, Medemblik 17 Dec. 1905). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar die Voorzitter is en adv. stem heeft. Secr. Boekh. T. W. Oudt. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (onder leiding van den leeraar, doch onafhankelijk van de gem. 30 leerlingen, 5 onderwijzeressen). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Des winters wel eens eene avondgodsdienstoefening. Eens p. j. Avondmaal. De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VV, VW, AEf, HWf.

Meeden (zie Midwolda).

Mensingeweer. 110 leden, 14 catechisanten (tengevolge van de uitgestrektheid der gem. komen de catechisanten eerst op 17 à 18-jarigen leeftijd bij den Doopsg. leeraar die catechiseert te Mensingeweer en te Wehe. Gemeentetr. *f* 1100. Rijkstr. *f* 300. *Past.* Ds. C. C. de Maar, geb. 9 Maart 1881, Prop 1907 (Mensingeweer, 17 Nov. 1907) — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar. Gemeente- en armen-administratie zijn gescheiden. *Gemeente*: Voorz. M. Blink; Secr.-Boekh. M. van Kampen Jzn.; *Armbestuur*: Secr.-Boekh.

de oudste diaken. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen worden kerkelijk gevierd (ook Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar niet). Eens p. j. Avondmaal. (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van GS, VA, VW, AEf. GWf.

Meppel. (Voor den predikdienst enz. gecombineerd met Assen). 99 leden (27 elders) 27 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150. *Past.* Ds. Th. H. van Veen, geb. 21 Maart 1875, Prop. 1900 (Medemblik 28 April 1901. Meppel 20 Aug. 1905. — *Kerkeraad* 6 leden benevens den leeraar, die Voorz. is; Secr. H. Meester; Boekh. J. Bloksma; Eerelid. J. Schreur. *Commissie van Toezicht.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10 uur. 6 Avondgodsdienstoefeningen te 6 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RZw, VDV, AEf, HWf.

Middelburg. 204 leden (33 elders), 80 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. Rijkstr. *f* 200. Pers. Bel (2) *Past.* Ds. P. H. Veen Jr. geb. 20 Aug. 1867, Prop 1893, (Bovenknijpe 26 Nov. 1893, Middelburg 9 Juni 1907). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar; Voorz. R. J. P. Heeröldt. Secr. de leeraar; Kassier A. Picnot. *Commissie van Toezicht* (3 leden, door de gemeente hiertoe verkozen, benevens, voor zoover dezen dit wenschen, de oud-kerkeraadsleden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — De *Zondagsbode* (6 ex.) en Ons Godsdienstig Leven (4 ex) worden in portefeuille rondgezonden; *Fonds tot voorkoming van armoede* (4 commissarissen door de gemeente gekozen benevens den leeraar die Voorz. is) *Zondagschool* (29 leerlingen 5 onderwijzeressen). *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10.15. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, ZwV, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.

Middelie en Axwijk. 212 leden (44 elders), 51 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500 en *f* 100 pers. toel. *Past.* Ds. A. van der Goot, geb. 24 Febr. 1863, Prop. 1888 (Giethoorn 24 Maart 1889, Middelie en Axwijk 2 Oct. 1892). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. elk der diakenen om 't halve jaar. *Commissie van Bijstand* (naast den gewonen kerkeraad 4 leden door de gemeente gekozen). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Bibliotheek.* — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Van de dubbele feestdagen wordt steeds een (in wisselbeurt met de Ned. Herv. Gem.) en verder ook Hemelvaartsdag en Oudejaar (te 6.30) kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (op Goeden

Vrijdag. en den 2en Zondag in Sept. Met de Ned. Herv. Gem. is overeengekomen, dat beide gemeenten hare openbare doops- en Bevestigingsplechtigheden jaarlijks omwisselende, zullen doen plaats hebben op Palmzondag of den Zondag daarvoor. — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.

Middelstum (voorheen Huizinge en Westeremden). 74 leden, (8 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200. Rijkstr. *f* 200. *Past. Vacant.* — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Secr. is; Voorz. de oudste kerkvoogd; Boekh. J. O. Elema. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.). — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Goede Vrijdag worden niet kerkelijk gevierd, de Oudejaarsavond wel. — 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, GWf.

Midwolda, Beerta, Meeden en Winschoten. 144 leden, (2 elders), 34 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1750 Rijkstr. *f* 250. Ds. J. H. van Giessen Jr. geb. 3 Nov. 1872, Prop. 1899 (Noordeind van Graft. 4 Febr. 1900, Noordbroek en N. Scheemda 1904, Midwolda c. a. 11 Nov. 1906) woont te Winschoten). — *Kerkeraad* (het z. g. n. Hoofdbestuur der 4 afdeelingen): 8 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Voorz. A. van Delden te Meeden; Boekh. I van der Wal S.O.zn. te Beerta. — *Stemrecht*: te Winschoten de Broeders en Zusters, in de andere plaatsen alleen de Broeders. — Te Winschoten de *Godsd. Liederen* (N. P. B.) elders de *Groote Bundel*. — Begin der godsdienstoef. 9.30, — te Winschoten om 10 uur. Ook de 2e feestdagen, en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag niet. Eens p. j. Avondmaal (steeds te Winschoten, en met persoonlijke bekers). In ieder der 4 afdeelingen is eens om de 4 weken dienst. In de maanden December en Januari echter alleen te Winschoten, en wel om de 14 dagen. — De gem. is lid van GS, HWf, AEf.

Molkwerum. (Voor den predikdienst enz. gecombineerd met Stavoren, zie aldaar). 48 leden (11 elders), 12 catechisanten, Gemeentetr. *f* 562,50. — Pers. Bel. *Kerkeraad*: 3 leden; Boekh. W. S. van der Zijpp; Voorz. J. A. Kooistra; Secr. J. A. Lootsma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (21 leerlingen onder leiding van A. J. Kooistra en A. F. van der Veen). *Herv. Psalmen, Ev. Gez.* Tweemaal in de 3 weken godsdienstoefening, beginnende 9.30 of 1.30. Alleen de 2e feestdagen en de Oudejaarsavond (5 uur) worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VV.

Monnikendam. 106 leden. 12 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400, Pers.

Bel. (2), *Past.* — Ds. G. Pekema, geb. 23 April 1877, Prop. 1904 (Mensingeweer 2 Oct. 1904, Monnikendam, 17 Febr. 1907). — *Kerkeraad*: 4 leden (benevens den leeraar, die Secr. is); Voorz.-Boekh. W. Slicher. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, AEf, HWf.

Nes op Ameland. 61 leden (6 elders). 10 catechisanten. Gemeentetr. 1100; Rijkstr. *f* 300. Pers. Bel. (1e, 2e en 4e) en *f* 50 vergoeding voor Gem. Bel. *Past. Vacant*, (beroepen de prop. W. Leendertz te Amsterdam). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. C. Nachtegaal. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ev. Gez. Vervolgb. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Soms ook avondgodsdienstoef. te 7 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, FS, RD, VLA, VV, VW, HWf.

Nieuwe Niedorp c. a. 157 leden (16 elders). 21 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300; Rijkstr. *f* 300. Pers. Bel. (*f* 50) *Past.* — Ds. D. Haars, geb. 6 April 1867, Prop. 1895 (Zijldijk 8 Dec. 1895, Wieringen 1902, Nieuwe Niedorp 30 April 1906). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr.-Boekh. is. 't Oudste lid is voorz. Jaarlijks treedt op 1 Maart een lid af en is dan éénmaal herkiesbaar. *Commissie van Toezicht* (3 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek* (gedeeltelijk voor ouderen, gedeeltelijk voor kinderen). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en de 2e feestdagen niet. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Nijmegen. 270 leden (94 elders), 52 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2200.— Ds. B. Haga, geb. 24 Nov. 1849, Prop. 1874. (Warga 22 Nov. 1874; Tjalleberd 1881; Witmarsum en P. 1882; Almeloo 1888; Nijmegen 27 Sept. 1891). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die alleen in financiëele aangelegenheden geen stemrecht heeft en die Secr. is; Voorz. D. van Hulst; Boekh. D. Hesselink. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Luthersche Bundel* (1884) *en Doopsgezinde Liederen* (1895). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen. Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal. *Orgelfonds* (in 1906 gesticht met vrijwillige bijdragen der leden). De gem. is lid van ADS, ZwV, RArnh, VW, AEf. HWf.

Noordbroek en Nieuw Scheemda. 87 leden, 9 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100, Rijkstr. *f* 250, *Past.* — Ds. J. M. Vis, geb. 24 Augs. 1880. Prop. 1906. (Noordbroek en N. S. 27 Oct. 1907). — *Kerkeraad*: 7 leden (4 te Noordbroek, 3 te Nieuw Scheemda) benevens den leeraar die voorz. is; Boekh. J. Eendhuizen; Secr. H. A. Bos. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag, (Hemelvaartsdag, en Nieuwejaar *niet*), 1 maal p. j. Avondmaal (steeds te Noordbroek). Twee kerkgebouwen. In ieder om den anderen Zondag dienst. Te N. S. staat gedurende de maanden December, Januari en Februari de dienst stil. — De gem. is lid van GS, VLA, AEf, GWf.

Noordhorn. 94 leden, 26 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100, Rijkst. *f* 250 Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. A. de Jong, geb. 24 Maart 1873, Prop. 1898 (Noordhorn 13 Nov, 1896). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Voorz.-Boekh. W. Kuiper. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 9,30. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, VW, AEf. GWf.

Oldeboorn. 411 leden (100 elders) 130 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. P. Botke, geb. 18 Aug. 1856, Prop. 1881 (Pieterzijl 5 Maart 1882; Knijpe 1884; Oldeboorn 17 Aug. 1893). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh. R. Brinkhuis. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen. Groote Bundel* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9,30 (w.). In den winter eenige avondgodsdienstoefeningen. Ook Nieuwejaar, Goede Vrijdag, 2e Paaschdag, Hemelvaartsdag, 2e Kerstdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. — Twee maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RA, VLA.

Oostgraftdijk. (zie Graftdijk).

Ouddorp op Goedereede. 11 leden, 23 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1450. Pers. bel. *Past.* — Ds. K. W. Rössing (te Ouddorp beroepen 5 Nov. 1882). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh. M. Bosland. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters, (de laatste alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Zondagschool* (onafhankelijk van de gem. onder leiding van den leeraar (voor het Bijbelsch onderwijs), zijne echtgenoote (voor het zangonderwijs) en van 1 helper en 2 helpsters;

90 leerlingen). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9 (z), 9,30 (w.). 12 winteravondgodsdienstoefeningen, des Woensdags te 5,30, Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Geen Orgel.* — De gem. is lid van ADS, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Oudebildtzijl. 116 leden (4 elders), 75 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1050, Rijkstr. *f* 300. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. R. Kuipers, geb. 29 Mei 1879, Prop. 1905 (Oudebildtzijl, 22 Juli 1906). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar die Voorz. is, en den Boekh.-Secr. S. J. Hoogland. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsd.oef. 9,30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd. Nieuwe- en Oudejaar (5,30 's av.) *wel.* 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zangkoor* (onder leiding van den Heer J. C. Boijenga). — De gem. is lid van FS, RD, VLA, VV, VW.

Oude Niedorp (zie Nieuwe Niedorp c. a.).

Oude en Nieuwe Pekela. (Voor den predikdienst gecombineerd met Veendam en Wildervaak, zie aldaar). 42 leden, 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 300. — *Kerkeraad*: 4 leden; Voorz. J. R. de Weerd te N. Pekela, Boekh.-Secr. A. W. Nanninga te N. Pekela. De leeraar is geen lid van den Kerkeraad. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters — *Leidsche Bundel.* Begin der veertiendaagsche godsdienstoef. te N. Pekela om 3 (z.) of 2,30 (w.). Alleen de 2e feestdagen (geen Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag of Nieuwejaar) worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, AEf, en GWf. Zie verder onder Veendam.

Pieterzijl. (Kerk en Pastorie te Grijpskerk). 100 leden (4 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. A. Gerritsma, geb. 19 Juli 1868, Prop. 1893 (Grijpskerk 24 Juni 1894). *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr. is; Voorz.-Boekh. Dr. S. K. de Waard. Gemeentelijke en diaconale administratie zijn gescheiden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. *Geen Orgel* — De gem. is lid van GS, VLA, AEf, HWf.

Pingjum (zie Witmarsum).

Poppingawier. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Irnsum, zie aldaar). 83 leden (11 buitenslands), 22 catechisanten. Gemeentetr. *f* 500.

— *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh. N. de Boer. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters ('t Stemrecht is beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden). — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. (om de 3 weken en voorts op de 2e feestdagen) te 9,30 en op Oudejaaravond te 7 uur. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA.

Purmerend. 267 leden (14 in de verstrooiing), 55 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. D. Pottinga geb. 27 Sept. 1876, Prop. 1903 (Baard 1 Nov. 1903, Veendam en O en N. P. 1906. Purmerend 24 Mei 1907). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar als Voorz. die adv. stem heeft; Secr. J. W. Lojenga; Boekh. W. Leeksma. — *Financiële Commissie.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen. Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (op Goede Vrijdag). — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEf, HWf.

de Rijp. 190 leden (18 elders). 30 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. *Past.* — Ds. G. Fopma, geb. 19 Juli 1876, Prop. 1902 (Terschelling 15 Nov. 1902, de Rijp 21 Juni 1908). *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar als adv. lid, Voorz. D. Oortwijn; Secr.-Boekh. W. Spaarman Pzn. *Financiële Commissie.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. — *Weeshuis* (Secr. W. Spaarman Pzn.), *Naaischool Diaconessen* (4). — Vier winteravondgodsdienstoefeningen te 6 uur. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag worden niet kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond wel. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gem. is lid van RS, RHo, VA, VW, AEf, HWf.

Rotterdam. (Kerk aan de St. Laurensstraat.) 753 leden (127 elders), 155 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3600. — Ds. F. Dijkema, geb. 5 Jan. 1877, Prop. 1901 (Winschoten c. a. 15 Dec. 1901, Hilversum 1905, Rotterdam 16 Juni 1907) bijgestaan door de godsdienstonderwijzeres, Mej. H. W. Verwey. — *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar die Secr. is; Voorz. A. van Gelder; Boekh. J. Th. de Mouchy en H. J. Volkers; Secr. diakenen: Dr. M. B. Romeny. Oudkerkeraadsleden, die minstens één jaar in functie waren, vormen den „Ouden dienst" en staan in bepaalde gevallen den Kerkeraad ter zijde. *Financiële Commissie. Beroepingscommissie*, bestaande uit den Kerkeraad en den Ouden Dienst, benevens een gelijk getal leden door de gemeente gekozen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (63 leerlingen, 2 onderwijzeressen onder leiding van Mej. H. W. Verwey) *Vrouwen-Hulpvereeniging.* — *Godsd. Liederen* (N. P. B.).

Begin der godsdienstoef. 10 uur. Nieuwejaar, Hemelvaartsdag en de 2e Pinksterdag worden niet kerkelijk gevierd. Op Goeden Vrijdag en Oudejaarsavond godsdienstoef. te 6.30. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, ZwV, VLA, VA, VV, DZV, ZWVer, AEf, HWf.

Rottevalle en Witveen. 112 leden, (10 elders), 97 catechisanten Gemeentetr. *f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. Jb. Hulshoff, geb. 30 Sept. 1875, Prop. 1902 (Rottevalle en W. 30 Nov. 1902). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh. F. A. Oosterhof. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9,30 (w.). Des winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 7 uur. *Geen Orgel.* Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Twee maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RD, VLA, VA, VV, VW, DZV.

Sappemeer c. a. 455 leden, (20 elders) 105 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. S. G. Binnerts Azn., geb. 22 Dec. 1839, Prop. 1863 (Witmarsum en Pingjum 11 Oct. 1863; Barsingerhorn 1870; Sappemeer 27 Oct. 1872). — *Kerkeraad*: 8 leden (te weten: 3 directeuren van het kerkelijke fonds, 4 diakenen en een boekh.-diaken) benevens den leeraar die adv. stem heeft. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden met afzonderlijke geldmiddelen. Boekh. (diac.) F. ten Kate. *Financiëele Commissie* (7 leden jaarlijks gekozen). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag-avond met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, GS, VDV, AEf, GWf.

Sneek. 423 leden (± 60 elders), 95 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2400. *Past.* (waarvoor de leeraar *f* 500 huur betaalt). Ds. V. Loosjes, geb. 24 Nov. 1855, Prop. 1879 (Wieringen 30 Maart 1879; Blokzijl 1881; Beemster 1886; Sneek 16 Nov. 1890). — *Kerkeraad*: 7 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft en Secr. is. Voorz. G. Veen Hzn. Boekh. P. Fennema. *Predikantsfonds. Weduwenfonds. Zustersvereeniging. Naaivereeniging „Febé."* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, FS, RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, HWf.

Stadskanaal. 119 leden, (5 elders) 30 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1000. Rijkstr. *f* 200 Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. J. Heep geb. 20 Mei 1866, Prop. 1894 (den Hoorn op Tessel 7 April 1895, Stadskanaal 13 Juni 1904). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Boekh. (gem.) W. M. Panman, (diac.) W. Kielema. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.) 10 (w.). De 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond *wel*. 1 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VLA, DZV, AEf, GWf.

Stavoren (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Molkwerum) 92 leden, (14 elders), 32 catechisanten. Gemeentetr. *f* 587.50 Rijkstr. *f* 250. Pers. Bel. (2) *Past. Vacant*; Ds. J. M. Erkelens van Hollum op Ameland nam het beroep aan. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is, en gedurende de Vacature als zoodanig vervangen wordt door den diaken G. Bleeker, die ook wegens diens ziekte den boekhouder vervangt. Boekh. S. Joh. de Roos. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (21 leerlingen onder leiding der zusters D. Bleeker en Sj. Heinsies). — *Zangvereeniging.* — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Tweemaal in de 3 weken godsdienstoef. beginnende te 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. De gem. is lid van FS, RB, VLA, VW, VDV.

Steenwijk. 180 leden (42 elders), 55 catechisanten. Gemeentetr, *f* 1600. Pers. Bel. (3), *Past.* Ds. E. Enkelkes, geb. 23 Sept. 1873. Prop. 1898, (Rottevalle en Witveen, 12 Febr. 1899, IJtens 1902, Steenwijk 17 Sept. 1905). — *Kerkeraad*: verdeeld in kerkbestuur (3 leden) en diaconie (4 leden), De leeraar is lid en Secr. van beide colleges met adv. stem. Beide colleges beheeren hunne eigene fondsen. Kerkbestuur: Voorz. K. Hovens Gréve, Boekh. H. Steltman; Diaconie: Boekh. K. Rijkman Tzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur; 4 winteravondgodsdienstoefeningen te 6 uur. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd, Nieuwejaar soms, Goede Vrijdag en Oudejaar altijd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RZw, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Surhuisterveen. 72 leden (10 elders), 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200. Pers. Bel. (2). *Past. Vacant.* — *Kerkeraad*: 4 leden (de leeraar is Secr. maar geen lid). Gemeente- en Armverzorging gescheiden. Boekh. H. W. Kuipers. — *Stemrecht*: Broeders. — *Herv. Psalmen, Groote Bundel,* anno 1796. Begin der godsdienstoef. 9 (z.) 9,30 (w.). De 2e feestdagen, Oudejaar (7 uur) en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag *niet*.

2 maal p. j. Avondmaal. Geen orgel. — De gem. is lid van FS, RD, VLA, VA, VV, Ver. tot verz. van minderj. kinderen.

Terhorne, 140 leden (41 elders), 48 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. A. Stiel, geb. 19 Dec. 1862, Prop. 1898 (Hollum op Ameland, 21 Oct. 1898. Terhorne 8 Oct. 1905). — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is; Boekh. K. J. v. d. Schaaf en S. S. Rijpkema. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. *Beroepingscommissie* (6 leden) om met den kerkeraad 't beroepingswerk te regelen. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Zondagschool* (26 leerlingen, 2 onderwijzers onder leiding van den leeraar). — *Fonds voor schoolgaande kinderen* (van welke althans een der ouders lid der gemeente is). — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 9 uur. Ook Nieuwejaarsmorgen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen en Hemelvaartsdag niet. 2 maal p. j. Avondmaal. *Geen orgel.* — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA, DZV, Ver. tot verz. van minderj. kinderen.

Ternaard. (Tot 1850 als Vischbuurt deel der gemeente te Holwerd). 77 leden (8 elders), 44 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1350. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. J. G. Frerichs, geb. 8 Dec. 1880, Prop. 1905 (Ternaard 7 Oct. 1906). — *Kerkeraad*: 4 leden (benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is). Afzonderlijke geldmiddelen voor Gemeente en Armen, doch onder één beheer. Boekh. (geen lid van den Kerkeraad, doch met adv. stem in fin. zaken) G. Bierma. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9,30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel.* Eens p. j. (op Goeden Vrijdag) Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RD.

Terschelling. (Kerk te Westerschelling) 150 leden (23 elders), 51 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400. Pers. Bel. (2) *Past. Vacant.* De Prop. R. D. Boersma te Loënga nam het beroep aan. — *Kerkeraad*: 6 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. J. Oepkes en P. Vis. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* 60 leerlingen, 2 onderwijzeressen, — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Gedurende Nov., Dec., Jan., Febr. om de 14 dagen ook avondgodsdienstoef. te 5,30. Ook de 2e feestdagen, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Hemelvaartsdag *niet.* 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, FS, RB, VLA, VA, VW, AEf, HWf.

Tjalleberd. 108 leden, (4 elders) 45 catechisanten. Gemeentetr. *f* 250, Rijkstr. *f* 400. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. U. IJ. Veenland, geb. 20 Aug.

1873; Prop. 1901 (Tjalleberd 1 Febr 1903). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Afzonderlijke diaconale fondsen. Secr. H. Pijlman (te Luinjeberd); Boekh. (gem.) J. J. Wuite Jr.; (diac.) K. K. Schipper Jr. *Zondagschool* (met Ned. Herv. samen, ± 200 leerl.) — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een leeraar) met uitsluiting van de in 't laatstvoorafgaande jaar geregeld bedeelden. — *Herv. Psalmen*, 1e en 2e *Amst. Bundel en Gsdsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 9,30. Zes winteravondgodsdienstoef. des Woensdags te 7 uur. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet*, Oude- en Nieuwejaar, Goede Vrijdag en ook de Hervormingsdag worden *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA.

Twisk en Abbekerk. 140 leden (15 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1475. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. J. F. Bakker, geb. 16 Aug. 1843, Prop. 1868 (Zuid-Zijpe 1 Nov. 1868; Midwolde 1873; Middelstum 1875; Giethoorn Z. 1877; Twisk en A. 13 Nov. 1881). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Secr. is; Voorz.-Boekh. (de oudste diaken) J. Wagemaker Wzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen. Doopsgez. Liederen. Vervolgb. Ev. Gez.* — Begin der godsdienstoef. 9.30. Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en de 2e feestdagen worden kerkelijk gevierd; Oudejaar *niet*. 2 maal p. j. Avondmaal (op Palmzondag en den eersten Zondag in October). — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VW, VDV, AEf, HWf en contribueert ten behoeve van de Los van Rome beweging.

Uithuizen. 120 leden (6 elders), 31 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500. *Past.* Ds. H. Hooghiemster, geb. 14 Maart 1875, Prop. 1901 (Stavoren 16 Febr. 1902, Uithuizen 31 Mei 1908). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Secr. is; Voorz. A. Gorter; Boekh. S. Bennema. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 9 uur of 9,30 (Dec. en Jan.) — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel*. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, DZV, VW, VDV, AEf, GWf.

Utrecht. (Kerk Oudegracht 106) 673 leden (elders in de prov. Utrecht 53, 92 in de verstrooiing en buitenslands), 116 catechisanten. Gemeentetr. *f* 4000. Ds. S. de Waard, geb. 10 April 1849, Prop. 1878 Westzaan Z. 9 Febr. 1879; 's Gravenhage 1883; Utrecht 21 Oct. 1894). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar, die Voorz. is van den „Breeden Kerkeraad". Ter behandeling van financ. aangelegenheden en armenverzorging vergaderen diakenen zonder den leeraar onder voorzitterschap van J. Tigler Wijbrandi; Secr.

H. B. Hylkema, Boekh. M. Honig. — *Financiëele Commissie* (3 leden). *Commissie van Bijstand* (voor armenzorg en toezicht op de kerk: 3 diakonessen). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Naaivereeniging* ten bate der DZV (Voorz. Mej. A. Fontein). — *Godsd. Liederen* (N. P. B). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel*, (beide malen 's avonds) Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RArnh, ZwV, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Veendam en Wildervank. (Gecombineerd voor den Predikdienst enz. met O. en N. Pekela). 259 leden (10 elders), 73 catechisanten. Gemeentetr. *f* 950. Rijkstr. *f* 400. *Past. Vacant*; Ds. B. H. Rudolphi te den Ilp nam het beroep aan. — *Kerkeraad:* 8 leden (benevens den leeraar die Secr. is). Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz. D. A Tholen, Boekh. J. H. Kuiper. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zangvereeniging* (dir. J. H. Boer, organist). — *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (zie O. en N. Pekela), Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en de 2e feestdagen niet. — Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gemeente is lid van GS, VDV, AEf, HWf.

Veenwouden. 152 leden (6 elders) 79 catechisanten (met inbegrip van 48 te Zwaagwesteinde). Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 200. Pers. Bel. (2) *Past.* Ds. G. Heeringa, geb. 6 April 1875, Prop. 1899 (Tjalleberd 7 Jan. 1900, Veenwouden 17 Aug. 1902). — *Kerkeraad:* 6 leden, die 2 jaar zitting hebben, benevens den Boekh. Th. Y. v. d. Veen (die 3 jaar zitting heeft) en den leeraar, die Voorz.-Secr. is. *Beroepingscommissie* (bestaande uit den Kerkeraad + 5 buitengewone leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij 't beroepen van een leeraar, het beslissen over bezwaren tegen de aanneming van nieuwe leden en reglementsherziening). — *Zondagschool* (onder leiding van den leeraar, eene vaste en 3 tijdelijke onderwijzeressen; 51 leerlingen) *Leesbibliotheek.* Leeskring voor Godsd. lectuur. — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30. Ook de 2e feestdagen, Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers) met Dankzegging te 1,30. De gemeente is lid van FS, RD, VW.

Vlissingen. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Goes, zie aldaar). 115 leden (5 elders), 35 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1356,24. — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft. Voorz. W. L. Winkelman; Secr. C. de Vries; Boekh. J. Dommisse. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Commissie van Bijstand.* — *Godsd. Liederen.* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Ook de 2e feestdagen en de Oudejaarsavond worden

(om de beurt te Vlissingen en te Goes) kerkelijk gevierd, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag niet. — Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ZwV, VLA, VA, VV, VDV.

Wageningen. 102 leden, (36 elders, meerendeels in N. O.-Indië), 28 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200. *Vacant*; Ds. A. J. van Loghum Slaterus te Dordrecht nam het beroep aan. — *Kerkeraad:* 5 leden, Voorz. P. Hoestra; Secr. A. van Gulik, Penningm. H. G. Scholtens. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10,30. Ook de Oudejaarsavond wordt kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gemeente is lid van ADS, RArnh.

Warga. 198 leden (waarvan te Warga zelf slechts ± 100), 64 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400. Pers. Bel. (2) *Pastorie* Ds. F. W. W. Braak, geb. 6 April 1874, Prop 1899, (Ternaard 4 Febr. 1900; Warga 1 Juli 1906). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is; Boekh. U. U. Hornstra te Aegum. Afzonderlijke diaconale administratie. *Beroepingscommissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (in vereeniging met andere Protestanten; 78 leerlingen, 3 onderwijzeressen). — *Herv. Psalmen, Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en de 2e feestdagen niet. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VW, DZV, VDV.

Warns. 147 leden (10 elders), 71 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (ad *f* 20). *Past.* Ds. P. M. Heringa, geb. 8 April 1878, Prop. 1906 (Warns 2 Dec. 1906). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. H. H. de Boer. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagschool* 33 leerlingen, 2 onderwijzeressen). *Naaivereeniging.* — *Herv. Psalmen, Groote Bundel, Doopsg. Liederen.* Begin der godsdienstoef. 9,30. Minstens 4 winteravondgodsdienstoefeningen. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VDV.

Westgraftdijk. Zie Graftdijk.

Westzaan op 't Noord. (Waterlandsche Doopsgezinde Gemeente te Westzaan op 't Noord). 158 leden (27 elders), 40 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. R. Schuursma, geb. 28 Dec. 1870, Prop. 1897 (den Horn 24 Oct. 1897, Westzaan N. 5 April 1903). — *Kerkeraad:* 5 leden. Voorz. H. Stuurman Hzn.; Secr. J. Y de Jong; Boekh. H. A. van Dijk. 3 Diakonessen (door den Kerkeraad benoemd). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der gods-

dienstoef. 10 uur en uitsluitend des Zondags. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VDV, VW, AEf, HWf.

Westzaan op 't Zuid. (Friesche Doopsgezinde Gemeente te Westzaan op 't Zuid). 117 leden (22 elders), 28 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, Pers. Bel, (tot een bedrag van *f* 45). *Past.* Ds. J. W. van Stuyvenberg, geb. 18 Dec. 1868, Prop. 1895, (O. en W. Graftdijk 1 Dec 1895, Blokzijl 1897, Westzaan Z. 15 Febr. 1903). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voorzitter is. Bij de behandeling van financ. zaken heeft de leeraar geene zitting of stemrecht en presideert de oudste of aftredende diaken, thans de Heer J. Stoffels. Afzonderlijke armen-administratie. Secr. J. Stoffels; Boekh. J. A. Dekker Jzn. 3 Diaconessen (gekozen door den kerkeraad; zullen in 't vervolg één voorjaars- en één najaarsvergadering van den Kerkeraad bijwonen). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (bij de verkiezing van diakenen zijn de bedeelden van het stemrecht uitgesloten). — *Zondagschool* (52 leerlingen onder leiding van den leeraar en diens Echtgenoote). *Bibliotheek* (bevattende meest oude werken en archiefstukken, onder beheer van den Kerkeraad). *Weeshuis* (gesloten). — *Hervormde Psalmen, Uitgez. Liederen en* 2e *Amsterd. Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Van Nov. tot Maart enkele (5 à 6) Zondagavond-godsdienstoefeningen te 6,30 of 7 uur. Ook de 2e Paasch- en Kerstdag, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond (6 uur) worden kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Goede Vrijdag en 2e Pinksterdag niet. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VW, AEf, HWf.

Wieringen. (Kerken te Hippolytushoef en te Stroe, de eerste een kloek gebouw, de tweede eene ouderwetsche vermaning, nl. een schuur achter een boerenhuis, en is nog gedekt met riet. De eertijds houten muren zijn in 1736 door steenen muren vervangen). 328 leden (6 elders), 67 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200. Rijkstr. *f* 250. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. Onnes Mzn., geb. 14 Maart 1879, Prop. 1905. (Wieringen 19 Nov. 1905). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is en adv. stem heeft. Boekh. elk der diakenen op jaarbeurt. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar en andere gewichtige aangelegenheden, met uitzondering van diakenverkiezingen, enz). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, DZV, AEf, HWf.

Wildervank (zie Veendam).

Winschoten (zie Midwolda).

Winterswijk. 28 leden (4 elders), 5 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400 en *f* 50 voor Belastingen. *Past. Vacant.* — *Kerkeraad*: bestaat niet. Eens per jaar vergaderen de Broeders-lidmaten. Voorz.-Boekh. N. Willink, Secr. de leeraar. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaar *wel* (6 uur nm.). — De gem. is lid van RArnh en AEf.

Witmarsum en Pingjum. (Kerken te W. en te P.). 85 leden (16 elders), 10 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1375. Pers. Bel. (2). *Past. Vacant.* De Prop. J. E. van Brakel te Haarlem nam het beroep aan. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Boekh. R. H. Tacoma. *Financiëele Commissie* (3 leden). — *Stemrecht*: Broeders en Zuster. — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef (om de andere week te W. en te P.) 9 (z.) 9,30 (w.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. 2 maal p. j. Avondmaal (waarvan eenmaal op den Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VA, VV.

Wolvega. 95 leden (31 elders), 118 catechisanten (van welke 104 van den Ned. Prot. Bond). Gemeentetr. *f* 950. Rijkstr. *f* 400. *Past.* Ds. M. van der Vegte Jr., geb. 16 Aug. 1872, Prop. 1898 (Wolvega 23 April 1899). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz. ('t Oudste lid) P. Brouwer. Boekh. J. Bent. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagschool* (Leeraar en 4 onderwijzeressen, 115 leerlingen). — *Leesbibliotheek* (onder beheer van den Kerkeraad). — *Herv. Psalmen, Oude Haarl. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30 (z.) 10 (w.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar en Goede Vrijdag worden *wel* kerkelijk gevierd. Des winters soms avondgodsdienstoefeningen te 7 uur. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS. RA, VV, Maatschappij tot opv. van weezen in 't Huisgezin, „Het Groene Kruis".

Workum. 112 leden, (11 elders) 54 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. Pers. Bel. (*f* 30). *Past. Vacant.* Ds. H. Westra van Bovenknijpe heeft het beroep aangenomen en zal omstreeks 11 Oct. 1908 intrede doen. — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft; Voorz. H. Reitsma, Secr.-Boekh. O. IJntema. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen*, 1e *en* 2e *Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30. — Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd, Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemel-

vaartsdagen de 2e feestdagen niet. — Eenmaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — *Zangkoor. Knapen- en Jongelingsvereeniging*, genaamd: „Vriendenkring". — De gemeente is lid van FS, RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV.

Wormer en Jisp. (Kerk te Wormer, pastorie te Jisp). 106 leden (9 elders), 22 catechisanten. Gemeentetr. ƒ1050. Rijkstr. ƒ250. Pers. Bel. (ƒ30) *Past.* (te Jisp). Ds. W. P. J. van Haarst, geb. 21 Dec. 1854, Prop. 1880 (Hoorn op Tessel 15 Mei 1881; Wormer en Jisp 14 Sept. 1884). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. is en adv. stem heeft. Boekh. W. Rem Jzn. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (bij benoeming van diakenen stemmen alleen de Broeders). — *Psalmen Laus Deo, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30. Ook de 2e feestdagen worden kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar *niet.* 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Wormerveer. (Vereenigde Doopsgezinde Gemeente). 477 leden (42 elders), 120 catechisanten. Gemeentetr. ƒ2500, *Past.* Ds. H. Britzel, geb. 1871, Prop. 1898 (IJtens 15 Jan. 1899, Wormerveer 22 Juli 1902). — *Kerkeraad:* 6 diakenen en 6 Commissieleden benevens den leeraar, die adv. stem heeft. Voorz. D. Stam Mzn.; Secr. Corns. Aten; Boekh. W. v. d. Berg. — *Commissie van Bijstand* (6 leden). *Diakonessen* (3). *Broeder- en Zusterkring.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. (Bij verkiezingen van leeraren, diakenen of commissieleden kiest de gemeente uit een drietal door den Dubbelen Kerkeraad opgemaakt. De bedeelden hebben in zaken van armenzorg geene stem). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Goede Vrijdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel*, de 2e Kerstdag soms. 2 maal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VV, DZV, VDV, AEf, HWf.

Woudsend. 47 leden (10 elders), 7 catechisanten. Gemeentetr. ƒ1100. Rijkstr. ƒ250. *Past.* Ds. K. Vos, geb. 22 Aug. 1874, Prop. 1900 (Woudsend 15 Febr. 1903). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is en in financiëele en diacouale zaken alleen adviseerende stem heeft. Voorz.-Boekh. H. Kraan. Gemeente- en armenadministratie zijn gescheiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 30. Zeven Winteravondgodsdienstoef. gewoonlijk te 6 uur. Oudejaar wordt kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen naar omstandigheden. Avondmaal op Goeden Vrijdag. — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VW, DZV, VDV.

Zaandam-Oostzijde. 525 leden (± 100 elders), 107 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000. Pers. Bel. (2) *Past. Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden, Voorz. A. v. d. Goot; Secr. S. Schagen; Boekh. S. Sibie, Secr. voor den Predikdienst: A. Cleyndert. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Vereeniging tot hulp aan zieken* (Penningm. Mej. C. ter Wee). — *Zangkoor* (onder leiding van den Heer H. C. Meyer). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der Godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, de Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. 2 maal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, RS, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.

Zaandam-Westzijde. 732 leden (39 elders) 225 catechisanten, Gemeentetr. *f* 2500. Bel. (*f* 100) en *f* 25 voor 't onderhoud van den tuin. *Past.* Ds. I. Molenaar, geb. 7 Dec. 1848, Prop. 1873 (Berlikum 2 Nov. 1872; Almeloo 1875; Zaandam-W.z. 14 Jan. 1877). — *Kerkeraad:* 9 leden. Hiervan 4 Regenten, bijgestaan door 4 Regentessen voor de Armverzorging. Voorz. J. G. Buys; Secr. G. Pondman Azn; Boekh. W. Middelhoven. *Gemeentecommissie:* 9 leden onder wie twee Zusters. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters, uitgezonderd de bedeelden in andere gevallen dan leeraarsverkiezing. Bij vacature zal aan den Kerkeraad eene Commissie van 6 leden door de gemeente worden toegevoegd om de beroepingsaangelegenheden voor te bereiden. — *Herv. Psalmen en* 2e *Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar ('s av. 6 uur) worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. — *Zangkoor* „Menno Simons", 47 leden onder leiding van den Heer G. J. van Sante). — De gem. bezit een *Weeshuis* en is lid van ADS, RS, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Zeerijp (zie Leermens en Loppersum).

Zijldijk. 78 leden (10 elders), 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. D. Attema, geb. 12 Oct. 1880, Prop. 1906 (Zijldijk 27 Jan. 1907) — *Kerkeraad:* 4 leden (benevens den leeraar, die *adviseerende*, en bij staking van stemmen *beslissende* stem heeft.) Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. L. H. Coolman, te 't Zandt. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z) 9.30 (Dec. Jan. Febr.). De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal. Bouwfonds voor kerk en pastorie. — De gem. is lid van GS, VDV, AEf, GWf.

Zijpe-Noord. (Kerk te *Oudesluis*) 80 leden, 25 catechisanten. Gemeentetr.

f 600. Rijkstr. *f* 200. Pers. Bel. (2), — *Voor Predikdienst enz. gecombineerd met Zuid-Zijpe, Gemeenschappelijke Pastorie te Schagerbrug.* — Ds. C. Vis Jzn. geb. 29 Oct. 1871, Prop. 1896 (Noordeind van Graft 13 Dec. 1896; Warga 1899, Zijpe. 14 Jan. 1906). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. en Secr. is. Boekh. de oudste Diaken. *Beroepingscommissie.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.* — Begin der gsdsdienstoef. (om de 14 dagen) 10 uur. 's Winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 6,30 of 7 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag en 30 of 31 Dec. worden kerkelijk gevierd, (om beurten met Z.-Zijpe), Oudejaar *niet.* Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VW, AEf, HWf.

Zijpe-Zuid. (Kerk te Burgervlotbrug aan de *Mennonietenbuurt*). 81 leden, 24 catechisanten. Gemeentetr. *f* 600 Rijkstr. *f* 200. *Zie verder Noord-Zijpe.* — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. en Secr. is. Boekh. de Oudste Diaken. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Evangel. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. (om de 14 dagen) te 10 (z.) 9.30 (w.). 's Winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 6.30 of 7 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag en 30 of 31 Dec. worden kerkelijk gevierd, (om beurten met N.-Zijpe). Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VW, AEf, HWf.

Zuiderhuisterveen (zie Surhuisterveen).

Zutfen. ± 200 leden (ruim 100 elders, d. w. z. niet te Zutfen, Brummen, Gorsel of Warnsveld) 32 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000. Ds. S. D. A. Wartena, geb. 15 Jan. 1871, Prop. 1894 (Terschelling 25 Nov. 1894; Veenwouden 1897, Zutfen 9 Maart 1902). — *Kerkeraad*: onbepaald aantal leden benevens den leeraar, die Secr. is van den Kerkeraad en den Breeden Kerkeraad (waarin ook de Oud-kerkeraadsleden zitting hebben). Voorz. B. Cuperus (1908) J. M. Ubbens (1909); Boekh. J. C. Goldenberg. Ter behandeling van financiëele zaken vergadert de Kerkeraad als *Financiëele Commissie* zonder den leeraar, die echter ook hierbij uitgenoodigd *kan* worden; Secr. dier Commissie is J. M. Ubbens. — *Zangkoor* (onder leiding van Mej. J. de Groote). — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Godsd. Liederen,* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet,* Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goede Vrijdagavond). — De gem. is lid van RArnh, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Zwaagwesteinde. *(Doopsgezinde Kring),* 70 leden, 48 catechisanten.

Bestuur: 5 leden benevens de leeraren van Veenwouden en Dantumawoude, die een van beiden het voorzitterschap waarnemen, met adviseerende stem. Boekh. G. J. Wijbenga, Secr. Ds. G. Heeringa (van Veenwouden). — *Leesbibliotheek.* — Godsdienstoefeningen geregeld om de 14 dagen en zooveel mogelijk ook op de tusschenliggende Zon- en feestdagen, te 10 uur. *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.* Er is (voorloopig) nog geen Avondmaal gehouden.

Zwartsluis. 40 leden (2 elders), 10 catechisanten. Gemeentetr. *f* 650. Rijkstr. *f* 500. Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. W. Koekebakker, geb. 8 Nov. 1878, Prop. 1903, (Zwartsluis 10 Jan. 1804). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr, is; Voorz. A. Blauw; Boekh. T. Schurink Wzn. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 1e *en* 2e *Remonstr. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met aanzitting). — De gem. is lid van RZw, VLA, VW, VDV, AEf, HWf.

Zwolle. 200 leden (25 elders). 53 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000. Rijkstr. *f* 500. Ds. A. G. van Gilse, geb. 27 Jan. 1847, Prop. 1870. (Wormer en Jisp 10 Dec. 1871; Westzaan Z. 1872; Leer 1878; Zwolle 30 Nov. 1890). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens den leeraar. Afzonderlijke diaconale geldmiddelen. Voorz. J. van Rees Jr.; Secr. C. D. van de Helm Czn.; Boekh. F. Heijmanus. *Breede Kerkeraad.* — *Stemrecht*: Benoemingen geschieden door den Breeden Kerkeraad uit een drietal door de stemhebbende *Broeders* opgemaakt. Bij beroeping van een leeraar stemmen ook de *Zusters* mede, gelijk ze ook reeds gedaan hebben bij beslissingen betreffende den eeredienst. — Vrouwen-Hulpvereeniging (voor de Zending. Voorz. Mej. C. S. Doyer). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, *wel* Oudejaarsavond (6.30). Avondmaal (met persoonlijke bekers) op Goeden Vrijdag (6.30) en na eventueele najaars-doopsbediening. — De gem. is lid van ADS, ZwV, RZw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, HWf.

Buitenlandsche Gemeenten.

Cleve. 3 leden. Het geheele beheer berust bij den kerkeraad der Doopsgezinde gemeente te Crefeld. 't Kerkgebouw is in huur bij de Ned. Herv. gemeente (Ds, van Haaften). Voor de vervulling van eenige predikbeurten door Doopsg. leeraren zorgt Ds. B. Haga, Nijmegen.

Crefeld. 1100 zielen, 40—50 catechisanten. Ds. G. Kraemer, (Crefeld 20 Dec. 1903). — *Kerkeraad*: 11 leden benevens den leeraar, Voorz. Heinrich Müller; Boekh. Edm. Crous, Afzonderlijke diaconale geldmiddelen. — *Breede Kerkeraad.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (mits 21 jaar oud en jaarlijks 2 Mrk. hoofdgeld bijdragende). — *Vrouwenkoor* (zingt op de feestdagen bij de godsdienstoef.) — *Evangel. Gesangbuch für Rheinland und Westphalen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, worden gewoonlijk *niet*, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Doodenfeest en Oudejaarsavond worden *wel* kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal (op den 1en Paaschdag en Allerzielen — Totenfest). — *Weeshuis* (4 weezen). — De gem. is lid van VDM, HWf en der Prediger-Witwenkasse.

Emden. 48 leden (in en nabij Emden, het belangrijke aantal verstrooiden is moeilijk te berekenen), 14 catechisanten. Gemeentetr. 3600 Mrk. *Past.* Dr. J. G. Appeldoorn, geb. 12 Nov. 1862, Prop. A. D. S. 1888 (Gorredijk en L. 27 Jan. 1889, Emden 23 Oct. 1904). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is, Boekh. B. Brons Jr. *Commissie van Diaconessen.* — *Stemrecht*: Broeders en Zusters (mits 21 jaar oud en bijdragende tot onderhoud der gem.). — *Gesangbuch der Reformirten Gemeinden Ostfrieslands.* Begin der godsdienstoef. 9,30. De 2e feestdagen, en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Oudejaarsavond *wel* (6 uur). Eén maal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van VDM, GS, AEf, HWf.

Emmerich. Geene mededeelingen ontvangen. (Belangstellenden worden verwezen naar den heer Rechtsanwalt und Notar *Dane*).

Friedrichstadt a/d Eider. 25 leden (10 elders), 3 catechisanten. Gemeentetr. 2200 Mrk. en 200 Mrk. voor emeritaatsverzekering. Ds. Julius Marxen Blickensdörfer. — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar die Secr. is, Voorz. Gerhard Schütt, Boekh. Julius Marxen. *Financiëele Commissie* (2 leden). — *Stemrecht*: Broeders. — *Gesangbuch zum gottesd. und häusl. Gebr. in Ev. Mennoniten Gemeinden (een Zuid-Duitsch Doopsgez. Gezangboek).* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, Oudejaar niet, 2 maal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en St. Michaelis). — De gem. is lid van VDM, DZV en Prediger-Witwenkasse.

Goch. 30 zielen (2 elders), 2 catechisanten. Consulent: Ds. Kraemer van Crefeld, (die sinds 29 Mei 1904 hier elke 3 à 4 weken eene godsdienstoef. leidt). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den consulent. *Ev. Gesangbuch für Rheinland und Westphalen.*

Gronau in Westphalen. 62 leden (van wie er ook te Losser en Glanerbrug wonen), 10 catechisanten. — *Kerkeraad*: 3 leden. Voorz. Dr. Jan van Delden, Secr. H. W. van Delden, Boekh. J. Julius Stroink. — *Stemrecht*: De meerderjarige Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel*. Begin der godsdienstoef. 10.30 (M. E. tijd). — De gemeente voorziet ook in de godsdienstige behoeften van Doopsgezinden die aan de grenzen in de burgerlijke gemeenten Losser en Lonneker wonen en wordt bediend door den leeraar van Enschedé (zie aldaar), die hier met toestemming van zijn kerkeraad tien maal 's jaars preekt en geregeld catechiseert. De gemeente te Enschdé ontvangt daarvoor eene vergoeding van ƒ 200 en haar leeraar eene toelage van ƒ 325.—. Meestal wordt in het *Nederlandsch* gepreekt. Behalve des Zondags wordt ook op den 2en Paasch- en Kerstdag gepreekt, op andere dagen niet. De gem. is lid van VDM.

Hamburg en Altona. 263 leden (42 elders), 5 catechisanten (doopelingen). Gemeentetr. 6000 M. Persoonlijke toelage 1500 M. Ds. H. van der Smissen, geb. 1851. Prop. 1872 (Ibersheim Sept. 1872; Hamburg-A. Nov. 1882). — *Kerkeraad*: 7 leden, een oud diaken en den leeraar. Voorz.-Secr. Ds. H. van der Smissen, Boekh. H. G. I. Mannhardt. — *Stemrecht*: De meerderjarige Broeders. — *Alg. Landesgesangbuch für Schleswig-Holstein*. Begin der godsdienstoef. 9,45. De Goede Vrijdag, 1e en 2e Paaschdag, Hemelvaartsdag, 1e Pinksterdag, 1e en 2e Kerstdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. 2 maal p. j. Avondmaal. Jaarlijksche Broedervertoeving voor het verkiezen van Diakenen op 26 Dec. Er bestaat eene *Past. B. C. Roosen-Stiftung*, ter verhooging van Duitsche leeraarstractementen (uitdeeling op Wijlen Ds. B. C. Roosen's geboortedag, 29 October). — De gem. bezit een *Kerkhof* en eene *Bibliotheek* en is lid van VDM, DZV en der Prediger-Witwenkasse.

Leer. 70 leden (28 elders), 6 catechisanten. Gemeentetr. 3600 Mrk. en 400 Mrk. pers. toel. Ds. S. F. van der Ploeg, geb. 1854. Prop. A. D. S. 1879 (Burg op Tessel 29 Febr. 1880; Drachten en U. 1884; Noordhorn 1887; Pieterzijl 1889; Leer 2 Aug. 1891). — *Kerkeraad*; 3 leden benevens den leeraar die Voorz. is en met den Boekh. te zamen het Secretariaat waarneemt. Boekh. B. Bavink. — *Stemrecht*: De meerderjarige Broeders en Zusters ('t Stemrecht, waarvan de bedeelden zijn uitgesloten, is afhankeijk van eene door den kerkeraad vastgestelde geldelijke bijdrage aan de gem.). — *Die Psalmen zum Gebrauch der reformierten Gemeinden Ostfrieslands* en *das Gesangbuch der Ref. Gem. in Ostfriesland*. Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen worden *niet* gevierd, Nieuwejaar, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van VDM, GS, AEf en der Prediger-Witwenkasse.

Neustadt Gödens. 2 leden (waarvan 1 elders). *Vacant.*

Neuwied. 68 leden, 2 catechisanten. Lic. G. Haake. Prop. 1897 (Monsheim 28 Febr. 1897; Neuwied, 2 Oct. 1898). — *Kerkeraad*: 3 leden benevens den leeraar die Voorz., Secr. en Boekh. is. — *Stemrecht*: Broeders. — *Evangel. Gesangbuch für die Rheinprovinz.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. — De gem. is lid van VDM, AEf.

Norden. 92 leden, 10 catechisanten. Gemeentetr. 4000 Mrk. en Bel. *Past.* Ds. C. A. Leendertz, geb. 19 Oct. 1861, Prop. A. D. S. 1888 (Norden 17 Maart 1889). — *Kerkeraad*: 5 leden benevens een leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. Joh. Lübke. Gemeente- en Armverzorging zijn afzonderlijk. *Breede Kerkeraad.* — *Stemrecht*: de meerderjarige Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een leeraar). — *Leesbibliotheek.* — *Psalmen und Gesänge der Reform. Gem. Ostfrieslands.* Begin der godsdienstoef. 10 (z.) en 10,30 (w.). De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar (5.30) *wel.* Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van VDM, ADS, GS, DZV, AEf, HWf en der Prediger-Witwenkasse.

KRONIEK.

25 Sept. 1907—30 Sept. 1908.

Het zij mij vergund, bij veel van hetgeen ik in deze Kroniek te vermelden heb mij er toe te bepalen dat aan te stippen in plaats van het uitvoerig te bespreken. Er is anders wel een en ander, dat tot breeder behandeling zou kunnen uitlokken. Zoo de sterke verlevendiging van het kerkelijk bewustzijn, die in de laatste 4 of 5 jaren in alle protestantsche kerkgenootschappen, met name in het hervormde, heeft plaats gegrepen. Deze opleving van gehechtheid aan de eigen voorvaderlijke kerk leidt helaas niet overal tot versterking van de broederlijke verstandhouding en samenwerking met de leden van de andere kerkgenootschappen; en dit raakt natuurlijk ook onze gemeenten. Met name in dit jaar zijn bedroevende feiten dienaangaande voorgevallen of aan 't licht getreden, die echter niet voor onze rekening komen. Anders, al is, niet tot onze eer, propaganda drijven nooit ons fort geweest: in vroeger jaren is juist aan ons dat benepen (en al zeer onmennist) kerkisme en exclusivisme, dat de belangen van de eigen kerk boven die van de godsvrucht, van menschenharten, van den vrede stelt, wel verweten; en dit niet altoos zonder grond. Niet buiten verband met deze en andere nieuwere stroomingen staat het ook, dat dit jaar de vraag naar het ondogmatisch

karakter van *ons* Christendom is opgeworpen. In dezen jaargang der *Bijdragen* heeft Ds. F. DIJKEMA dit behandeld. 't Hangt samen met de vraag, hoe in gemeenten met slechts één leeraar de godsdienstige belangen te behartigen van eene minderheid met andere behoeften dan die der meerderheid. — Op verwant gebied ligt het, dat in de laatste jaren voor het eerst na langen tijd onder onze studenten jonge mannen voorkwamen van min of meer gepronnonceerd behoudende richting, en deze in allerlei verschil van schakeering tot eene niet bijbelsch maar sterker rechts gekleurde tint toe. — Ook het vraagstuk betreffende die kleine gemeenten, die naar veler oordeel aan haren leeraar niet langer een bevredigenden werkkring bieden, kan de aandacht vragen; een vraagstuk, dat weer met de gewenschte verhooging van meer dan ééne jaarwedde samenhangt. — Zoo is daar, om iets geheel anders te noemen, het adres van broederlijke deelneming, vergezeld van eene schenking van eenige oude en nieuwe doopsgezinde boekwerken, door de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit gericht tot de First Mennonite Church te Philadelphia. Deze gemeente, die het steeds in dankbare gedachtenis houdt, hoe zij dezelfde is die in 1683 door de eerste menniste landverhuizers uit Krefeld te Germantown, thans een deel van Philadelphia, is gesticht, zal namelijk 6 October 1908 haar 225-jarig bestaan herdenken; eigenlijk den dag, waarop vóór 225 jaren die eerste settlers in Amerika voet aan land hebben gezet. Door FLEISCHER, die bij zijn bezoek aan het Unitarian Congress, te Boston ten vorigen jare gehouden, in haar midden vertoefde, daar en elders in 't engelsch en 't duitsch preekte en met haren voorganger N. B. GRUBB in vriendschappelijke betrekking trad, en door Dr. A. HULSHOF te Utrecht, wiens werk over de Doopsgezinden te Straatsburg daarginds de aandacht had getrokken, was hun wensch

naar aanraking met de hollandsche broeders tot ons gekomen. — Zoo zou ik verder er opmerkzaam op kunnen maken, dat, terwijl onder onze oude westduitsche gemeenten althans die aan den Benedenrijn wegsterven (waartegenover intusschen de jeugdige gemeente Gronau staat), in precies dezelfde jaren en soms in dezelfde plaatsen, waar deze nog bestaan, gereformeerde hollandsche gemeenten verrijzen, o. a. te Kleef. Over 't geheel zullen zij, die, misleid door eenige krachtig levende en aanwassende gemeenten, den Haag, Arnhem, enz., nu gelooven, dat onze broederschap in dezelfde mate als hare zusterkerkgenootschappen aangroeit, bij nader onderzoek gedesillusioneerd worden. Maar het is beter dit onderwerp te laten rusten tot de nieuwe 10-jarige volkstelling op het einde van het volgende jaar. Voorloopig alleen dit: tusschen 1869 en 1899 zijn de Gereformeerden of Hervormden van allerlei gading toegenomen met bijna 40 %, de Roomschen met bijna 37 %, de Remonstranten met 279 %, de Hersteld-Lutherschen met 115 %, de Doopsgezinden met.. 30.6 %. De geheele bevolking van het rijk nam met 42.6 % toe. Alleen de Evang.-Lutherschen nemen met 22 % in de getalsverhooging een lager rangcijfer in dan wij.

De Algemeene Doopsgezinde Sociëteit hield dit jaar weder hare „dubbele" vergadering, die om de twaalf (voortaan: tien) jaren plaats vindt en waarin het algemeen reglement wordt of kan worden herzien. Uit den aard der zaak geeft dit aanleiding om aangelegenheden ter sprake te brengen, ten opzichte van welke men als gevolg van veranderingen in den geest des tijds ook in de inrichting der Soc. wijzigingen wenschelijk of noodig kan achten. En inderdaad zijn deze ter sprake gekomen. Zoo bij de voorstellen van Ds. Boetje, Hengeloo, om den werkkring van de Sociëteit uit

te breiden tot de behartiging van de belangen van het godsdienstonderwijs, ook voor zoover dit onderwijs-geven niet in de taak der leeraren is begrepen; o. a. tot het opleiden en examineeren van godsdienstonderwijzers(-essen). Die voorstellen werden vooralsnog afgewezen, maar in de aandacht van het Bestuur aanbevolen. Naar aanleiding van Ds. B.'s denkbeelden bracht Prof. Van der Vlugt eene principieële vraag te berde. In een grondig betoog verdedigde hij, dat eene vergadering als deze niet bevoegd is met meerderheid van stemmen wijziging te brengen in die artikelen van het reglement, waarin de grondslag van onze vereeniging is uitgesproken. Daar die vereeniging er eene is van souvereine gemeenten, die zich door een contractueelen band tot een bepaald omschreven doel hebben verbonden, mag ten opzichte van deze artt. geen meerderheid daarin eene minderheid dwingen. Hij zette uiteen, hoe zulke eene wijziging alléén geoorloofd zou zijn met eenparige toestemming van al die gemeenten, die eenmaal gecontracteerd hebben. Ernstig waarschuwde hij tegen eene centralizeerende richting in de Sociëteit; de eerste stap op dien weg kon op den duur tot bedenkelijke gevolgen leiden; kon geheel het historisch karakter van onze broederschap, de volledige zelfstandigheid van iedere gemeente, aantasten.

Mr. H. Binnerts advizeerde daartegenover in geheel anderen zin. Hij achtte deze vergadering wèl bevoegd alle artikelen te wijzigen, ook al bracht zulk eene wijziging eene uitbreiding van werkkring mede. De vergadering ging stilzwijgend met hem mede en nam alle voorgestelde veranderingen in behandeling.

Het gevaar van een voet te zetten op een weg, die naar centralizatie leidt, gold natuurlijk voor Prof. v. d. Vlugt en voor wie met hem medegingen het sterkst bij een voorstel, volgens hetwelk de Sociëteit alle gemeenten zonder

eenige handeling van de zijde van deze zelven zou beschouwen als tot haar te behooren. Dit werd verworpen; eveneens dat om eene schriftelijke verklaring van den wensch daartoe voldoende te achten tot verkrijging van het lidmaatschap. Toch is aan de sinds jaren heerschende, reeds in het reglement van 1811, art. 1 eenigszins doorstralende onzekerheid over het vraagstuk, welke gemeenten eigenlijk „leden" der Sociëteit zijn en wat het criterium van dit lidmaatschap is, thans voor het eerst een einde gemaakt. En dit door aanneming met bijna algemeene stemmen van een voorstel van Prof. DE BUSSY: terugkeer tot het stelsel van vóór 1860. „Leden" van de vereeniging zijn van nu af die gemeenten, die — op 't oogenblik zijn zij 40 in getal —, natuurlijk door tusschenkomst van de afgevaardigden, door haar gekozen, d. i. van de Bestuurders, mede-*werken* tot haar doel; niet tevens zij, die door die vereeniging worden ondersteund. Zoo is de Sociëteit voortaan, ook volgens de uitdrukkelijke bewoordingen van haar reglement, niet anders dan eene vereeniging van verscheidene gemeenten in onze broederschap tot het daarin bepaalde doel; eene vereeniging, die op gelijke lijn staat met de Friesche Sociëteit en ook zelfs b. v. met den Ring Twente of het Hollandsch Weduwfonds. Alleen is zij door den omvang en het gewicht van haar arbeidsveld van grooter belang voor de broederschap dan die andere vereenigingen. — Nog werd tegen hetzelfde gevaar, dat van den weg naar centralizeering op te gaan, ernstig gewaarschuwd bij het voorstel, dat de mogelijkheid voor de Sociëteit opende om behalve haar gewonen arbeid, 't ondersteunen van gemeenten, ook „kringen" te subsidiëeren. Zoo immers zou zij, al weder in plaats van eene vereeniging louter van zelfstandige gemeenten te zijn, een lichaam worden, dat gemeenten in 't leven riep. Ook bezwaren van anderen, praktischen aard werden tegen dit

voorstel aangevoerd, dat bovendien overbodig werd genoemd. Het vond echter instemming bij de meerderheid: bij zitten en opstaan bleek nog geen derde deel der vergadering die bezwaren overwegend te achten. Nog één voorstel lokte uitvoerige gedachtenwisseling uit, dat om niet langer, gelijk sinds 1811 steeds was geschied, aan de professoren in deze hunne kwaliteit zitting te geven in de Subsidie-commissie. 't Was door Ds. VAN GILSE „niet dan aarzelend", zooals hij zeide, ingediend, maar vond bij menigeen in de vergadering warme ondersteuning, bij Dss. LOOSJES, FEENSTRA, A. BINNERTS, Mr. SPOOR. Het werd echter met groote meerderheid verworpen, nadat de bezwaren, tegen den tot dusver gevolgden regel ingebracht, door leden van de Subsidiecommissie zelve Mr. H. S. VAN LENNEP, Mr. H. BINNERTS, Ds. DEENIK, Prof. ELHORST, behalve ook door de beide hoogleeraren, op grond van hunne ervaring waren bestreden en door hen in 't belang van den arbeid der Commissie zelve, in dat van de gemeenten met hare predikanten, ook van de positie der hoogleeraren in onze broederschap voor het behoud van dien regel warm was gepleit.

Eindelijk heeft de vergadering eene hoogst gewenschte aanmerkelijke vereenvoudiging aangenomen van de technische inrichting der Sociëteit en van haar reglement, dat door de telkens om de 12 jaren aangebrachte veranderingen en bijvoegingen tamelijk ingewikkeld en verward geworden was. Prof. DE BUSSY en Mr. BINNERTS hadden die nieuwe formuleering ontworpen. Zij bracht o. a. mede eene nieuwe wijze van het kwaad te ondervangen, daarin gelegen dat de talrijke bestuursvergaderingen niet geschikt zijn om b. v. examina af te nemen: een kwaad, waartegen men al eens meer expediënten had gezocht. Voortaan zal het Bestuur aan commissiën uit zijn midden al zijne werkzaamheden kunnen opdragen, uitgenomen de hoogleeraarskeuzen; terwijl

voor deze voortaan geen dubbele vergadering zal worden bijeengeroepen.

De Vereeniging voor de verstrooiden zoowel als de Commissie, die onder ons de Los-von-Rombeweging steunt, zetten in stilheid haren arbeid voort. De Zendingsvereeniging mag in haar verslag ditmaal een dankbaren toon aanslaan. Haar arbeidsveld breidt zich gestadig uit, te Pakanten op Sumatra en niet minder in de landbouwkolonie Mergaredja op Java. Maar wat haar blijdschap vooral rechtvaardigt, is dit, dat zij dit jaar een zending-arts, Dr. Bervoets, die reeds eenige jaren op Java werkzaam is geweest, aan zich mocht verbinden. In eene talrijk bezochte samenkomst, in de kerk aan 't Singel te Amsterdam gehouden, werd hij 12 Januari aangesteld met Mergaredja als plaats van bestemming. — De oud-zendeling Schuurmans is dit jaar na langdurige krankheid ontslapen.

De avondmaalsviering met persoonlijke bekers vindt steeds meer ingang. Dit jaar gingen Aalsmeer, Drachten, den Ilp, Hallum, Heerenveen, Oudebildtzijl daartoe over; Zwolle bovendien tot het avondmaal bij aanzitting in plaats van bij ronddeeling. Daarentegen vond een voorstel om persoonlijke bekers in te voeren te Franeker geene sympathie, en waren te Apeldoorn en den Helder de gevoelens daaromtrent zeer verdeeld. Te Hengeloo neemt men de proef, of misschien de viering van den Goeden Vrijdag zonder avondmaal een grooter aantal der leden bevredigen en stichten zal dan die viering mèt avondmaal deed.

Het getal der gemeenten, die nog bij toetreding van lidmaten van andere kerkgenootschappen tot haar den doop wel niet toepassen maar eischen (eischen voor de leus; immers zoo goed als nergens past men dit toe, zulke lidmaten worden eenvoudig niet toegelaten) blijft gaandeweg

verminderen. Van groot gewicht is het in dezen, dat ook de aanzienlijke Leeuwarder gemeente besloten heeft niet langer zoo te doen. Hier toonde intusschen eene minderheid, niet zoo onbeduidend in aantal of het verdient vermelding, zich gehecht aan de bepaling van voorheen. Van de naar ik meen zeldzame gemeenten, waarin die bepaling nog geldt, vielen dit jaar weder Hallum, Oudebildtzijl, Warga, den Helder af.

Gemeenten, waarin geen orgel het gezang begeleidt, zijn er bijna niet meer. Dit jaar nog hoopt Zeerijp er een te erlangen. Witmarsum zag het zijne vernieuwd; Zwolle zijn reeds zoo fraai kerkgebouw met een geheel nieuw orgel, geschenk van de leden, verrijkt. Sneek en Berlikum voerden den Leidschen bundel in, Workum dien van den Protestantenbond. Te Sint-Anna-Parochie kwam eene zondagschool tot stand.

In Hilversum zijn te Bussum en te Baarn plaatselijke afdeelingen van de gemeente in 't leven geroepen, die ieder een advizeerend lid naar den Kerkeraad mogen afvaardigen. Eindelijk zijn door Ds. Wuite, Arnhem, de gemeenten geraadpleegd over het bijeenroepen van een algemeene doopsgezinden landdag, in 1910 te gelijk met de vergadering der Haarlemsche Vereeniging te houden.

Wat geschriften, in dit jaar uitgegeven, betreft: Dr. P. G. Bos schreef in het *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* eene uitvoerige verhandeling, op tot dusver meest onbekende bescheiden gebouwd en met de grootste zorgvuldigheid bewerkt, over de Wederdoopersonlusten van 1534 en 35 in de Ommelanden. H. Bakels gaf zijne gedetailleerde schetsen uit de geschiedenis der armenzorg, der tucht, der leeraren, enz. enz. in de gemeente te Warns, vroeger in deze *Bijdragen* verschenen, opnieuw uit in een aardig boekje: „Het Volk van Menno". Het is met het utrechtsche portret van Menno versierd en vermeerderd met een paar hoofdstukken van

meer algemeene strekking. Al zijn deze ten opzichte van ons verleden te hooggestemd en daarbij niet vrij van fouten; dit verhinderde niet, dat de redactie van de *Kerkelijke Courant*, het orgaan der hervormde synode, in haar niet officiëel gedeelte het boekje zeer gunstig en sympathizeerend heeft beoordeeld.

Onze emeritus-leeraar Dr. Johs. Dyserinck, die ten vorigen jare ter gelegenheid van zijn 70sten jaardag door zijne letterkundige vrienden gehuldigd en door de regeering met het ridderkruis van den Ned. Leeuw begiftigd is, heeft aan de breede reeks zijner geschriften, oudtestamentische studiën, biografische werken, artikelen van zedekundigen, geschiedkundigen, kunsthistorischen aard, eene reeks, die in 1865 met de *Godsdienstige overdenkingen* is begonnen, dit jaar een nieuw voortbrengsel van zijne onvermoeide pen toegevoegd: *Laatste godsdienstige overdenkingen*. Deze uitgaaf verdient om haar toon en hare strekking in deze *Doopsgezinde Bijdragen* te worden vermeld. Niet minder de nieuwe (derde) bundel preeken van Jo. de Vries, die, nu hij niet meer van den kansel tot zijne even dankbare als talrijke hoorders spreken zal, dit met de uitgaaf van dezen bundel door het gedrukte woord zal blijven doen.

Van de rustende leeraren ontsliepen 24 April Jurrien Attema, 2 Mei David Lodeesen, 1 Juni Pieter Evert Lugt; allen in de Zondagsbode uitvoerig herdacht. Hen was in Januari voorgegaan Anthony Winkler Prins, de nestor onzer emeriti, in 1817 geboren, tijdgenoot nog en vriend van Prof. Scheffer; de man die bij het opkomen van *de Gids* — welk een tijdsverloop! — met zijne *Braga* eene rol van niet zoo geringe beteekenis heeft gespeeld. Ook van hem gewaagde de Zondagsbode in haar n°. van 12 Januari; Jo. de Vries beschreef dat letterkundig verleden in *Eigen*

Haard; portretten van Scheffer en Winkler Prins uit hunne jonge jaren komen daarin voor; terwijl wij mogen verwachten hem in de *Levensberichten van de Maatschappij van Ned. Letterkunde* uitvoerig geschetst te zullen zien.

Vele gemeenten zagen een nieuwen leeraar in haar midden optreden. Te Aalsmeer, waar de proponent W. Luikinga reeds een tijd lang den dienst had waargenomen, deed hij 29 September als beroepen leeraar zijne intrede. Te Koog en Zaandijk preekte P. S. Bakels, emeritus geworden, 6 October afscheid; hij werd 12 Januari vervangen door J. P. Smidts, tot dusver in De Rijp. Met hem had G. Heeringa, Veenwouden, op het tweetal gestaan. Hij is in de Rijp 21 Juni opgevolgd door G. Fopma, in wiens plaats te West-Terschelling 1 Nov. de proponent R. Boersma komen zal. De proponent J. M. Vis deed 27 October te Noordbroek intrede, C. C. de Maar 17 November te Mensingeweer, L. G. Holtz 1 December te Baard, J. E. van Brakel zal in November. zoo te Witmarsum en Pingjum doen. Te Vlissingen-Goes trad 5 en 12 April voor het eerst T. H. Siemelink, tot dusver te Workum, op. Hij was uit een drietal, waarop ook W. Koekebakker, Zwartsluis, en Tj. van der Ploeg, Heerenveen, stonden, beroepen. Te St. Anna-Parochie werd de vakature 5 Juli vervuld door H. Bakels, vroeger te Enkhuizen; die te Uithuizen 21 Mei door H. Hooghiemster, Stavoren; wiens plaats 18 October e. k. door Joh. M. Erkelens, Hollum op Ameland, zal worden ingenomen. Te Purmerend nam J. Westerman Holstijn 29 Maart afscheid om zijn emeritaat aan te vangen. In zijne plaats kwam D. Pottinga, Veendam. Met dezen hadden S. Spaans, Enkhuizen, en J. Scherpenhuizen, den Hoorn op Texel, op het drietal gestaan. Te Haarlem legde Jo. de Vries 31 Mei de bediening neder, door hem 46 jaren, waarvan 36 te Haarlem, tot stichting van zoovelen waar-

genomen. Zijne leerrede, bij die gelegenheid gehouden, is sedert in den bovengenoemden derden bundel verschenen. Tot zijn opvolger was reeds in Maart Dr. C. B. Hylkema. Zaandam, gekozen, uit dit vijftal: Du Buy, Borne; Van Drooge, Deventer; Hylkema; Kühler, Leiden; Loosjes, Sneek. Bij 't uitbrengen van dit beroep is te Haarlem voor het eerst aan den grooten kerkeraad, aan wien tot dusver deze taak altijd is opgedragen geweest, daarvoor eene commissie toegevoegd, door de gemeente gekozen; zij telde 30 leden, onder wie verscheidene zusters; terwijl nog als iets nieuws niet op beroep is gepreekt maar de hervormde wijze van „te gaan hooren" is gevolgd. Dr. Hylkema deed zijne intrede 21 Juni. Te Zaandam O. Z. is toen uit een zestal (Barthel, Holwerd; Engelkes, Steenwijk; Heeringa, Veenwouden; W. Koekebakker, Zwartsluis; Tj. van der Ploeg, Heereveen; Westerdijk, Enschede) Van der Ploeg beroepen, die 8 Nov. er intrede doen zal. Te Winterswijk preekte P. E. Lugt 29 Maart afscheid. Te Workum zal in plaats van T. H. Siemelink, thans Vlissingen-Goes, 11 Okt. H. Westra, Bovenknijpe, optreden; die in deze laatste gemeente 18 October e. k. zal worden vervangen door M. J. Kosters Gz., van Graft Noordeind daarheen beroepen. Deze laatste gemeente wordt daardoor 11 Okt. vakant. Te Nes-Ballum op Ameland legde M. Huizinga Jr. 12 en 19 Juli zijne bediening neder. Het beroep in zijne plaats, op den proponent W. Leendertz uitgebracht, is door dezen aangenomen. Te Middelstum heeft C. Leendertz na meer dan 40-jarigen dienst 17 Mei afscheid gepreekt. Veendam, door 't vertrek van D. Pottinga naar Purmerend vakant geworden, beriep met goed gevolg B. H. Rudolphi, den IIp, die er 18 Nov. komt. Wageningen zal zijn eersten predikant verkrijgen in A. J. van Loghum Slaterus, die tot dusver te Dordrecht-Breda de evangelie-bediening heeft vervuld. Uit de zoo even genoemde

gemeente, Breda, mag niet onvermeld blijven, dat de mannen, die aan hare oprichting zulk een werkzaam aandeel hebben gehad, de Heeren J. H. A. Modderman en P. B. Nieuwenhuis, beiden in dit jaar zijn overleden. Zoowel te den Ilp als te Dordrecht-Breda zal de predikant in Okt. afscheid preeken en is reeds een zestal opgemaakt om daaruit een opvolger te kiezen. Na den eindtermijn van deze Kroniek is nog te Hollum de proponent Mr. J. Loosjes beroepen, die dit beroep in beraad heeft genomen. — Op 5 November herdacht K. W. Rössing, Ouddorp, zijn 25-jarigen dienst. — Eene slepende ziekte dwong den Heer A. Bleeker, den koster te Amsterdam, tegelijk commies bij de Sociëteit en vroeger bij de Bibliotheek, om zijne groote kennis en hulpvaardigheid bij zoovelen onder ons ook buiten Amsterdam bekend, ontslag te vragen, 't welk hem 1 Mei op eervolle wijze is verleend.

't Klinkt als een aandenken aan vroegere rijke en deftige tijden, 't herinnert aan onze achtbare stadsgemeenten uit de 18de eeuw, dat de gemeente te Harlingen ter gedachtenis van den Heer L. Hannema, die wegens hoogen leeftijd na 32-jarigen voorbeeldigen dienst het boekhouderschap der gemeente had nedergelegd, eene gouden gedenkpenning heeft laten slaan, die hem 29 Januari door den Kerkeraad is aangeboden.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811.

(vergadert in de laatste week van Juni en in September).

BESTUURDERS, benoemd:

BESTUURDERS IN LOCO.

Mr. H. S. v. Lennep, *Voorzitter* en *Penningm.*	door	Amsterdam
Mr. J. P. Portielje	„	„
Ds. P. Feenstra Jr.	„	„
Mr. H. P. van Heukelom, *Penningm.*.	„	„
Ds. W. I. Leendertz	„	„
Ds. I. H. Boeke	„	„
Dr. A. K. Kuiper	„	„
D. Rahusen	„	„
Prof. Dr. K. Kuiper	„	„
A. W. van Eeghen Jr., voor 't fonds DE VOGEL	„	„
Prof. S. Cramer.		
„ I. J. de Bussy, *Sekretaris.*		

Ds. W. Jesse Prof. Mr. W. van der Vlugt Ds. S. Lulofs	door de gezamenlijk stemmende gemeenten.
Ds. V. Loosjes Mr. K. Zwaardemaker	

Dr. J. G. Boekenoogen	door	Alkmaar c. s.
Ds. D. Kossen	„	Akkrum c. s.
„ A. H. van Drooge	„	Deventer.
P. de Clercq	„	de Friesche Sociëteit.
Mr. H. Binnerts	„	„ „ „
Ds. M. L. Deenik, *Ondervoorzitter.*	„	„ „ „
„ Jb. van Gilse	„	Groningen.
„ J. Craandijk	„	Haarlem.
Dr. J. Timmer	„	„
M. H. Wijsman	„	„
Ds. J°. de Vries	„	„
„ B. P. Plantenga	„	„
„ J. P. Smidts	„	Koog en Zaandijk.
„ P. Zondervan	„	Leeuwarden.
„ S. de Waard	„	Utrecht.
H. Boekenoogen	„	Wormerveer.
Dr. C. B. Hijlkema	„	Zaandam O. Z.
Ds. I. Molenaar	„	Zaandam W. Z.

COLLEGE VAN CURATOREN:

Ds. I. H. Boeke.
„ P. Feenstra Jr.
„ W. I. Leendertz, *Ondervoorzitter.*
Prof. S. Cramer, *advis. lid.*
„ I. J. de Bussy, *advis. lid, Sekretaris.*
Ds. W. Jesse.
Prof. Dr. K. Kuiper.
Ds. J. Craandijk, *Voorzitter.*
„ Jb. van Gilse.
„ S. Lulofs.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

} Curatoren in loco.

COMMISSIE TER UITDEELING:

Mr. H. S. van Lennep, *Voorzitter.*
„ H. P. van Heukelom, *Sekretaris.*
Prof. S. Cramer.
„ I. J. de Bussy.
Ds. J°. de Vries
Mr. H. Binnerts.
Ds. I. Molenaar.
A. W. van Eeghen Jr.
Ds. B. P. Plantenga.
„ M. L. Deenik.
„ S. de Waard.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN:

Prof. Dr. S. Cramer; Mr. H. S. van Lennep; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG:

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. P. Feenstra Jr.; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

COMMISSIE TOT DE PROPONENTEN:

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. W. I. Leendertz; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

PROPONENTEN:

H. Bussemaker . . . . . te Amsterdam.
Mr. J. Loosjes. . . . . „ Laren (N.-H.).
C. Nijdam. . . . . „ Leeuwarden.

STUDENTEN:

J. A. P. Bijl . . . . . van *Steenwijk.*
Y. Buruma . . . . . „ *Leeuwarden.*

H. D. Feenstra . . . . . „ *Amsterdam.*
S. H. N. Gorter . . . . . „ *Nijmegen.*
J. M. Leendertz. . . . . „ *Amsterdam.*

J. Dirkmaat. . . . . „ *Broek op Langendijk.*
T. O. M. H. Hylkema. . „ *Utrecht.*
W. H. toe Water. . . . . „ *Oosterbeek.*
H. J. Woelders . . . . . „ *Landsmeer.*

Mej. M. ten Bosch. . . . „ *Voorburg.*
J. R. de Bussy . . . . . „ *Amsterdam.*
W. Hilverda . . . . . „ *Akkrum.*
P. Keuning . . . . . „ *Leeuwarden.*
A. Schram. . . . . „ *Haarlem.*

M. A. Hylkema . . . . . „ *Groningen.*
S. J. van der Meulen . . „ *Alkmaar.*
F. Pasma . . . . . „ *Haskerdijken.*
J. A. Swart. . . . . „ *den Haag*, studeert te Leiden.
J. L. de Wagemaker. . . „ *Amsterdam.*

Het adres van Penningmeesters der Sociëteit is: Mr. H. P. VAN HEUKELOM, Vondelstraat 148; dat van den Sekretaris, Prof. DE BUSSY, P. C. Hooftstraat 178; dat van den Commies, A. BLEEKER Jr., Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,

(Haarlemsche Vereeniging) opgericht in 1860.

(vergadert om de vijf jaren, voor het eerst weder in 1910).

1. *Algemeen bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de attestatiën en van die voor de regeling der plaats van armlastigheid:* de gemeente Haarlem.

2. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds:* de gemeente Haarlem, en door deze aangewezen: Ds. J°. de Vries, H. M. Wijsman, penningmeester, J. A. Fontein, Ds. B. P. Plantenga.

3. *Vereeniging ter behartiging van de godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de verstrooiing:* Dss. P. Feenstra Jr., voorzitter; J. F. Bakker, Twisk; A. Binnerts, Haarlem; Tj. Kielstra, Leiden; W. J. van Douwen, Almeloo; B. Haga, Nijmegen; B. P. Plantenga, Haarlem, sekretaris-penningmeester.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1909.)

Voorzitter: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie (aftr. 1924). Sekretaris: Ds. I. Molenaar, Zaandam (1909). Penningmeesters: J. Huijsman Wzn., Koog a/d Zaan (1909) en W. J. Pekelharing, Amsterdam (1914). Bestuurders van het Amsterdamsche reservefonds: D. Rahusen (1909) en

Mr. W. B. Blijdenstein (1924). Ds. A. Gerritsma (1914). J. Westerman Holstijn (1919). J. A. Zolner, afgev. van Utrecht (1924). M. Stam, afgev. van den Haag (1919). Adviseur: Mr. J. P. Portielje te Amsterdam, honorair-bestuurder.

DOOPSGEZINDE ZENDINGSVEREENIGING.

(vergadert in Juli).

BESTUUR:

Mr. H. S. van Lennep, voorzitter; Jb. Bierens de Haan, thesaurier; A. W. van Eeghen Jr., J. W. Bianchi Nz., G. Doyer van Cleeff, H. Brouwer, Js. van Hoorn Gzn., H. J. Rahusen, allen te Amsterdam. J. B. du Buy, Borne. S. K. Sybrandi, Haarlem. V. Loosjes, Sneek. M. P. Schutte, Rotterdam. G. Hofstede, Blokzijl. G. Heeringa, Veenwouden. H. van der Smissen, Hamburg, J. Dijck, Chortitz. H. Dirks, Gnadenfeld. Ds. W. I. Leendertz, Keizersgracht 194, Amsterdam, sekretaris.

Afdeelingen: Amsterdam, C. J. Ströer, sekretaris.
Utingeradeel, Ds. J. Koster, Gorredijk, sekretaris.
Dantumadeel, Ds. G. Heeringa, Veenwouden, sekretaris.
Ring Bolsward, Ds. J. Pottinga Hzn., Bolsward, sekretaris.
Groningen . . . . . sekretaris.
Haarlem, Ds. J°. de Vries, sekretaris.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Mergaredja, distrikt Mergatoehoe, postk. Djoewana (Japara), op Java.
Joh. Fast, Mergaredja.

J. Hubert, Kedoeng Pendjalin, bij Mergaredja.
Nic. Thiessen, Mergaredja.
Dr. H. Bervoets, zending-arts.
J. Thiessen, Pakanten (via Liboe Si-Kaping) op Sumatra.
J. Klaassen, met verlof in Europa.

DE ZONDAGSBODE, DOOPSGEZIND WEEKBLAD.

opgericht 1887.

Commissarissen: Ds. S. Lulofs, Den Haag; Ds. S. de Waard, Utrecht; Tj. Kielstra, Leiden.
Redacteur: Ds. P. Feenstra Jr., te Amsterdam.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT.

opgericht 1695.

(vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUUR.	
1909.	Ds. J. W. van der Linden.	te Harlingen.
1910.	Ds. M. L. Deenik, sekretaris . . .	„ Leeuwarden.
1910.	P. de Clercq	„ Veenwouden.
1911.	Ds. Iz. Hulshoff	„ Irnsum.
1912.	O. Dijkstra	„ Hindeloopen.
1913.	Ds. H. J. Busé	„ IJlst.
1914.	H. W. van der Ploeg	„ Grouw.
1915.	Ds. U. J. Reinders	„ Dantumawoude.
1916.	G. Bierma	„ Ternaard.

FINANCIËELE COMMISSIE:

Mr. H. Binnerts, boekhouder van het Sociëteitsfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwfonds.
J. Koopmans, „ „ „ Emeritaatsfonds.
Ds. M. L. Deenik, sekretaris.

Ring AKKRUM

(vergadert Dinsdag vóór Pinksteren).

Omvat de gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Drachten, Gorredijk en Lippenhuizen, Grouw, Heerenveen, Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: . . . . . .
Sekretaris: Ds. J. Koster.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840.

(vergadert Woensdag vóór pinksteren te Bolsward).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum en Pingjum, Workum, Woudsend, IJlst en Ytens.

Voorzitter: Ds. H. J. Busé.
Sekretaris-Penningmeester: Ds. J. Pottinga Hz.

Ring DANTUMAWOUDE

(vergadert Woensdag na Pinksteren te Hardegarijp).

Omvat de gemeenten St. Anna-Parochie, Berlicum, Dantumawoude, Hallum, Hollum op Ameland, Holwerd en

Blija, Nes op Ameland, Oudebildtzijl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden.

Voorzitter: Ds. S. Wartena.
Sekretaris: Ds. L. Reinders.
Penningmeester: Ds. G. Heeringa.

FRIESCH STUDIEFONDS

(vergadert Woensdag na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUUR:	
1909.	M. L. Deenik	te Leeuwarden, Voorzitter.
1910.	E. ten Cate Fennema. .	„ Sneek.
1911.	P. Zondervan	„ Leeuwarden, Sekretaris.
1912.	P. de Clercq	„ Veenwouden.
1913.	A. Prakken.	„ Murmerwoude.
1914.	D. Kossen	„ Akkrum.
1915.	M. Honigh	„ Franeker.
1916.	Mr. H. Binnerts	te Leeuwarden, Penningm.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-VEREENIGING.

Sekretaris-penningmeester: Ds. H. J. Busé, IJlst.

RIJPER SOCIËTEIT.

(Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekenend uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1909).

BESTURENDE GEMEENTEN:

Zaandam (Westzijde), voorzitter: G. Pondman Az.
Koog en Zaandijk, ondervoorzitter: J. Honig Cz., Zaandijk.
Zaandam (Oostzijde), penningmeester: S. van der Goot.
De Rijp, sekretaris: W. Spaarman Pz.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844

(vergadert op den tweeden Woensdag na Pinksteren).

Voorzitter: Ds. C. Vis Jr., de Zijpe.
Penningmeester: Ds. M. Uiterdijk, Hoorn.
Sekretaris: Ds. J. Kooiman, Barsingerhorn.
Correspondent der Ooster-afdeeling: Ds. P. A. Vis, de Beemster.
Correspondent der Wester-afdeeling: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie.

WEDUWFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND,

opgericht 1794.

(vergadert om de tien jaren, voor 't eerst weder in 1914).

COMMISSARISSEN:

Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam, voorz.; H. J. Rahusen en Mr. D. A. Portielje, Amsterdam, boekhouders; J. Fontein en Ds. B. P. Plantenga, Haarlem; Ds. I. Molenaar en G. Pondman Az., Zaandam; Mr. J. H. de Vries en Ds. A. H. van Drooge, Deventer; Prof. Dr. S. Cramer, sekretaris.

ZWOLSCHE VEREENIGING.

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. B. Haga, Nijmegen. Ondervoorzitter: Ds. E. M. ten Cate, Apeldoorn. Sekretaris: Ds. A. H. van Drooge, Deventer.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni). Sekretaris: Ds. H. Schuurmans, Giethoorn.

Ring Twente (vergadert in Juni en September). Voorzitter: Ds. P. B. Westerdijk, Enschede. Sekretaris: Ds. W. J. van Douwen, Almeloo.

Ring Arnhem. Voorzitter: de gem. Deventer. Sekretaris: Ds. G. Wuite, Arnhem.

De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche ring heeft in de laatste jaren geene vergadering gehouden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN GRONINGEN EN OOST-FRIESCHLAND,

opgericht 1826,

(vergadert den eersten Woensdag in Juni).

BESTUUR:

Voorzitter: Dr. J. G. Appeldoorn, Emden. Penningm.: H. A. Bos, Noordbroek. Ds. A. de Jong, Noordhorn. Notaris I. Klaver, Eenrum. Sekretaris: Jb. van Gilse, em. pred., Groningen.

WEDUWFONDS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1855.

BESTUUR:

C. Leendertz, em. pred., Middelstum, voorzitter. R. U. Landweer, Groningen, 1ste boekhouder. G. Mesdag, Groningen, 2de boekhouder. Ds. S. G. Binnerts, Sappemeer. M. K. Boon, Sappemeer. G. Arkema, eerelid.

NAAMLIJST

VAN

RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN, LAATSTE GEMEENTE EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

P. S. Bakels, 1868—1907, Koog en Zaandijk; Haarlem.
J. F. Bakker, 1868—1908, Twisk; Alkmaar.
H. de Boer, 1857—1897, Alkmaar.
A. Hermz. ten Cate, 1857—1899, Oudebildtzijl; Leeuwarden.
H. van Calcar, 1863—1903, Noord- en Zuidzijpe; Bloemendaal.
G. ten Cate, 1851—1891, Wolvega; Doorn.
J. Craandijk, 1858—1900; Haarlem.
A. M. Cramer, 1901—1904, St. Anna-Parochie; Amsterdam.
H. Cremer, 1856—1866, Westzaan Zuid; Zutfen.
B. Cuperus, 1861—1890; Zutfen.
S. J. Dekker, 1875—1901; Zutfen.
C. R. van Dokkum, 1872—1902; Westzaan.
H. G. Dornseiffen, 1867—1902, Terhorne; Heerenveen.
Dr. Johs. Dijserinck, 1861—1902, Rotterdam; den Haag.
C. P. van Eeghen Jr., zie naamlijst der gemeenten bij Amsterdam.
P. W. Feenstra, 1854—1897, Leeuwarden; Rolde.
Jb. van Gilse, 1861—1906; Groningen.
A. van Gulik, 1863—1903, Grouw; Wageningen.
J. Hoekstra, 1861—1879, Wolvega; Groningen.
M. Huizinga, 1902—1908, Nes op Ameland; Groningen.
W. Jesse, 1857—1899, Zaandam O.Z.; Amsterdam.
Tj. Kielstra, 1876—1901, Middelburg; Leiden.

Jb. Kuiper, 1902—1905, den Horn; Groningen.
K. de Lanoy, 1852—1890; Haarlem.
C. Leendertz, 1866—1908; Middelstum.
K. S. van der Meulen, 1863—1904, Oude en Nieuwe Niedorp; Alkmaar.
A. Mulder, 1872—1905, Leermens c. a.; Groningen.
L. Noteboom, 1852—1883, Oudebildtzijl; Nijmegen.
D. Pekelharing, 1864—1908; Suurhuisterveen.
J. van der Ploeg, 1858—1898; Veendam.
J. Schippers Jr., 1869—1880, Tjallebird; Deventer.
J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; den Haag.
Dr. H. D. Tjeenk Willink, 1868—1873, Vlissingen; Arnhem.
J. P. van der Vegte, 1866—1904; Apeldoorn.
A. Vis, 1860—1901; Heerenveen.
J°. de Vries, 1862—1908; Haarlem.
J. A. Wartena, 1893—1901; Winschoten.
J. Westerman Holstijn, 1874—1908, Purmerend; Haarlem.
C. N. Wijbrands, 1877—1898, Enschede; Amsterdam.

OUDSTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

S. G. Binnerts, Sappemeer, 11 October 1863.
S. Wartena, Hallum, 1 November 1868.
J. W. van der Linden, Harlingen, 16 October 1870.
I. H. Boeke, Amsterdam, 13 November 1870.
H. Boetje, Hengeloo, 12 Maart 1871.
W. J. van Douwen, Almeloo, 4 Juni 1871.
J. Pottinga Hz., Bolsward, 26 November 1871.
A. G. van Gilse, Zwolle, 10 December 1871.
S. Lulofs, den Haag, 1 December 1872.
P. Feenstra Jr., Amsterdam, 16 Maart 1873.
H. Ens, Kampen, 30 Maart 1873.

VAKANTE GEMEENTEN op 1 Okt. 1908.

Suurhuisterveen; Veendam, Wageningen, Zaandam O. Z., alle op 't oogenblik vakant, worden in Okt. of Nov. e. k. vervuld; in De Knijpe en te Workum treedt 18 en 11 Okt. een ander leeraar op. Winterswijk; en welhaast Dordrecht; Heerenveen; Graft; den Ilp; Middelstum; Hollum.

Te Nes op Ameland, Pingjum en Witmarsum, Terschelling is het beroep door een proponent aangenomen.

Twisk wordt 1 Nov. e. k. vakant.

Appelsga, Emmerik, Goch en Kleef kunnen geacht worden vervallen te zijn.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN EN LEERAREN

IN

NEDERLAND

op 1 Oktober 1908 [1]).

Aalsmeer. W. Luikinga	1906.	1907.
Aardenburg. Jb. Koekebakker	1898.	1903.
Akkrum. D. Kossen	1890.	1898.
Alkmaar. P. J. Glasz	1896.	1898.
Almeloo. W. J. van Douwen	1870.	1892.
Ameland. Zie *Hollum* en *Nes.*		
Amsterdam. W. I. Leendertz.	1875.	1890.
„ P. Feenstra Jr.	1872.	1891.
„ I. H. Boeke	1870.	1893.
„ Dr. A. K. Kuiper	1889.	1901.
„ Vereeniging tot handhaving enzv.		
C. P. van Eeghen Jr.	1881.	1893.
St. Anna-Parochie. H. Bakels	1895.	1908.
Apeldoorn. E. M. ten Cate	1893.	1904.

---

1) Het eerste jaartal duidt aan, wanneer de leeraar proponent is geworden; het tweede, wanneer hij zijne tegenwoordige standplaats heeft aanvaard. „Ber"(oepen) wil zeggen, dat hij ergens 't beroep heeft aangenomen, maar daar nog niet in dienst getreden is; „tot" met volgend jaartal 1908, dat hij eerlang den dienst in die gemeente verlaat.

Appelsga.
Arnhem. G. Wuite . . . . . 1899. 1902.
Assen wordt bediend door den leeraar van *Meppel.*
Baard. L. G. Holtz . . . . . 1907.
Balk. R. van der Veen . . . . . 1897. 1903.
Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard.
J. Kooiman . . . . . 1890. 1893.
Beemster (Den) en Oosthuizen. P. A. Vis. . . 1889. 1891.
Berlikum. L. Reinders. . . . . 1896. 1897.
Beverwijk. J. D. van Calcar . . . . . 1901. 1906.
Blija. Zie *Holwerd.*
Blokzijl. G. Hofstede Gz. . . . . 1891. 1903.
Bolsward. J. Pottinga Hz. . . . . 1871. 1893.
Borne. J. B. du Buy . . . . . 1893. 1902.
Bovenknijpe. M. J. Kosters Gz. . . . 1904. ber. 1908.
Breda wordt bediend door den leeraar van *Dordrecht.*
Broek op Langendijk. W. Banga . . . . . 1906. 1907.
Burg, Waal en Oosterend. R. Kuperus . . . 1878. 1889.
Dantumawoude. U. J. Reinders . . . . . 1896. 1899.
Deventer. A. H. van Drooge . . . . . 1897. 1902.
Dokkum (Vereenigde doopsg. en remonstr. gem.). Dr. C. D. Sax . . . . . 1902. 1907.
Dordrecht. A. J. van Loghum Slaterus . . 1896. tot 1908.
Drachten en Ureterp. J. Wuite . . . . . 1898. 1904.
Edam. A. Sipkema. . . . . 1874. 1888.
Enkhuizen. S. Spaans . . . . . 1898. 1907.
Enschede. P. B. Westerdijk . . . . . 1892. 1899.
Franeker. M. Honigh . . . . . 1896. 1900.
Giethoorn. H. Schuurmans . . . . . 1893. 1894.
Goes. T. H. Siemelink . . . . . 1889. 1908.
Gorredijk en Lippenhuizen. J. Koster . . . . 1897. 1905.
Graft (Noordeind). M. J. Kosters Gz. . . 1904. tot 1908.
Graftdijk (Oost en West). R. J. de Stoppelaar 1899. 1900.

's Gravenhage. S. Lulofs . . . . . 1872. 1901.
Groningen. F. van der Ploeg . . . . . 1892. 1906.
Grouw. P. Ens . . . . . 1899. 1903.
Grijpskerk. Zie *Pieterzijl.*
Haarlem. B. P. Plantenga . . . . . 1892. 1901.
„ A. Binnerts Sz. . . . . 1891. 1907.
„ Dr. C. B. Hijlkema . . . . . 1895. 1908.
Hallum. S. Wartena . . . . . 1868. 1897.
Harlingen. J. W. van der Linden . . . . . 1870. 1884.
Heerenveen. Tj. van der Ploeg. . . . . 1900. tot 1908.
Helder en Huisduinen. J. Keulen . . . . . 1894. 1900.
Hengeloo. H. Boetje . . . . . 1870. 1878.
Hindeloopen. G. A. Hulshoff. . . . . 1901. 1904.
Hippolytushoef en Stroe. M. Onnes Mz. . . . 1905.
Hollum (Ameland). J. M. Erkelens . . . 1905. tot 1908.
Holwerd. H. C. Barthel . . . . . 1902.
Hoorn. M. Uiterdijk . . . . . 1891. 1894.
Hoorn op Texel. J. Scherpenhuysen . . . . 1905. 1906.
Horn (den) onder *Aduard.* F. F. Milatz . . . 1903. 1905.
Huizen en Hilversum. P. Oosterbaan . . . . 1897. 1907.
IJlst. H. J. Busé . . . . . 1890.
IJtens. A. de Vries Mzn. . . . . 1898. 1906.
Ilp (den). B. H. Rudolphi . . . . . 1900. tot 1908.
Irnsum en Poppingawier. Iz. Hulshoff . . . . 1895. 1903.
Joure. M. L. Hartog . . . . . 1889. 1891.
Kampen. H. Ens . . . . . 1872. 1886.
Knollendam en Krommeniedijk. J. F. Knipscheer . 1887. 1890.
Koog en Zaandijk. J. P. Smidts . . . . . 1895. 1908.
Koudum. G. A. Hulshoff . . . . . 1901. 1904.
Krommenie. Dr. J. G. Boekenoogen . . . . 1880. 1885.
Leermens en Loppersum. F. ten Cate . . . . 1902. 1907.
Leeuwarden. P. Zondervan . . . . . 1888. 1892.
Leeuwarden. M. L. Deenik . . . . . 1892. 1897.

Leiden. W. J. Kühler . . . . . 1897. 1905.
Makkum. F. C. Fleischer. . . . . 1896. 1902.
Medemblik. F. J. de Holl. . . . . 1897. 1905.
Mensingeweer. C. C. de Maar . . . . . 1907.
Meppel. Th. H. van Veen . . . . . 1900. 1905.
Middelburg. P. H. Veen . . . . . 1893. 1907.
Middelie en Axwijk. A. van der Goot. . . . 1888. 1892.
Middelstum. Vakant. . . . . .
Midwolde, Beerta en Meeden. Zie *Winschoten.*
Molkwerum. J. M. Erkelens. . . . . 1905. ber. 1908.
Monnikendam. E. Pekema. . . . . 1904. 1907.
Nes (Ameland). W. Leendertz . . . . . ber. 1908.
Nijmegen. B. Haga. . . . . 1874. 1891.
Noordbroek en Nieuw-Scheemda. J. M. Vis . . 1907.
Noordhorn. A. de Jong . . . . . 1898.
Oldeboorn. P. Botke . . . . . 1881. 1890.
Oostgraftdijk. Zie *Graftdijk.*
Oudebildtzijl. R. Kuipers . . . . . 1905. 1906.
Ouddorp. K. W. Rössing . . . . . 1882.
Oude- en Nieuwe-Niedorp. D. Haars . . . . 1895. 1905.
Oude- en Nieuwe Pekela. Wordt bediend door den leeraar van *Veendam.*
Pieterzijl en Grijpskerk. A. Gerritsma . . . 1893. 1894.
Poppingawier. Zie *Irnsum.*
Purmerend. D. Pottinga . . . . . 1903. 1908.
Rijp (de). G. Fopma . . . . . 1902. 1908.
Rotterdam. F. Dijkema . . . . . 1901. 1907.
Rottevalle. Jb. Hulshoff . . . . . 1902.
Sappemeer en Hoogezand. S. G. Binnerts . . . 1863. 1872.
Sneek. V. Loosjes . . . . . 1878. 1890.
Stadskanaal. J. J. Heep . . . . . 1894. 1904.
Stavoren. J. M. Erkelens. . . . . 1905. ber. 1908.
Steenwijk. E. Engelkes . . . . . 1898. 1905.

Suurhuisterveen. Zie *Zuiderhuisterveen.*
Terhorne. A. Stiel . . . . . 1898. 1905.
Ternaard. J. G. Frerichs . . . . . 1905. 1906.
Terschelling. R. Boersma . . . . . 1906. ber. 1908.
Tjallebird. U. IJ. Veenland . . . . . 1901. 1903.
Twisk en Abbekerk. J. F. Bakker . . . .1868. tot 1908.
Uithuizen. H. Hooghiemster. . . . . 1901. 1908.
Utrecht. S. de Waard. . . . . 1878. 1894.
Veendam en Wildervank. B. H. Rudolphi. 1900. ber. 1908.
Veenwouden. G. Heeringa. . . . . 1899. 1902.
Vlissingen. T. H. Siemelink. . . . . 1889. 1908.
Wageningen. A. J. van Loghum Slaterus. . 1896. ber. 1908.
Warga. F. W. W. Braak . . . . . 1899. 1906.
Warns. P. M. Heringa . . . . . 1906.
Westgraftdijk. Zie *Graftdijk.*
West-Terschelling. Zie *Terschelling.*
Westzaan op het Noord. R. Schuursma . . . 1897. 1903.
Westzaan op het Zuid. J. W. van Stuyvenberg. 1895. 1903.
Wieringen. Zie *Hippolytushoef.*
Winschoten, Midwolde, Beerta, Meeden. J. H. van Giessen Jr. . . . . 1899. 1906.
Winterswijk. Vakant.
Witmarsum en Pingjum. J. E. van Brakel . . ber. 1908.
Wolvega. M. van der Vegte. . . . . 1898. 1899.
Workum. H. Westra . . . . . 1904. 1908.
Wormer en Jisp. W. P. J. van Haarst . . . 1880. 1884.
Wormerveer. H. Britzel . . . . . 1898. 1902.
Woudsend. K. Vos . . . . . 1900. 1903.
Zaandam Oostzijde. Tj. van der Ploeg . 1895. ber. 1908.
Zaandam Westzijde. I. Molenaar . . . . . 1873. 1877.
Zijldijk. D. Attema . . . . . 1906. 1907.
Zijpe. Corn. Vis Jr. . . . . 1896. 1906.
Zuiderhuisterveen. Vakant.

Zutphen. S. D. A. Wartena . . . . . 1894. 1902.
Zwartsluis. W. Koekebakker . . . . . 1903. 1904.
Zwolle. A. G. van Gilse . . . . . 1871. 1890.

BUITENLAND.

Cleve. Bij *Krefeld* ingelijfd.
Emden. Dr. J. G. Appeldoorn . . . . . 1888. 1904.
Emmerik.
Frederikstad. S. Blickensdörfer. . . . . 1879. 1899.
Goch.
Gronau. Wordt bediend door den leeraar van *Enschede.*
Hamburg en *Altona.* H. van der Smissen . . 1872. 1882.
Krefeld. G. Krämer . . . . . 1904.
Leer. S. F. van der Ploeg . . . . . 1879. 1891.
Neustadt-Gödens.
Neuwied. Lic. G. Haake . . . . . 1897. 1898.
Norden. C. A. Leendertz. . . . . 1888. 1889.

Uitgaven Boekhandel en Drukkerij voorheen
E. J. BRILL te Leiden:

Dr. C. SEPP, Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap, 3e druk. 1867. 8°. f 5.20

———— **Johannes Stinstra en zijn tijd.** Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leiden. 1865–66. 2 dln. 8°. . . . . „ 5.90

———— **Het godgeleerd onderwijs in Nederland** gedurende de 16e en 17e eeuw. Leiden. 1873–74. 2 dln. 8°. „ 9.50

———— **Geschiedkundige nasporingen.** I—III. Leiden. 1872—75. 3 dln. 8°. . . . . „ 7.—

———— **Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming.** Leid. 1876. 8°. . . . . „ 2.25

———— **Polemische en irenische theologie.** Bijdrage tot hare geschiedenis. 2e dr. Leiden. 1882. 8°. . . . „ 2.—

———— **Bibliographische mededeelingen.** Leiden. 1883. 8°. . . . . „ 3.25

———— **Kerkhistorische Studiën.** Leiden. 1885. 8°. „ 3.—

———— **Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers.** Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke kerk geschreven hebben. 1886. 8°. „ 5.25

———— **Verboden lectuur.** Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht. 1889. 8°. . . . . „ 3.25

———— **Uit het predikantenleven van vroegere tijden.** 1890. 8°. . . . . „ 2.—

———— **Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden.** 1891. 8°. „ 3.—

De werken van Dr. C. Sepp te zamen genomen *voor* **f 20.**— *in plaats* van **f 51.60.**

SEPP en BOETJE, Gezangen ten gebruike in Doopsgezinde gemeenten. 3de druk. 8°. . . . . Gebonden „ 1.40

———— Bloemlezing uit de **Psalmen.** 8°. Gebonden „ —.65

———— Bloemlezing uit de **Psalmen en Gezangen,** samen in één band gebonden . . . . . „ 1.90

Vierstemmige zetting der **Gezangen** voor Orgel en Koorgezang. 18°. . . . . Gebonden „ 5.—

J. SEPP, Boek der gedachtenis aan Doopsbediening en eersten Avondmaalsgang. Bladen der herinnering Doopsgezinden Christenen aangeboden. 1895. 8°. . . . . „ —.90

Gebonden . „ 1.25

Verguld op snede . „ 1.40

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.